

ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Г. КОРОЛЕНКА
Кафедра психології

В. М. Павленко, М. М. Мельничук

**ПСИХОЛОГІЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ
ОСОБИСТОСТІ**
(на матеріалі дослідження студентів)

Монографія

Полтава
2014

УДК 159.923.07-044.352

ББК 74.580.223я 73

П 12

Рекомендовано до друку

Вченою радою Полтавського національного педагогічного університету

імені В. Г. Короленка

(протокол № 12 від 19.06.2014)

Рецензенти:

Хомуленко Т. Б. – доктор психологічних наук, професор, завідувача кафедрою практичної психології Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди;

Моргун В. Ф. – кандидат психологічних наук, професор кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Павленко В. М.

П 12 **Психологія толерантності особистості** (на матеріалі дослідження студентів): монографія / В. М. Павленко, М. М. Мельничук; авт. післямови проф. В. Ф. Моргун. – Полтава: ФОП Мирон І. А., 2014. – 244 с.

ISBN 978-966-97306-3-3

У монографії розкрито толерантність як складний, багатоаспектний і багатокомпонентний феномен, що має кілька ліній прояву й розвитку. Показано застосування системного підходу щодо дослідження цього явища.

Виходячи з системно-рівневого розуміння, запропоновано розглядати толерантність як прийняття (толерантність на соціально-психологічному рівні), поблажливість (толерантність на індивідуально-психологічному рівні) та витривалість (толерантність на психофізіологічному рівні).

Виявлено, що провідним є соціально-психологічний рівень (ціннісні орієнтації), значно менше значення має індивідуально-психологічний (дивергентне мислення, емпатія) і найменшу роль у детермінації толерантності відіграє психофізіологічний рівень. Показано взаємовплив різних рівнів детермінації толерантності.

Монографія розрахована на науковців, викладачів вищої школи та системи післядипломної освіти, практичних психологів, студентів вищих навчальних закладів, аспірантів, а також на всіх, хто цікавиться сучасним станом розробки проблеми психологічних основ толерантної поведінки.

УДК 159.923.07-044.352

ББК 74.580.223я 73

ISBN 978-966-97306-3-3

© Павленко В. М., 2014

© Мельничук М. М., 2014

УДК 159.923.07-044.352

Recommended for publication
Academic Council of Poltava National Pedagogical University
named after V. G. Korolenko
(protocol № 12 від 19.06.2014)

Reviewers:

Homulenko T. B. – Doctor in Psychology, Professor, Head of Department of Applied Psychology Kharkiv National Pedagogical University named after G. S. Skovoroda;

Morgun V. F. – Ph.D. in Psychology, Professor of Department of Psychology Poltava National Pedagogical University named after V. G. Korolenko.

Pavlenko V. M.

Psychology of tolerance of personality (on the example of research of students): monograph / V. M. Pavlenko, M. M. Melnychuk, auth. afterword prof. V. F. Morgun. – Poltava.: FOP Miron I. A., 2014. – 244 p.

ISBN 978-966-97306-3-3

In the monograph revealed tolerance as a complex, multifaceted and multidimensional phenomenon that has several lines of appearance and development. Illustrates the application of a systematic approach to the study of this phenomenon

Based on system-level understanding, proposed to consider tolerance as acceptance (tolerance on social and Psychological level), forbearance (tolerance for individually - Psychological level) and vytryvalict (tolerance on psychophysiological level).

It is revealed that is leading the socio-psychological level (values)that is significantly less than the value has individually-psychological (divergent thinking, empathy) and the smallest role in the determination of the tolerance is psycho-physiological level. Shown mutual influence of different levels of determination of tolerance.

The book is intended for researchers , teachers, high school and post-graduate education , psychologists, university students and students of Advanced Studies, as well as for anyone interested in the current state of the problem of the psychological foundations of tolerant behavior.

УДК 159.923.07-044.352

ISBN 978-966-97306-3-3

© Pavlenko V. M., 2014

© Melnychuk M. M., 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	8
Розділ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК СИСТЕМНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСОБИСТОСТІ	12
1.1. Огляд сучасного стану досліджень феномена толерантності	12
1.2. Методологічні засади дослідження психології толерантності в системному підході	26
1.2.1. Соціально-психологічні засади толерантності	29
1.2.2. Індивідуально-психологічні особливості толерантності	32
1.2.3. Психофізіологічні передумови толерантності	37
1.3. Теоретична модель толерантності як багаторівневої характеристики особистості	39
Висновки до розділу 1.....	45
Розділ 2 МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК СИСТЕМНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСОБИСТОСТІ.....	48
2.1. Огляд і обґрунтування вибору методик емпіричного дослідження	48
2.2. Опис психодіагностичного комплексу спрямованого на дослідження особливостей толерантності як системної характеристики особистості.....	49
2.3. Характеристика вибірки та етапів дослідження студентів.....	56
Висновки до розділу 2	59
Розділ 3 ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК СИСТЕМНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИСТОСТІ СТУДЕНТА.....	60
3.1. Дескриптивний аналіз отриманих даних	60
3.2. Аналіз взаємозв'язків показників толерантності	68
3.2.1. Кореляційний аналіз шкал толерантності на матеріалі всієї вибірки	68
3.2.2. Аналіз взаємозв'язків показників загального рівня толерантності на матеріалі гендерних груп.....	86
3.2.3. Аналіз взаємозв'язків показників комунікативної толерантності на матеріалі гендерних груп.....	93

3.3. Прогнозування толерантності за допомогою множинного регресійного аналізу.....	102
3.3.1. Регресійний аналіз загального рівня толерантності	103
3.3.2. Регресійний аналіз узагальненого показника комунікативної толерантності	113
3.4. Визначення детермінант толерантності як системної характеристики особистості	125
3.5. Визначення місця толерантності студентів у структурі особистісних характеристик	145
Висновки до розділу 3.....	148
Розділ 4 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗРОБКИ ПРОГРАМИ ТРЕНІНГУ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ	153
4.1. Побудова програми тренінгу розвитку толерантності студентів.....	153
4.2. Загальні положення програми тренінгу розвитку толерантності.....	154
Висновки до розділу 4	158
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	159
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	162
ДОДАТКИ	181
Додаток А. Психодіагностичний комплекс для вивчення особливостей толерантності як системної характеристики особистості	182
Додаток Б. Методики для вивчення толерантності як системної характеристики особистості	183
БАГАТОВИМІРНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ МЕЖІ. Замість післямови. В. Ф. Моргун.....	224
Інформація про організації, які представляють автори.....	235

CONTENTS

FOREWORD.....	8
Chapter 1 THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS	
STUDY OF TOLERANCE IN SYSTEMIC PERSONALITY	
CHARACTERISTICS	12
1.1. Overview of the current state of research of the phenomenon of tolerance .	12
1.2 Methodological foundations of the study of psychology of tolerance	
in a system approach	26
1.2.1. Socio-psychological foundations of tolerance	29
1.2.2. Individual psychological characteristics of tolerance.....	32
1.2.3. Individual psychological characteristics of tolerance	37
1.3. The theoretical model of tolerance as a multilevel	
personality characteristics.....	39
Conclusions to section 1	45
Chapter 2 METHODICAL BASES OF PSYCHOLOGICAL	
RESEARCH ON THE FEATURES OF TOLERANCE AS	
A SYSTEMIC CHARACTERISTICS OF THE PERSONALITY.....	48
2.1. Overview and rationale for the choice of methods of empirical research ...	48
2.2. Description of psycho-diagnostic complex aimed at the	
study of the peculiarities of tolerance as systemic characteristics of	
the personality.....	49
2.3. Characteristics of sample and research phases of students	56
Conclusions to section 2	60
Chapter 3 TOLERANCE AS A SYSTEM CHARACTERISTIC	
OF PERSONALITY OF STUDENT.....	60
3.1. Descriptive analysis of obtained data	60
3.2. Association analysis of indicators of tolerance.....	68
3.2.1. Correlation analysis scales of tolerance on the material of the	
entire sample	68
3.2.2. Association analysis of indicators of the General level of	
tolerance on material gender groups	86
3.2.3. Analysis of the relationship indicators communicative	
tolerance on material gender groups	93
3.3. Forecasting tolerance multiple regression analysis	102
3.3.1. Regression analysis of the General level of tolerance.....	103

3.3.2. Regression analysis of the generalized indicator communicative tolerance	113
3.4. Determination of the determinants of tolerance as a system characteristic of the person.....	125
3.5. Definition of a place of tolerance of students in the structure of the personal characteristics	145
Conclusions to section 3	148
Chapter 4 THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF DEVELOPMENT OF A TRAINING PROGRAMME FOR THE PROMOTION OF TOLERANCE	153
4.1. Construction of a training programme for the development of tolerance of students.....	153
4.2. General provisions of the training program of development of tolerance..	154
Conclusions to section 4	158
GENERAL CONCLUSIONS	159
THE LIST OF USED SOURCES	162
APPLICATION	181
Addendum A. Psychodiagnostic complex for studying of tolerance as a systemic characteristics of the identity of students	182
Addendum B. Methods for studying of tolerance as a system characteristic of the person	183
MULTIDIMENSIONAL TOLERANCE OF PERSONALITY AND ITS LIMITS. In place of afterword. V. F. Morgun	224
Information about the organizations, which represents the authors.....	235

ПЕРЕДМОВА

Змішування культур, індивідуалізація людини, розмаїття релігійних й ідеологічних переконань, поліетнічність, інтенсифікація комунікативних інтеракцій, зростання «інакшості» з особливою гостротою ставлять питання щодо формування толерантності у стосунках між громадянами суспільства та виховання толерантності у підростаючого покоління у світі загалом і в Україні зокрема. Толерантність завжди залишалася важливою загальнолюдською цінністю й основою для розбудови власне людських контактів, конструктивної взаємодії на різних рівнях: у взаєминах між окремими особистостями, між різними соціальними групами, культурами тощо. Вона надає можливість існувати складним багатонаціональним державним утворенням, мультикультурному та суспільства.

Толерантність є предметом уваги широкого кола науковців, зокрема і психологів. Так, аналіз психологічної літератури засвідчує наявність досліджень присвячених з'ясуванню: сутності терпимості й толерантності в онтології суспільної свідомості й самосвідомості (В. М. Золотухін, О. М. Кондаков, В. І. Красиков); місця толерантності у процесі набуття особистісної цілісності (О. Г. Асмолов, Є. Ф. Казаков, В. А. Тишков); характеру толерантності в суспільстві з ринковою економікою (Н. А. Баранова, Г. Л. Бардієр); специфіки міжетнічної толерантності (Н. М. Лебедева, В. М. Павленко, М. І. Пірен, Г. У. Солдатова, Т. Г. Стефаненко, Т. А. Устименко); толерантності як категорії відносин (О. Ю. Клепцова, В. Г. Маралов, В. А. Ситаров); толерантності як особистісної риси (С. К. Бондирєва, Д. В. Колесов); рис комунікативної толерантності (В. В. Бойко). Розробляються прикладні аспекти формування толерантної свідомості (О. О. Савченко, Л. Д. Шайгерова, О. Д. Шарова) та програми розвитку навичок ненасилля і толерантної поведінки (І. С. Зиміна, В. С. Магун). Значне місце в роботах психологів посідає вивчення толерантності в контексті ціннісно-сміслового підходу як особистісної цінності і цінності соціокультурної системи (Н. А. Асташова, О. А. Бенькова, С. Д. Максименко, Л. І. Рюмшина, Г. У. Солдатова та ін.). Окремим напрямком психологічних досліджень є вивчення толерантності до невизначеності (А. І. Гусєв, Є. Г. Луковицька, П. В. Лушин, Н. В. Шалаєв) та фрустраційної толерантності (Л. М. Мітіна, І. Г. Попик, О. А. Холодова).

У зарубіжній психології розробки проблеми толерантності

представлені у дослідженнях стресостійкості й соціальної адаптації (С. Кобейс, Р. Раге, Т. Холмс); механізмів і проявів агресії (А. Басс, Л. Берковіц, Х. Хекхаузен); національної, релігійної й расової нетерпимості, ксенофобії (Г. Айзенк, Т. Адорно, М. Боуен, Т. Нельсон); особливостей особистості, що самоактуалізується (А. Маслоу); характеристик толерантної та інтолерантної особистості (Г. Олпорт); механізмів емпатії (Е. Еріксон, К. Роджерс); толерантності до невизначеності (С. Баднер, Д. Маклейн) тощо.

Незважаючи на інтенсивне зростання робіт, присвячених дослідженню феномену, що вивчається, залишаються неокресленими характеристики як самих проявів толерантності, так і її структури та детермінації. Різні підходи роблять акцент на різних умовах, детермінантах, складових толерантності: це можуть бути когнітивні, емоційні, ціннісні, психофізіологічні та інші механізми або чинники толерантності. Така її специфіка передбачає необхідність застосування системного підходу до її дослідження, зокрема до вивчення толерантності як системної характеристики особистості. Дана проблема потребує досконалого теоретико-емпіричного вивчення, що дозволить розширити межі психологічного портрету толерантної особистості і, можливо, зможе задовольнити потреби в розвитку толерантних стосунків людей, забезпечуючи безпеку соціальної взаємодії у сучасному суспільстві. Уточнення структури і детермінації толерантності, що дозволить здійснювати її цілеспрямоване формування є головним завданням роботи та пояснює актуальність обраної теми цієї монографії.

Відповідний аналіз доцільно проводити на студентській виборці через такі причини: вони характеризуються вже достатньою сформованістю особистості; інтенсивний розвиток внутрішнього світу студентів приводить до закріплення їх переконань та мотивів у реальних діях і вчинках, створюючи характер; вони активно реагують на зміни у суспільстві, відкриті до змін і розвитку ціннісно-сислової системи.

Монографія підготовлена на основі результатів емпіричних досліджень, проведених авторами в межах планової наукової тематики кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна : «Психологічні прояви особистостей та соціальних груп у різних сферах сучасної життєдіяльності» та науково-дослідної теми кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка «Проблема періодизації розвитку особистості впродовж життя».

Монографія складається з чотирьох розділів.

У **першому розділі** -- «Теоретико-методологічні засади вивчення толерантності як системної характеристики особистості» – розглянуто та проаналізовано основні підходи до концептуалізації феномену толерантності. Показано багатоаспектний характер толерантності. Визначено толерантність як таку системну характеристику особистості, що має рівневу структуру детермінації: соціально-психологічний, індивідуально-психологічний, психофізіологічний. Обґрунтовано необхідність системного аналізу толерантності як багаторівневої характеристики особистості. Представлено авторську модель рівнів детермінації толерантності та її структурних елементів.

У **другому розділі** — «Методичні засади психологічного дослідження толерантності як системної характеристики особистості студента» – обґрунтовано принципи та методи дослідження, яких було обрано згідно з поставленими задачами для емпіричного дослідження. Проаналізовано вибір діагностичних методик, які поділялися за призначенням відповідно – до вивчення певних компонентів системи толерантності. Розроблено психодіагностичну карту толерантності, на основі якої подано комплекс методик, спрямований на дослідження толерантності як системної характеристики особистості. Подано характеристику вибірки та етапів дослідження.

У **третьому розділі** — «Толерантність як системна характеристика особистості» — описано та проаналізовано результати емпіричного дослідження, спрямованого на вивчення особливостей толерантності як системної характеристики особистості. Подано загальну характеристику толерантності студентів та встановлено її гендерні особливості. Проаналізовано систему взаємозв'язків толерантності студентів з особистісними характеристиками. Виявлено детермінанти толерантності як системної характеристики особистості. Установлено питому вагу та взаємовплив різних рівнів детермінації толерантності. Визначено релятивну важливість чинників толерантності. Виявлено місце толерантності студентів у латентній структурі особистісних характеристик.

У **четвертому розділі** запропоновано теоретико-методологічні засади психологічного тренінгу «Толерантність у моєму житті». Проаналізовано загальні положення програми тренінгу розвитку толерантності

Додатки містять низку діагностичних методик, які можуть бути

корисними у процесі дослідження толерантності як системної характеристики особистості.

Монографія розрахована на науковців, викладачів вищої школи та системи післядипломної освіти, практичних психологів, студентів вищих навчальних закладів, аспірантів, а також на всіх, хто цікавиться сучасним станом розробки проблеми психологічних основ толерантної поведінки.

Результати дослідження, викладені в монографії, впроваджено в навчально-виховний процес:

- на кафедрі менеджменту Львівського національного університету імені Івана Франка – у навчальні курси: «Комунікативний менеджмент», «Психологія», «Менеджмент», «Філософія управління»;
- на кафедрі психології Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка – у навчальні курси «Загальна психологія», «Соціальна психологія», «Психологія виховання», «Етнопсихологія» та психологічні практикуми;
- на кафедрі загальної та практичної психології Інституту менеджменту та психології ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України у навчальні курси «Соціальна психологія», «Етнопсихологія», «Політична психологія» та факультативні заняття.

Автори висловлюють щире подяку керівникам цих організацій за можливість співпраці, створення умов для реалізації інноваційних ідей.

Автори також висловлюють глибоку вдячність Вченій раді та керівництву Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, рецензентам Т.Б. Хомуленко та В.Ф. Моргуну, який є також автором післямови, за сприяння у підготовці та виданні монографії.

***Валентина ПАВЛЕНКО**, кандидат психологічних наук, доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.*

***Майя МЕЛЬНИЧУК**, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.*

Розділ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК СИСТЕМНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСОБИСТОСТІ

Для повноцінного розкриття сутності особистісних характеристик толерантності у першому розділі монографії проведено загальний теоретичний аналіз феномену толерантності та сучасних поглядів щодо етіології цього поняття. Показано багатоаспектний характер толерантності. Визначено толерантність як системну характеристику особистості, що має рівневу структуру детермінації. Обґрунтовано необхідність системного аналізу толерантності як багаторівневої характеристики особистості. Представлено теоретичну модель рівнів детермінації толерантності та її структурних елементів.

1.1. Огляд сучасного стану досліджень феномену толерантності

Проблематика терпимості, толерантності представлена у соціально-філософських, релігійно-етичних доктринах, різних галузях науки. Окрім психології, це, наприклад, біологія та медицина, де поняття «терпимість» пов'язується з адаптаційними процесами організму (Р. Бернет, Р. Біллінгем, Л. Брент, М. Гашек, П. Медавар [44]), логіка [205], математика [46]. Словник з етики пропонує таке визначення: «Терпимість – моральна якість, що характеризує ставлення до інтересів, переконань, вірувань, звичок, поведінки інших людей, полягає в прагненні досягти взаєморозуміння й узгодження різних інтересів та точок зору без застосування тиску, переважно методами роз'яснення й переконання» [154].

У науковому обігу терміни «терпимість» і «толерантність» часто використовують як синоніми. Ці поняття мають у певному сенсі спільні етимологічні корені. «Сучасний словник іноземних слів» містить таке визначення: «Толерантність – терпимість, терпіння, стійкість, витривалість, поблажливість до чого-небудь, здатність переносити несприятливий вплив» [191,715]. С. І. Ожегов надає таке трактування терпимості: «Терпимість – терпиме ставлення до чого-небудь. Терпимий – такий, що може терпіти, з яким можна миритися, що вміє без ворожнечі, терпляче ставитись до чужої думки, характеру» [140,632].

Проблематика терпимості була поставлена ще в давніх релігійно-етичних концепціях країн Сходу [8]. Джайнізм, індуїзм, даосизм, старокитайські філософські концепції, а потім й іслам (з певними застереженнями) та християнство проголошують принципи терпіння, смиренності, терпимості, шанобливості як важливі моральні імперативи співіснування, здійснення життєвого шляху [60, 214, 223]. Зокрема в «Бгахават-гіті» вимальовується цілісна концепція терпимості, що розглядається як: цінність; етичний принцип; знання; форма аскетизму тіла; божественна якість; «закон любові» і «закон страждань» [214]. Глибокий духовний зміст толерантності як особистісної чесноти (що включає терпіння, любов, смирення гордині, подолання лицемірства) розкривається у християнській моралі. У вказаних концепціях толерантність, як правило, розуміється як неодмінна складова духовного життя людини і репрезентує нераціоналізовану чесноту (моральну якість), оскільки ґрунтується на вірі в надприродний, трансцендентний індивіду Абсолют.

Філософський аспект розгляду толерантності представлений багатством поглядів і концепцій мислителів різних епох, які прагнули досягти раціонального обґрунтування толерантності як принципу людського співжиття. Західноєвропейська філософія ще з часів античності зафіксувала інтерес до такого розуміння толерантності. У системі етичних поглядів стародавнього світу принциповим вважалось культивування невибагливості й поміркованості, що знайшло своє відображення у поглядах Фалеса, Солона, Демокріта, Сократа [171] тощо. За часів Середньовіччя терпіння й терпимість, любов до ближнього, неосудження, прощення, милосердя розглядалися як запорука наближення до Бога і регламентувались релігійною догмою. Конструювання людських взаємин на принципах зворотного зв'язку чи не вперше отримує своє звучання саме в християнстві. Наприклад, «прощайте і прощені будете» або «не робіть іншим того, чого собі не бажаєте» [8]. Християнська ідея любові набуває нового, «природного» змісту в період Ренесансу, зокрема у творах Данте Аліґ'єрі, де утверджується вимога глибокої пошани не лише до божественного, а й до земного [214]. В працях представників німецької класичної філософії питання про толерантність розглядається в контексті «етики обов'язку» І. Канта [8], діалектики Г. Гегеля [214], «науко вчення» І. Фіхте, «етики любові» Л. Фейербаха [183]. Співчуття як «першофеномен моралі» посідає важливе місце й у розробках А. Шопенгауера, який розглядав супутні цьому явищу передбачливість і

милостивість у ставленні до будь-якого «іншого» як необхідні умови відвернення втрат, суперечок і сварок [231, 98].

Проблематика терпимості послідовно розробляється і у працях російських мислителів, зокрема у: концепції Л. М. Толстого «неспротиву злу насиллям», у якій терпимість ототожнюється зі смиренням [214]; «космічній» доктрині В. Соловйова [185], який вимагає початкового (особистісного) визнання за іншими істотами безумовного значення [199]; роботах М. К. Реріха, який розглядає стримування роздратованості, витіснення особистих страхів і егоцентризму, а також культивування в собі любові як умови виховання терпимості в собі [214].

В українській соціально-філософській думці мотиви толерантності також займали важливе місце. У вченні Г. С. Сковороди проблема пошуку «гармонійної рівноваги» (толерантності) постає як така, що може бути вирішена лише для тих, хто «врагов люблять, добро воздая врагам, для других здорові гублять, не только добри другам» [184, 49]. Гуманістичні толерантні ідеї завжди перебували в центрі уваги передових українських мислителів. Їх сповідували, передусім, письменники ХІХ-ХХ ст., які наполегливо проводили думки про національні та загальнолюдські цінності – взаєморозуміння, терпимість, любов, благо, добро, гуманізм. Такими ідеями пронизана творчість Лесі Українки, Б. Д. Грінченка тощо [21].

Особливої актуальності у філософії ХХ століття набувають ідеали людяності взаємин. Так, П. Тейяр де Шарден проголошує «всеосяжну» любов як абсолют, як засіб створення нової культури, вільної від крайнього індивідуалізму Заходу [204]. У герменевтиці толерантність розуміється як регулятивний ідеал. В. Дільтей, Г. Зіммель, Е. Гуссерль, Х.-Г. Гадамер, створюючи основи для діалогічної антропології, визнають відчуженість, самотність людини в сучасному світі як наслідок самовідчуженості й намагаються окреслити шляхи її подолання через буття людини у «справжній комунікативній спільноті» [183].

Наукові робіт, які вийшли у ХХ сторіччі, показують, що толерантність – це шлях, який веде до самозбереження та культурного розвитку людства. Вона є антиподом фанатизму, тоталітаризму з його прагненням до одноманітності, оскільки толерантність апріорно передбачає різноманітність та інакшість. Толерантність припускає рівноцінність особистостей, котрим належать несхожі погляди. Справжнім суб'єктом толерантності може бути тільки людина, яка бачить в іншому також людину. Так, на думку С. Мендаса,

толерантність – це чеснота, якщо цінністю вважати автономну особистість, гідну поваги [205]. Ж. Раз стверджує, що необхідною є толерантність, котра передбачає подолання схильності та бажання переслідувати, мучити, завдавати шкоду або реагувати на людину небажаним чином [205]. П. Кінг вважає, що «бути толерантним» означає терпіти, зносити, миритися з людиною, діяльністю, організацією, з тим, що ти реально не схвалюєш [207]. Б. Вільямс, П. Гарнсей, Ж. Бастід підкреслюють, що толерантність при цьому не тотожна втомі, байдужості чи пасивній поступливості [205]. П. Ніколсон вважає, що толерантність – це, перш за все, питання морального вибору, а особисті смаки та схильності в даному питанні неважливі [205].

Одними з найбільш ґрунтовними у розгляді толерантності є міждисциплінарні наукові підходи, що велися на перетині гуманітарних наук (психології з етикою, соціальною філософією та літературою тощо). Зокрема, роботи М. Бахтіна [20], А. Маслоу, К. Роджерса, В. Франкла, Г. Олпорта, Е. Фромма, М. Бубера сформували основи для екзистенційно-гуманістичного розуміння сутності толерантності.

Толерантність, на думку М. Бахтіна, витікає з «внутрішньої соціальності» людини, того, що саме в процесі вільного діалогу («ти» для «я») розкривається людська індивідуальність [20]. Оригінально питання толерантності, як умови продуктивного буття, постає у роботах Е. Фромма. Найпершою суто людською потребою людини він вважає потребу в спілкуванні, у міжіндивідуальних зв'язках. Єдина продуктивна стратегія встановлення зв'язку з іншим – це любов, яка надає людині свободу бути унікальною, самостійною і дозволяє їй задовольняти потребу у встановленні зв'язків, не порушуючи власну цілісність і незалежність [217].

В контексті теорії «здорової особистості» А. Маслоу терпимість виступає як один з провідних принципів, що дає ключ до розуміння сутності людини, пояснює специфіку взаємодії людей. Можна заключити, що терпимість – це один з можливих шляхів особистості, яка знаходиться в процесі самоактуалізації, особливо, коли йдеться про самоактуалізацію як про можливість вибору, особистісного зростання, можливість приймати себе й інших людей такими, якими вони є, можливість встановлення з оточуючими доброзичливих особистих стосунків [85].

Принцип терпимості ярко виражений в руслі концепції «повноцінно функціонуючої особистості» та недирективної терапії К. Роджерса. Надати допомогу іншій людині, зокрема у вирішенні виникаючих у неї проблем,

можна не директивно, а спираючись на прагнення людини до свободи та позитивних змін. Це становиться можливим завдяки безумовному прийняттю людини, емпатійному розумінню й конгруентності, в результаті чого стимулюється тенденція особистості до самоактуалізації, реалістичного уявлення про себе, вирішення протиріч між «реальним я» та «ідеальним я», і, відповідно, більш терпимому ставленні до себе й оточуючих [85]. Крім того К. Роджерс терпимість розуміє і як «відсутність гордовитості» [214].

На думку В. Франкла, терпимості також відводиться роль невід'ємної складової розвитку людини, що рухається в бік пошуку й реалізації смислів, оскільки цей розвиток носить цілісний характер, що виражається в досягненні цілей творення, переживань, ставлення, і розгортається в напрямку оволодіння свободою, незалежністю, гнучким реагуванням на мінливі життєві обставини [85].

Г. Олпорт толерантність називає особистісною характеристикою людини демократичного суспільства, що поєднує знання про себе, відповідальність, почуття гумору, автономність, здатність до емпатії. На його думку, є два шляхи особистісного розвитку: толерантний та інтолерантний. Толерантний шлях обирає людина вільна, доброзичлива, з позитивною «Я – концепцією». Інтолерантний шлях, навпаки, характеризується прагненням переносити відповідальність на оточення, потребою в порядку, бажанням сильної влади, уявленням про власну винятковість [13]. Г. Олпорт [85] дає узагальнену характеристику толерантної особистості за низкою параметрів:

- орієнтація на себе (толерантна людина більш орієнтована на особисту незалежність, менше – на належність до зовнішніх інститутів та авторитетів);
- потреба у визначеності (визнає різноманітність, готова вислухати будь-яку точку зору й відчуває менший дискомфорт у стані невизначеності);
- відносно менша потреба в порядку (толерантна людина менш орієнтована на соціальний порядок, менш педантична);
- здатність до емпатії (схильність давати більш адекватні судження про людей);
- перевага віддається свободі, демократії (для неї не має великого значення ієрархія у суспільстві);
- знання самої себе (толерантна людина добре усвідомлює свої переваги та недоліки й не схильна у всіх бідах звинувачувати оточуючих);
- відповідальність (розвинуте почуття відповідальності, не перекладає відповідальність на інших);

– захищеність (відчуття безпеки та переконання, що з загрозою можна впоратись).

Проблематика людських стосунків, толерантності набуває надзвичайної глибини і в діалогічній антропології Мартіна Бубера, одного з найяскравіших представників «філософії діалогу». На його думку, ми спроможні осягнути сутність людини шляхом висвітлення її ставлення до іншого буття, спілкування з іншими людьми, тобто тоді, коли навчимося розуміти її діалогічну природу, її здатність співіснувати з іншими [40, 183].

Отже, у релігійних і філософських концепціях різних часів помітною є усталеність уявлень про природу толерантності: вона розглядається як певний гуманістичний ідеал і важлива морально-етична норма людських взаємовідносин. Толерантність виступає не лише як світоглядна позиція, але і як діяльнісна настанова, що реалізується через любов і повагу до «іншого». Проте в сучасній етичній інтерпретації толерантності спостерігається тенденція до описового чи технологічного з'ясування її сутності, натомість природа цього морального принципу залишається досить «туманною». Аналіз поняття толерантності в працях мислителів ХХ століття свідчить, що толерантність постає у більшості з них як апріорі комунікації, що означає, наперед «до будь-яких конкретних відносин, повагу до партнера за спілкуванням», безумовне бажання бачити в іншому співрозмовника й досягати з ним *взаєморозуміння*, «поза яким жодне спілкування не варте того, щоб його розпочинати» [196]. Тобто, толерантність в *соціально-філософському розумінні* – це «визначена соціальна якість міжособистісних відносин, а також окремих індивідів, їхніх конгрегацій і груп, що характеризується настановою на доброзичливе сприйняття «іншого», бажанням не тільки зрозуміти, але й, наскільки можливо, прийняти традиції, культуру, вірування, інтереси «іншого» [18; 46; 85].

У дослідженнях проблематики толерантності в останні роки, цей конструкт виступає, з одного боку, як певна філософія, з другого – як категорія відносин, і з третього – як культура толерантної свідомості. Зростання розмаїтості, діапазону розходжень між людьми, етносами, релігіями та культурами в історико-еволюційному процесі свідчить, що і природа, й історія визначають толерантність як унікальний еволюційний механізм співіснування великих і малих соціальних груп, що володіють різними можливостями розвитку [169,88].

В психологічній науці існує декілька підходів щодо розуміння сутності толерантності: психофізіологічний, інтеракційний, диверсифікаційний, особистісний, екзистенційно-гуманістичний, соціально-психологічний, ситуаційний.

Психофізіологічний підхід. С. Ю. Головін у «Словнику практичного психолога» дає таке визначення: «Толерантність – відсутність або послаблення реагування на певний несприятливий фактор внаслідок зниження чутливості до його впливу. Наприклад, толерантність до тривоги проявляється в підвищенні порога емоційного реагування на загрозову ситуацію, а ззовні – у витримці, володінні собою, здатності тривалий час витримувати несприятливі впливи без зниження адаптивних можливостей» [188, 401-402]. «Відсутність або ослаблення реагування на будь-який несприятливий фактор у результаті зниження чутливості до його впливу ...сприяє підвищенню стійкості до деякого несприятливого фактора» [65, 408].

«Здатність людського організму долати труднощі. У толерантних людей спостерігається знижена чутливість до несприятливих впливів внаслідок підвищення порога емоційного реагування на загрозову ситуацію. У проблемних ситуаціях вони проявляють витримку, не губляться й протягом тривалого часу можуть витримувати несприятливі впливи» [163, 398].

Згідно цих визначень про толерантність можна говорити як про психофізіологічну особливість людини. Деякі автори виходять із того, що існує природна толерантність.

Природна толерантність, на наш погляд, розвивається на основі біологічного фактору розвитку особистості. Його вплив з'ясований у численних роботах видатних психофізіологів – Б. Теплова, В. Небиліцина, В. Мерліна, Е. Голубевої, В. Русалова Л. Собчик та ін. В їхніх працях знаходить свій розвиток ідея про значущість вроджених якостей центральної нервової системи – людського мозку і його фізіологічних особливостей – у формуванні інтелектуальних і творчих здібностей. Дж. Олпорт, спираючись на теорію відкритих систем Бергаланфі, порівнював закономірності, властиві стійкій структурі особистості, з гомеостатичними процесами цілісного людського організму. Б. Г. Ананьєв розглядав особистість як цілісне поняття, що включає в себе єдність біологічних і соціальних чинників, зазначаючи також що взаємодія біологічного і соціального початків у формуванні особистості проявляється не лише в перші дні і роки існування людини, але продовжується все її життя [6].

Проведені Л. М. Собчик [190] дослідження показали, що з широкого спектру вражень про оточуючий світ кожна людина притаманним саме їй індивідуальним способом сприйняття обирає і засвоює певну інформацію, акцентуючи свою увагу на одних явищах і нехтуючи іншими. Ця індивідуальна вибірковість у відношенні до явищ оточуючого світу і свій особистий стиль засвоєння отриманої інформації створюють підґрунтя для формування різних, по-своєму неповторних особистостей за однакових середовищних умов. В основі такого індивідуально-окресленого стилю сприйняття, переробки і відтворення інформації про світ, що пізнається, трансформуючись у думки, переживання і вчинки людини, лежить та провідна тенденція, що пронизує всі рівні особистості: і найнижчі (біологічні), і її характерологічну структуру, і найвищі рівні особистості, якими є соціальна спрямованість та ієрархія цінностей людини.

Особистість – це відкрита зовнішньому впливу система, що саморегулюється, включає в свою структуру такі підструктури, як: мотиваційна спрямованість, емоційна сфера (стиль переживання), стиль мислення (інтелектуальні здібності, спосіб осягнення, переробки і відтворення інформації), спосіб спілкування з оточуючими (індивідуальний стиль міжособистісної поведінки). Особистість – це динамічна система, відкрита зовнішнім впливам, здатна реагувати на зміни середовища в межах індивідуально окресленого діапазону мінливості, що робить структуру особистості адаптивною і стійкою до стресу. Вищі рівні самосвідомості, соціальна спрямованість та ієрархія цінностей індивіда формуються не лише виключно під впливом соціуму, але залежать також від індивідуального тропізму, вибірковості, неусвідомлених потягів, що значно обмежує кількість ступенів вибору конкретної людини при освоєнні нею різноманіття оточуючого світу [190]. Тобто природна толерантність розвивається як на основі біологічного фактору, так і під впливом зовнішніх факторів, що і робить особистість адаптивною і стійкою.

Інтераакційний підхід. Російські дослідники О. Г. Асмолов, Г. І. Солдатова, Л. А. Шайгерова, О. Д. Шарова вказують, що в науковій літературі толерантність розглядається, перш за все, як повага та визнання рівності, відмова від домінування та насильства, визнання багатовимірності та різноманітності людської культури, норм, вірувань та відмова від зведення цієї різноманітності до одноманітності чи до переважання будь-якої однієї точки зору. Толерантність передбачає готовність сприймати інших такими,

якими вони є, та взаємодіяти з ними на основі згоди. Толерантність не зводиться до індиферентності, нехтування власних інтересів. Вона передбачає взаємність та активну позицію всіх зацікавлених сторін. Толерантність – важливий компонент життєвої позиції зрілої особистості, яка має свої цінності та інтереси й готова їх захищати, але одночасно з повагою ставиться до позицій та цінностей інших людей [12]. В якості критеріїв толерантності пропонуються: рівноправ'я, взаємоповага, рівні можливості, співробітництво та солідарність у вирішенні спільних проблем і т.ін. Таким чином, толерантність розглядається як достатньо абстрактне поняття, на що вказують її критерії та соціальні показники.

Визначення толерантності О.Г. Асмолова та Г.У. Солдатової збігаються. Вони вважають, що толерантність – це відмова від домінування й насильства, повага й рівність, визнання різноманіття людської культури, норм, вірувань [12; 166].

Російський дослідник В.В. Бойко вводить поняття комунікативної толерантності, під якою розуміється характеристика ставлення особистості до людей [29; 30].

Методологічною основою терпимості й толерантності є *екзистенціально-гуманістичний підхід* в психології, що знайшло відображення в працях А. Маслоу, К. Роджерса, В. Франкла, Г. Олпорта [13; 14; 85; 205], погляди яких розглянуто вище.

З позицій даного підходу толерантність розуміється не як непорушне правило або готовий до вживання рецепт, і тим більше не як примусова вимога під погрозою покарання, а як вільний і відповідальний вибір людини «ціннісного толерантного відношення до життя» [14, 8]. Терпимість – це один з можливих шляхів особистості, яка знаходиться в процесі самоактуалізації, особливо, коли йдеться про самоактуалізацію як про можливість вибору, особистісного зростання, можливість приймати себе й інших людей такими, якими вони є, можливість встановлення з оточуючими доброзичливих особистих стосунків [85].

Надати допомогу іншій людині, зокрема у вирішенні виникаючих у неї проблем, можна не директивно, а спираючись на прагнення людини до свободи та позитивних змін. Це становиться можливим завдяки безумовному прийняттю людини, емпатійному розумінню й конгруентності, в результаті чого стимулюється тенденція особистості до самоактуалізації, реалістичного

уявлення про себе, вирішення протиріч між «реальним я» та «ідеальним я», і, відповідно, більш терпимому ставленні до себе й оточуючих [85].

Диверсифікаційний підхід

Серед «найважливіших передумов толерантності» – кожна з яких може відкривати цілий напрямок фундаментальних досліджень – деякі автори нараховують п'ять і більше, серед яких: онтологічні передумови, гносеологічні, аксіологічні, соціологічні, психологічні та ін. Але навіть якщо спробувати обмежитися психологічними аспектами, то й тут феномен толерантності не лежить тільки в одній площині – його зміст неоднорідний, не підкоряється «лінійному детермінізму» і не може бути зведений до окремої властивості, показника, характеристики.

Складність і багатомірність феномена толерантності проявляється в декількох напрямках. Насамперед – у різноманітті видів і форм толерантності. У багатьох філософських, теологічних трактатах толерантність намагаються представити як щось однозначно зрозуміле, чітко певне й неподільне. Проте в сучасній психології толерантність «як така» просто зникає, розсипаючись на безліч варіантів, типів, видів, форм, рівнів. Спроби систематизувати психологічні дослідження з толерантності досить ускладнені – термін «толерантність» виявився застосовним майже до будь-якого психологічного феномена. Толерантність пронизує всі сфери соціального й індивідуального життя людини, є важливим виміром практично будь-якого психологічного процесу й стану, одним із ключових «екзистенціалів» людського життя.

З усвідомлення різноманіття видів і форм толерантності стає ясно, що навряд чи коректно вести мову про «толерантну (інтолерантну) особистість» як таку – точніше буде говорити про рівень або ступінь прояву толерантності (інтолерантності), про варіанти й форми, про ті чи інші акценти і аспекти застосування принципів толерантності в конкретних ситуаціях. Можна також говорити про певну динаміку в розвитку толерантності й виділяти кілька фаз становлення толерантності [150].

До іншого напрямку диверсифікованості можна віднести багатоаспектність і неоднорідність психологічного змісту толерантності. Серед пріоритетних напрямів її дослідження можна виділити основні, найбільш важливі виміри толерантності: когнітивний, емоційний та поведінковий.

Особистісний підхід. Основний зміст особистісного виміру толерантності містить у собі насамперед відповідну ціннісно-смыслову

систему – у якій центральне місце займають цінності поваги людини як такої, цінності прав і волі людини й рівноправності людей стосовно базових питань, до вибору світогляду й життєвої позиції, цінність відповідальності за власне життя й визнання такої за кожною людиною, інші цінності демократичного громадянського суспільства.

Особистісний початок стосовно всіх інших компонентів можна розглядати як «системотворчий фактор», який інтегрує й регулює дію всіх інших «периферійних» психологічних складових толерантності. Це, з іншого боку, припускає розрізнення толерантності як минушого стану і як стійкої особистісної позиції. Можна погодитися, наприклад, з відомим дослідником психології спілкування Л.І. Рюминою у тому, що при вивченні толерантності як стійкої позиції в руслі «ціннісно-значеннєвого підходу» проблема ця постає як проблема особистісних установок, цінностей і змістів, тому що саме вони визначають із однієї сторони внутрішній світ особистості, її відчуття й переживання, з іншого боку – є мотиваційно-регулюючими корелятами, що визначають реальну поведінку особистості» [141]. Такий підхід представляється перспективним, тому що дозволяє зрозуміти внутрішні механізми прояву толерантності й в інших вимірах.

Інша традиція розгляду толерантності як особистісного початку була закладена у відомій концепції «авторитарної особистості» Т. Адорно [4], а також пов'язаних з нею теорії Е. Фромма, дослідженні забобонів М. Хоркхаймера, підході М. Рокича до догматизму, концепції «одномірної людини» Г. Маркузе. У роботах даного напрямку, зокрема, був показаний зв'язок авторитарності з «інтолерантністю до невизначеності», яка може служити важливим індикатором нетерпимості на особистісному рівні.

На думку С. К. Бондирєвої та Д. В. Колесова, які ввели опозицію «толерантність – інтолерантність» в контекст базових понять психології, ці поняття є головними проявами небайдужості [32; 33; 34]. Толерантність та інтолерантність – це ставлення, а характер небайдужості визначається характером оцінок. Толерантність та інтолерантність є взаємозворотніми поняттями: чим більше індивід толерантний, тим він менш інтолерантний. Як особливе відношення, толерантність та інтолерантність формуються на основі оцінки об'єкта чи індивіда, завдяки постійному зв'язку з об'єктом чи індивідом. Отже, справедливою є формула: зв'язок – оцінка – відношення – поведінка (намір), толерантна чи інтолерантна.

Толерантність як ставлення породжує довіру, готовність (установку) до компромісу (співробітництва), радість, комунікабельність, дружелюбність. Інтолерантність як ставлення виявляється у негативізмі, недоброзичливості, негативних емоціях – гніву, досаді, ворожості.

Толерантність – здатність індивіда сприймати без агресії думки, що відрізняються від власних, а також особливості поведінки та зовнішності інших індивідів [33].

На думку дослідників існує два види толерантності: природна та проблемна. Природна толерантність виникає у випадку позитивної оцінки об'єкта, а також тоді, коли між суб'єктом та об'єктом нема виразних відмінностей. Це – толерантність ідентичності. Проблемна толерантність виникає не зважаючи на негативну оцінку об'єкта, але за наявності установки на співробітництво (конструктивна толерантність) або адаптації (індивід звикся), поблажлива ж толерантність проявляється у випадку, коли об'єкт дещо негативно оцінюється, але глибоко його це не зачіпає через те, що індивід так вихований [33].

Вчення про толерантність І. Б. Гриншпуна *поєднує засади як інтеракційного, так і особистісного підходу*. І. Б. Гриншпун так визначає толерантність: «Толерантність означає наявність певного буттєвого простору, в межах якого людина відкрита для взаємодії зі світом без втрати почуття збереження власного Я» [58]. Розглядаючи толерантність як характеристику індивіда, важливо зазначити її багатоаспектність і багатомірність. І. Б. Гриншпун [58] для характеристики індивідуальних особливостей толерантності, виділяє наступні її параметри:

- об'єктну віднесеність толерантності – диференційоване виявлення толерантності відносно різних об'єктів і впливів різноманітного типу;
- діапазон толерантності – індивідуально допустима кількість фруструючих впливів;
- фокус толерантності – типологічна характеристика, що позначає стилістичну близькість або до «відкритості», або до «резистентності», або їх баланс;
- стійкість толерантності – часова характеристика;
- динамічність толерантності – мінливість діапазону толерантності у часі та параметри цієї мінливості.

Зазначені параметри взаємопов'язані. На думку І. Б. Гриншпуна, індивід має деякі можливості (здатності) для взаємодії і збереження та

спонукальні сили в тому та іншому напрямку. Відповідно, можна говорити про толерантність як характеристику індивіда в двох планах – толерантність як тенденцію (потребу) і толерантність як можливість (здатність) [58].

Соціально-психологічний підхід. На думку В. Москаленко, *соціально-психологічне розуміння* толерантності передбачає терпимість до різних думок, неупередженість в оцінці людей і подій. У структурі феномену толерантності особистості можна виділити два компоненти: сенсуальну та диспозиційну толерантність особистості. Сенсуальна толерантність пов'язана зі стійкістю особистості до впливів середовища, з послабленням реагування на якийсь несприятливий фактор за рахунок зниження чуттєвості. В основі диспозиційної толерантності лежить принципово інший механізм, який забезпечує терпимість особистості у взаємодії з середовищем. Мова йдеться про готовність особистості до терпимої реакції на середовище [130].

Ситуаційний підхід. Останнім часом в літературі описується фрустраційна толерантність як здатність протистояти різного роду життєвим труднощам без втрати психологічної адаптації. В її основі лежить здатність адекватно оцінювати реальну ситуацію і можливість передбачити вихід з даної ситуації [58,33].

Підсумовуючі вищезазначені підходи щодо розуміння сутності толерантності можна побачити, що використання терміна „толерантність” в психології орієнтує на два розуміння: 1) як позначення індивідуальної властивості (стабільної або ситуативної), що полягає у здатності до збереження саморегуляції при впливах факторів середовища, котрі викликають фрустрацію; 2) як позначення здатності до неагресивної поведінки стосовно іншої людини на основі відкритості у відносній незалежності від дій іншого. У першому випадку акцент робиться на здатності до самозбереження, у другому – на готовності до взаємодії.

Проте, на нашу думку, доцільно розглядати толерантність в більш широкому діапазоні: від її розуміння як нервово-психічної стійкості до її оцінки як морального імперативу особистості.

Отже, найбільш загальне визначення толерантності, на нашу думку, дає Г. Солдатова: «Толерантність – це інтегральна характеристика індивіда, що визначає його здатність у проблемних і кризових ситуаціях активно взаємодіяти із зовнішнім середовищем з метою відновлення своєї нервово-психічної рівноваги, успішної адаптації, недопущення конфронтації й розвитку позитивних взаємин із собою й з навколишнім світом» .

Звичайно, толерантність повинна мати свої межі. Є думки іншої людини, які ми приймаємо без будь-яких обмежень, абсолютно спокійно, а є думки, відмінні від наших, до яких ми непримиренні. Неможна однозначно стверджувати, що більш високий рівень толерантності завжди переважніший. Є сенс прислухатися до тих, хто ставить проблему меж толерантності [212]. Надмірне, неадекватне обставинам підвищення толерантності (як виражаються деякі соціологи – «толерантність без берегів») може вести до ослаблення опірності й збільшення уразливості людини, зниження її диференціальної чутливості (у широкому сенсі), і навіть більш того – до виникнення погроз для індивідуальності, ідентичності тощо. Усе це вимагає досить обережного, диференційованого відношення до питань практичного застосування принципів толерантності в безпосередньому міжособистісному спілкуванні.

Отже, інтолерантність має право на існування, оскільки враховує як індивідуальні прояви окремої людини, так і особливості конкретної ситуації.

Таким чином, узагальнюючи результати виконаного аналізу, можна зробити наступні висновки.

Проблематика толерантності є досить актуальною для сучасної психології, оскільки розглядає механізм відношення людини до різних подій, думок, переконань, дій, які не збігаються з його власними позиціями.

На основі аналізу літератури виділено декілька видів толерантності особистості, а саме: міжособистісну, соціальну, соціально-психологічну, етнічну, комунікативну, політичну та інші.

Показано, що в сучасній науці толерантність розглядається у двох аспектах: як фактично синонім психофізіологічної витривалості, стійкості, терпимості і як якість особистості, яка регулює процес взаємодії людини з навколишнім світом, робить її більш адекватною й конструктивною.

Аналіз і систематизація джерел дали змогу виявити такі складові толерантності: психофізіологічну, когнітивну, емоційну, поведінкову, особистісну.

Сформульовано робочу дефініцію. Зріла толерантність – це не лише психологічна стійкість і терпимість. Це набагато більше – компетентність у толерантній поведінці, когнітивна складність у сприйнятті суперечливого світу, емпатійна готовність до «іншості», особистісні сенси, цінності, установки на співіснування зі світом.

1.2. Методологічні засади дослідження психології толерантності в системному підході

Огляди закордонних і вітчизняних робіт з толерантності свідчать про неможливість дати толерантності однозначну дефініцію, звести до якоїсь однієї характеристики, локалізувати в певній тематиці. Навіть в *психологічному аспекті* феномен толерантності не лежить тільки в одній площині – його зміст неоднорідний, не може бути зведений до окремої властивості, показника, характеристики. Толерантність – це складний, багатоаспектний і багатокомпонентний феномен, що має кілька ліній прояву й розвитку.

Такі характеристики толерантності як складність, багатокомпонентність, подвійна обумовленість (біологічне – соціальне) передбачають: по-перше, дозволяють вважати толерантність системним об'єктом вивчення; отже, по-друге, вимагають застосування системного підходу щодо дослідження цього явища. Сутність системного підходу полягає в тому, що він є методологічною орієнтацією в діяльності, за якої об'єкт пізнання розвивається як система.

Поняття «система» визначається як сукупність елементів, що перебувають у відносинах і зв'язках один з одним, які утворюють певну цілісність, єдність (В.Н. Садовський).

Виокремлюють такі загальні характеристики «системи»:

1. Цілісність – неможливість як зведення будь-якої системи до суми утворюючих її частин, так і виведення із будь-якої частини системи її властивостей як цілого;

2. Структурність – зв'язки й відносини елементів системи впорядковуються в певну структуру, яка й визначає поведінку системи в цілому;

3. Взаємозв'язок системи із середовищем, який може мати «закритий» (такий, що не змінює середовище й систему) або «відкритий» (перетворюючий середовище й систему) характер;

4. Ієрархічність – кожний компонент системи може розглядатися як система, у яку входить інша система, тобто кожний компонент системи може бути одночасно й елементом (підсистемою) даної системи, і сам містити в собі іншу систему;

5. Множинність опису – кожна система, будучи складним об'єктом, у принципі не може бути зведена тільки до якоїсь однієї картини, одного відображення, що припускає для повного опису системи співіснування безлічі різних її відображень.

Якщо виходити з того, що системне дослідження — це дослідження, предметом якого є об'єкт, що являє собою систему, і системні характеристики такого об'єкта виражаються в результатах відповідного дослідження, то можна стверджувати, що будь-яке системне дослідження повинне фіксувати хоча б деякі характерні риси системного об'єкта. Ці особливості й визначають принципи системного дослідження.

І. В. Блауберг та Е. Г. Юдін виокремлюють вісім найважливіших понять та принципів системного дослідження: цілісність, зв'язок, структура та організація, рівні системи та ієрархія цих рівнів, управління, ціль та доцільність поведінки системи, самоорганізація системи, функціонування та розвиток [22].

Близьку точку зору демонструє В. М. Садовський, виокремлюючи такі групи системних понять: а) для опису внутрішньої будови системи; б) для опису класів об'єктів; в) для опису функціонування системних об'єктів. Найбільш суттєві з них: система, зв'язок, відношення, елемент, структура, ієрархічна будова, управління, ціль, доцільність [14]. А. Д. Урсул усі поняття системного підходу поділяє на загальні та кібернетичні (пов'язані з системами управління) і вважає, що вони потребують більш чіткої класифікації та упорядкування, наприклад, додавши ідеї різноманітності та відносності (у В. М. Садовського принцип відносності будь-якого опису системи) [213, 42-43].

Слід зауважити, що багато дослідників системного підходу вказують на відсутність спеціально побудованої логіки та методології системного дослідження.

Зокрема Е. Г. Юдін наголошує, що її можна охарактеризувати як відповідну метанаукову дисципліну, яка надбудовується над множиною конкретних системних розробок та системних концепцій узагальнюючого характеру [22].

Своєрідним непрямим підтвердженням недостатнього прояснення методологічного статусу системного підходу є той факт, що останнім часом деякі дослідники воліють говорити про нього в більш обережних та менш зобов'язуючих вираженнях.

Б. М. Юдін, наприклад [22], говорить про системну орієнтацію як сукупність принципів, що задають загальну стратегію дослідження. Поняття «системна орієнтація» вживається й у роботах В. Н. Садовського [14].

У зв'язку з цим велику теоретичну і практичну цінність становлять спроби розробки і впровадження конкретних принципів і методів системного вивчення цілісних психологічних об'єктів таких учених, як Б. Г. Ананьєв [5; 6; 7], Б. Ф. Ломов [111; 112], В. О. Ганзен [51; 52], В. М. Юрченко [234], В. Д. Шадріков [226], Н. І. Непомнящая [135] та ін., спрямовані на одержання системних описів цих об'єктів.

У даному контексті, на наш погляд, розроблена та апробована В. О. Ганzenом універсальна технологія конструювання системних описів у психології має велике практичне значення. У змісті даної технології можна виокремити наступні розділи: 1) методологічне обґрунтування специфіки застосування системного підходу в психології, вибору об'єкта системного психологічного опису; 2) характеристика методів побудови системних психологічних описів; 3) аналіз логіко-математичної основи побудови системних психологічних описів; 4) практичне застосування варіантів системного аналізу та синтезу для конструювання вербальних, геометричних, аналітичних та комбінованих системних психологічних описів [51].

При цьому вчений слушно акцентує увагу на тому, що психіка людини (психічні процеси, стани тощо) є дуже складним цілісним об'єктом з низкою специфічних особливостей, що утруднює її вивчення і системний опис. Таким він цілком слушно вважає: 1) поліфункціональність та поліструктурність психіки, що породжує труднощі у визначення структури, реалізуючої конкретну функцію; 2) велику рухливість та мінливість свідомості; 3) розподіл у просторі та розмитість меж психічних явищ; 4) недоступність для безпосереднього спостереження внутрішніх процесів та механізмів психіки; 5) високу адаптивність психіки [51].

Вищезазначене дає можливість зробити висновок, що не існує універсального алгоритму побудови системного опису об'єкта. Тобто в кожному конкретному випадку такий опис конструюється індивідуально, що «робить його схожим навіть на витвір мистецтва» [234].

Системний підхід до вивчення толерантності обумовлює необхідність звернутися до визначення компонентів цього феномену та їх структури. Узагальнюючи наявну за відповідною проблематикою літературу і

спираючись на інтегральний підхід до поняття толерантності Г. У. Солдатової та Л. А. Шайгерової, можна виокремити три ключові напрями розуміння і дослідження толерантності. Ці напрями можна позначити як психофізіологічний, індивідуально-психологічний та соціально-психологічний. Враховуючи інтегральний характер толерантності як системної характеристики особистості, кожне з вказаних вище дискретних розумінь толерантності можна вважати одним із складових системного підходу до цього феномену. Відповідно, напрацювання кожного з підходів повинні бути враховані, а виявленні складові, детермінанти і передумови – включені у системне вивчення толерантності. Отже, ми можемо говорити про психофізіологічні, індивідуально-психологічні та соціально-психологічні складові і передумови толерантності, визнаючи рівневий характер цього феномену. Перейдемо до більш детального розгляду вказаних складових і передумов.

1.2.1. Соціально-психологічні засади толерантності

Переходячи до соціально-психологічного рівня толерантності, ми звертаємося до вивчення соціальних установок, ціннісних орієнтацій, що обумовлюють ставлення і дії стосовно різноманіття етнічних, соціальних, культурних, світоглядних розбіжностей. Фактично, продуктивна орієнтація і діалог у соціокультурній площині пов'язані з рівнем розвитку зрілості особистості, її моральності і сформованості відповідної системи цінностей, орієнтацій, установок тощо. Відзначимо, що соціально-психологічний рівень толерантності є вищим стосовно всіх інших рівнів і може розглядатися як «системотворчий фактор», який інтегрує й регулює дію всіх інших «периферійних» психологічних складових толерантності. Перейдемо до розгляду основних характеристик цього рівня.

Згідно з Л. І. Рюминою, вивчення толерантності як стійкої позиції повинно проводитись через дослідження особистісних установок, цінностей і змістів, тому що саме вони визначають із однієї сторони внутрішній світ особистості, її відчуття й переживання, а з іншого боку – є мотиваційно-регулюючими корелятами, що визначають реальну поведінку особистості [174]. На нашу думку, саме вивчення цінностей і ціннісних орієнтацій як основного компонента соціально-психологічного рівня повинне

займати одне з головних місць у дослідженнях детермінації толерантної поведінки й формування толерантної особистості.

На основі аналізу численних досліджень можна сказати, що цінність є багатомірним феноменом, яка поєднує у собі властивості природного й соціального, утворюється в результаті суб'єкт-об'єктних відносин і існує у трьох основних формах: 1) у формі суспільних ідеалів; 2) у формі реального втілення цих ідеалів у діях; 3) у формі мотиваційної структури особистості, яка стимулює її до реального втілення ідеалів у поведінці й діяльності. С. Л. Рубінштейн указує: «Цінності ... вихідні від співвідношення світу та людини, виражаючи те, що у світі, включаючи й те, що створює людина у процесі історії, значиме для людини» [172, 365]. Автори, що розглядають питання функцій цінностей, сходяться на тому, що цінності є важливим фактором соціальної регуляції людської діяльності й взаємин людей, але різним чином: як норми, як ідеали, як переконання, як критерії вибору й оцінки моральних дій, як координатори соціальної взаємодії та вимог функціонування групи (М. І. Бобнева, Л. І. Божович, Д. О. Леонтьєв, В. А. Отрут, М. Рокич, Ш. Шварц). Відповідно, цінності регулюють і рівень толерантності особистості.

З поняттям «цінність» тісно пов'язане поняття «ціннісні орієнтації», що відбиває позитивну або негативну значимість для особистості предметів або явищ соціальної дійсності. Вони розглядаються як система еталонів, ціннісних уявлень, прагнень, цілей, інтересів і інших соціальних реальностей, що відбивають спрямованість свідомості особистості та діяльності людини на матеріальні й духовні цінності [42]. У енциклопедичному словнику за редакцією А. М. Прохорова надане чітке й узагальнене визначення ціннісної орієнтації, що розкриває основні сторони цього поняття: «ціннісна орієнтація – виборче ставлення людини до матеріальних і духовних цінностей; система її установок, переконань, переваг, виражена в поведінці» [31, 1330]. Перехід суспільних цінностей у ціннісні орієнтації особистості здійснюється через «присвоєння» нею тих або інших цінностей, що стають регулятором поведінки [49]. Це стосується і толерантності як суспільної цінності позитивного, конструктивного ставлення до інших, до культурних, соціальних, особистісних розбіжностей.

О. М. Леонтьєв виділяє поняття життєві цінності, що збігається із суттю визначень ціннісних орієнтацій, які дають інші психологи. О. М. Леонтьєв пише, що життєві цінності – як область індивідуальної

свідомості, виступають дійсним джерелом, внутрішньою силою, що рухає її діяльність, які у внутрішньому русі індивідуальної свідомості здійснюються в суб'єктивності й упередженості особистісного змісту подій, що розігруються в її житті й виходять «назовні» через переживання інтересу або нудьги, потягу або каяття совісті» [103, 149-158]. Життєві цінності структурують діяльність і процес спілкування з іншими, обумовлюють ступінь конструктивного прийняття іншого, допомагають чи перешкоджають спрямованості на ціль, збереженню оптимального психофізіологічного стану у складних умовах, що водночас є і показником наявного рівня толерантності як системної характеристики особистості.

Категорія ціннісних орієнтацій може бути виражена як через поняття цінностей і ціннісного відношення, так і через поняття установки, ставлення, особистісного змісту, спрямованості особистості, внутрішньої позиції, регуляції поведінки як усвідомленої дії (К. А. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, Л. І. Божович, В. І. Додонов, М. І. Бобнева, В. В. Водзинська, А. М. Ковальов, О. М. Леонтьєв, В. С. Мерлін, В. Н. Мясищев, Н. І. Непомняща, Б. Д. Паригін, К. К. Платонов, Е. А. Подільська, С. Л. Рубінштейн, В. В. Сусленко, У. Томас і Ф. Знанецький, Д. М. Узнадзе, В. А. Ядов та інші). Зокрема, Б. Г. Ананьєв писав: «...спрямованість особистості на ті або інші цінності становить її ціннісні орієнтації» [7, 301]. У рамках теорії «відносин» В. Н. Мясищева ціннісні орієнтації можна розглядати і як конкретні прояви ставлення особистості до оточуючого її середовища, і як систему певних установок, що регулюють поведінку цієї особистості в конкретних випадках. Отже, ціннісні орієнтації необхідно розглядати як певну систему, яка щільно пов'язана зі стосунками і ставленням людини, регуляцією її поведінки, що знаходить своє відображення і у детермінації ступеня виразності різних видів толерантності особистості: міжособистісної, фрустраційної тощо. Тобто певна спрямованість, певні цінності людини як сприяють більшій чи меншій толерантності, так і є проявом останньої. І толерантність і ціннісні орієнтації можна розуміти як системні характеристики особистості, що як обумовлюють її, так і обумовлюються особистістю, ступенем її зрілості, перебуваючи таким чином у відносинах взаємовпливу і взаємозв'язку.

Цінності розділяють за різними (зокрема і суспільно значимими) підставами: 1) за родом суспільних явищ – на матеріальні й духовні; 2) за сферами життєдіяльності й характером відносин між людьми – на політичні,

соціально-класові, сімейно-побутові, етичні та ін.; 3) за рівнем у структурній організації суспільства – особистісні цінності, цінності окремих соціальних структур, колективів, система цінностей сім'ї, система цінностей народності, націй, загальнолюдські цінності... Ці системи цінностей суттєво впливають на орієнтацію людини в суспільному житті, на формування її особистості, способу життя й ціннісних орієнтацій, а відповідно – і на її толерантність.

Ш. Шварц вважав найбільш суттєвим змістовним аспектом, який лежить в основі відмінностей між цінностями, – це тип мотиваційних цілей, що вони виражають. Тому він згрупував окремі цінності в типи цінностей у відповідності із спільністю їх цілей (влада, досягнення, гедонізм, стимуляція, універсалізм, самостійність, доброта, традиція, конформність, безпека), які, в свою чергу, організують два біполярних виміри – відкритість до змін - консерватизм та самотрансцендентність – самопіднесення. Він обґрунтував це тим, що базові людські цінності, які проявляються у всіх культурах, являють собою універсальні потреби людського існування [83].

Отже, саме ціннісні орієнтації визначають особливості й характер відносин особистості з навколишньою дійсністю й тим самим у значній мірі детермінують особливості її поведінки, зміст її активності, ступень толерантного ставлення до інших, здатність конструктивно здійснювати діяльність і зберігати емоційну рівновагу.

Таким чином, основний зміст соціально-психологічного виміру толерантності містить у собі насамперед відповідну ціннісно-значеннєву систему, у якій центральне місце займають цінності поваги людини як такої, цінності прав і волі людини й рівноправності людей стосовно базових питань, до вибору світогляду й життєвої позиції, цінність відповідальності за власне життя й визнання такої за кожною людиною й інші цінності демократичного громадянського суспільства. Саме ці ціннісні орієнтації мають займати провідне місце як при теоретичному і емпіричному вивченні толерантності, так і при практичних спробах формування і розвитку останньої.

1.2.2. Індивідуально-психологічні особливості толерантності

Індивідуально-психологічний аспект вивчення толерантності спрямований на психологічні особливості, що допомагають особистості розбудовувати позитивні конструктивні стосунки як з оточуючими, так у системі власної Я-концепції. Така широка дефініція відповідного аспекту

толерантності свідчить про різноманіття залучених у систему толерантності індивідуально-психологічних складових, що мають когнітивний, афективний і поведінковий характер.

Правомірність виокремлення індивідуально-психологічного аспекту толерантності і відповідних складових й умов цього феномену підтверджується роботами низки дослідників (зокрема, див. праці С. Л. Братченка [39] й І. В. Шкуратової [191]), що вивчають розвиток і природу толерантності. Так, О. Б. Скрябіна [186], описуючи толерантність, виокремлює тріаду компонентів: когнітивний, емоційний і поведінковий. На наш погляд, цей підхід дозволяє вдало систематизувати індивідуально-психологічні особливості толерантності як системної характеристики особистості. Перейдемо до більш детального розгляду вказаної тріади складових.

Когнітивний компонент толерантності полягає в усвідомленні й прийнятті людиною складності, багатомірності – як самої життєвої реальності, так і варіативності її сприйняття, розуміння й оцінювання різними людьми, а також відносності, неповноти й суб'єктивності (щонайменше – часткової) власних уявлень і своєї картини світу. Толерантність у когнітивному «вимірі» найяскравіше проявляється саме в ситуаціях протиріч – при розбіжності думок, зіткненні поглядів – і дозволяє розглядати цю розбіжність як прояв плюралізму, багатства індивідуального сприйняття та інтерпретацій. Когнітивна інтолерантність – навпаки, виходить із позиції наявності «норми», «відповідності правильному», тому відкидає саму можливість множинності поглядів, зводячи всякі розбіжності між поглядами й оцінками різних людей до помилок, оман або навіть навмисної протидії. Толерантність, таким чином, означає ще й здатність не зводити розбіжності у думках (когнітивний «конфлікт») до міжособистісного конфлікту.

І. С. Шкуратова виділяє такі ознаки толерантного мислення: здатність встати на чужу точку зору, тобто децентрація на противагу інфантильному егоцентризму; здатність виділяти в оцінюваному об'єкті істотні й другорядні ознаки; здатність до амбівалентного сприйняття об'єкта, при якому людина може бачити одночасно як позитивні, так і негативні характеристики, на противагу унівалентному, чорно-білому сприйняттю; здатність встановлювати подібність і відмінності між об'єктами за різними підставами, утворюючи різні способи їх угруповання; гнучкість мислення, що полягає в готовності змінити свої уявлення про об'єкт у зв'язку з новою інформацією, на противагу ригідності [230].

На думку І. С. Шкуратової формуванню толерантного мислення сприяє когнітивна складність. Дослідниця вважає, що особи з високою когнітивною складністю мають більші передумови до толерантного мислення, оскільки вони демонструють здатність до децентрації при оцінці інших людей, здатність до інтеграції негативної й позитивної інформації про людину в єдиний образ, критичність стосовно себе, гнучкість суджень. Тобто, чим більшими інтерпретаційними можливостями володіє людина, тим легше їй зрозуміти інших людей і виявити толерантність стосовно них [230]. Це відповідає і думкам Дж. Келлі [243]: щоб зрозуміти іншу людину, треба розібратися в її системі особистісних конструктів. Зрозуміло, що людині зі складною системою особистісних конструктів легше відтворити просту систему, ніж навпаки, тому її інтерпретаційні можливості виявляються вищими.

На думку багатьох вчених основою толерантності може бути названа гнучкість (дивергентність) мислення [39;195;302], що значною мірою змістовно перетинається з когнітивною складністю у вказаних вище сприятливих для толерантності аспектах. Дивергентне мислення, яке принципово відрізняється від конвергентного, визначається Дж. Гілфордом як «тип мислення, що йде в різних напрямках», а не спрямоване на пошук одного вірного рішення [55]. Такий тип мислення допускає альтернативність шляхів вирішення проблеми, приводить до несподіваних висновків і результатів. Дослідження мислення та творчих здібностей Дж. Гілфорда [55; 242], Д.Б. Богоявленської [25], С.Л. Рубінштейна [172], Ж. Піаже [151], А.М. Матюшкіна [119], Л.Я. Дорфмана [62] показує важливість у функціонуванні когнітивних процесів таких складових: виявлення в об'єкті все нових і нових властивостей шляхом включення його в нові зв'язки і відносини; прийняття і розуміння розбіжностей різних ознак і властивостей; висування дискретних, паралельних, альтернативних, взаємодоповнюючих (або взаємовиключних) ідей; комбінаторних здібностей; варіювання шляхів вирішення проблеми; вміння самостійно оперувати уявленнями з постійним додаванням своїх фактів до суджень та умовиводів; здатність до самовизначення в ситуації невизначеності; вміння легко переходить від одного аспекту проблеми до іншого, не обмежуючись однією єдиною точкою зору. Усі ці компоненти і результати дивергентного мислення підкреслюють здатність до сприйняття розбіжностей і різних точок зору, вміння знаходити

різноманітні рішення, що є як основою так і наслідком когнітивної толерантності зокрема і загальної системи толерантності в цілому.

Таким чином, одним з найбільш показових когнітивних індикаторів толерантності може вважатися дивергентне мислення, що пов'язане з прийняттям різних точок зору, творчістю, позитивним сприйняттям розбіжностей і гнучкістю категоризації людей і явищ за тими чи іншими ознаками.

Емоційний компонент толерантності має особливе значення завдяки тому, що саме цей вимір комунікативної ситуації є особливо важливим у формуванні спільності чи роз'єднаності (навіть до нетерпимості) співрозмовників [39;195].

У якості основної складової емоційного компонента може бути названа емпатія. Однією з головних функцій емпатії в системі толерантності є компенсація як можливих розбіжностей між співрозмовниками в когнітивній або поведінковій площинах (індивідуально-психологічний рівень), так і недостатньої нервово-психічної стійкості (психофізіологічний рівень), що у свою чергу перешкоджає переростанню їх взаємодії в міжособистісне протистояння й нетерпимість. Оскільки емпатія розглядається як специфічна форма відображення об'єктивної реальності, якою є внутрішній (суб'єктивний) життєвий світ іншої людини та складна психологічна система забезпечення Я-Ти-зв'язку (М. Бубер), системоутворюючу функцію в якій виконує діалогічність свідомості людини, то саме адекватність такого відображення зумовлює розуміння і прийняття Іншого.

Одним із чинників толерантності можна вважати рівень розвитку емоційного інтелекту. Вміння розуміти і керувати власними і чужими емоційними станами, безумовно, має відігравати свою роль як у збереженні емоційної рівноваги, позитивного характеру діяльності, так і у встановленні гармонійних, продуктивних стосунків з іншими. Поняття емоційний інтелект як таке з'явилося у перебігу завдяки працям Г. Гарднера [239, 240]. У роботах Г. Гарднера й іншими дослідниками [234; 235; 236; 241] визначено «емоційний інтелект» у двох формах його репрезентації (міжособистісної та внутрішньоособистісної), виявлено його п'ятикомпонентну структуру:

- 1) усвідомлення власних емоцій;
- 2) регулювання власних емоцій;
- 3) спроможність мотивувати себе до діяльності і здійснювати самоконтроль;
- 4) розпізнавання та розуміння емоцій, що виникають в інших людей;

5) вміння підтримувати доброзичливі стосунки з оточуючими як своєрідне мистецтво позитивного ставлення до інших людей.

Вміння долати небажані емоційні стани, зберігати продуктивний характер діяльності за різних обставин, розуміти емоції інших та підтримувати з ними позитивні стосунки зближують емоційний інтелект з різними компонентами системи толерантності.

Отже, емоційний інтелект і така його складова, як емпатія (що може розглядатися і окремо), можуть розглядатися як емоційні передумови або індикатори толерантності.

Поведінковий компонент толерантності, за визначенням Б. С. Братченко, становить найбільш видиму частину «айсберга толерантності» і традиційно привертає особливу увагу – як при діагностиці, так і при навчанні. До поведінкової толерантності належить велика кількість конкретних умінь і здібностей, серед яких виділимо:

- здатність до толерантного висловлення й відстоювання власної позиції як точки зору (Я-Висловлювання тощо);
- готовність до толерантного ставлення до висловлювань інших (сприйняття думок і оцінок інших людей як вираження їх точки зору, що має право на існування – незалежно від ступеню розбіжності з власними поглядами);
- здатність до «взаємодії різномислячих» і вміння домовлятися (узгоджувати позиції, досягати компроміс і консенсус);
- толерантна поведінка в напружених й ексквізитних ситуаціях (при відмінностях в точках зору, зіткненні думок або оцінок) [39,110].

Останнє заслуговує на особливу увагу, тому що у всіх вимірах саме такі граничні ситуації значимих зустрічей з іншими є показниками толерантності.

Таким чином, дивергентне мислення, емпатія, і, більш широко, емоційний інтелект, низка поведінкових умінь і здібностей можуть розглядатися як важливі когнітивні, емоційні й біхевіоральні складові та передумови толерантності, що значною мірою і складають індивідуально-психологічний аспект чи рівень останньої.

1.2.3. Психофізіологічні передумови толерантності

Психофізіологічний аспект системного розгляду толерантності звертається до стійкості до зовнішніх впливів, здатності зберігати стан нервово-психічної рівноваги, стабільність при дії стресорів і чинників, що фруструють. Одним з найбільш релевантних репрезентантів відповідної складової толерантності є нервово-психічна стійкість, до розгляду якої ми і перейдемо.

Слід відзначити, що в поняття «нервово-психічна стійкість», залежно від авторів, включаються різні емоційні феномени, на що вказують Л. М. Аболін, М. І. Дьяченко, В. А. Пономаренко [1, 64, 156] та ін. Нервово-психічну стійкість розглядають і як функціональну стійкість людини до емоціогенних умов і як «стійкість емоцій», що може включати емоційну стабільність, стійкість емоційних і психічних станів, відсутність схильності до частоті зміни емоцій. Зокрема, для Т. Рібо, Е. А. Мілеряна, С. М. Оя, О. А. Черникової, Н. Д. Левітова та Н. А. Амінова нервово-психічна стійкість рівнозначна нервово-психічній стабільності як стійкості емоційного стану. С. М. Оя одною з ознак нервово-психічної стійкості вважає наявність лише незначної варіативності показників, що характеризують емоційні реакції [144, 39], а Е. А. Мілерян відмічає, що під емоційною стійкістю слід розуміти й несприйнятливості до емоціогенних факторів (поряд зі здатністю контролювати й стримувати виникаючі астенічні емоції) [125, 68].

Так само розуміють емоційну стійкість і закордонні автори. Дж. Гілфорд розглядає емоційну нестійкість як легку збудливість, песимістичність, заклопотаність, коливання настрою [242]. П. Фресс [216] у якості головної характеристики емоційності виділяє емоційну нестійкість (невротичність), що характеризується чутливістю людини до емоціогенних ситуацій.

Таким чином, нервово-психічна стійкість, з погляду названих вище авторів, характеризується емоційною незворушністю, невразливістю, тобто nereагуванням людини на емоціогенні подразники, ситуації. Така трактовка поняття, що розглядається, зближує його з толерантністю до стресових ситуацій і чинників, тобто з фрустраційною толерантністю. Однак при розгляді нервово-психічної стійкості мова йде насамперед про психофізіологічні аспекти толерантності – фактори та складові, що забезпечують витривалість психіки на психофізіологічному,

нейропсихологічному рівні, відбиваючи збалансованість роботи нервової системи, механізмів забезпечення функціонування психіки.

Такому розумінню нервово-психічної стійкості як відображення психофізіологічних механізмів забезпечення толерантності не суперечить і дещо інше трактування першого поняття як здатності зберігати перевагу позитивних емоцій [1], забезпечувати «стабільність стеничних емоцій і емоційного піднесення при впливі різних стресорів»[153]. Л. М. Аболін визначає нервово-психічну стійкість як «єдність різних емоційних характеристик, спрямованих на досягнення поставленої мети». Автор стверджує, що, по суті, це функціональна система емоційного регулювання діяльності [1]. Засновуючись на вказаному вище, одним з головних критеріїв нервово-психічної стійкості вважають ефективність діяльності в емоціогенній ситуації, що включає успішне розв'язання складних завдань, збереження константності психічних і рухових функцій, спрямованості дій, адекватного функціонування і самоконтролю в умовах емоціогенних впливів (О. А. Сиротин (1972), В. М. Смирнов і А. І. Трохачев, Я. П. Рейковський). За думкою В. О. Бодрова таке розуміння нервово-психічної, емоційної стійкості зближує її з терплячістю, витримкою чи самовладанням (усі ці поняття фактично можна розглядати як прояви, механізми чи умови толерантності), наполегливістю, що приводять до стабільності ефективної діяльності [27]. Зрозуміло, що система емоційного регулювання діяльності як така (розширене трактування нервово-психічної стійкості) виходить за межі психофізіологічного рівня, як і феноменологія толерантності, включаючи індивідуально-психологічні і ціннісно-сміслові утворення. Проте базове розуміння нервово-психічної стійкості, певна система забезпечення стабільності у емоціогенних умовах дозволяє вважати цей конструкт насамперед відображенням тих психофізіологічних механізмів, що є основою толерантності як витривалості. При цьому ми, виходячи з викладеного вище, можемо розглядати здатність зберігати стабільність діяльності, ефективність психічних і рухових функцій тощо у якості одного із критеріїв такої складової загальної системи толерантності як витривалість.

Отже, психофізіологічні передумови толерантності значною мірою охоплюються поняттям нервово-психічної стійкості, що пов'язана з емоційною рівновагою і стійкістю, здатністю зберігати позитивний характер виконання діяльності у емоційно складних умовах і сама по собі є складно детермінованим об'єктом наукового вивчення.

Проведений теоретичний аналіз показав необхідність системного розгляду толерантності особистості як багаторівневої характеристики, що включає психофізіологічні, індивідуально-психологічні та психологічно-соціальні складові і передумови, які здебільшого віддзеркалюються у таких феноменах і якостях, як нервово-психічна стійкість, емпатія і емоційний інтелект, дивергентне мислення і ціннісні орієнтації. Розглянуті складові толерантності дозволяють охопити психофізіологічні, когнітивні, емоційні, поведінкові та ціннісно-сміслові аспекти цього системного феномену.

1.3. Теоретична модель толерантності як багаторівневої характеристики особистості

Спираючись на загальнометодологічні принципи системного підходу та технологію системних описів В. О. Ганзена [51; 52] ми розробили й застосували власну системну процедуру дослідження толерантності. Для проведення компонентного, структурного та функціонального аналізу поняття «толерантність» ця процедура виглядає таким чином: вибір об'єкта та формулювання завдання в термінах системного підходу; вибір зрізу дослідження, що дозволяє одержати найбільш повний набір характеристик толерантності як системного об'єкта (компонентний аналіз та синтез); структурний аналіз і синтез компонентного складу системи; функціональний аналіз та синтез компонентного складу системи.

Результати теоретичного аналізу поняття толерантності як моделі відповідного психічного явища, сучасні погляди на природу толерантності дозволяють вважати феномен толерантності системним (складним, цілісним, поліструктурним, поліфункціональним) об'єктом вивчення. Толерантність має усі специфічні особливості системних об'єктів: її неможливо безпосередньо спостерігати; вона не має чітких просторових ознак для побудови реальної просторової структури і тому може описуватись переважно концептуально (інтеграція накопичених часткових знань про толерантність або їх диференціація з подальшим синтезом); вона характеризується цілісністю, багатоконпонентністю, подвійною обумовленістю (соціальне – біологічне), варіабельністю; перехід від толерантності до інтолерантності здійснюється через порушення зв'язності

або гармонійності компонентного складу внаслідок зовнішніх і внутрішніх причин.

Дослідження толерантності у термінах системного підходу передбачає вивчення її складу, структури та функцій. Проводячи системний структурний аналіз і синтез з метою такого вивчення, ми керувались таким тлумаченням головних системних понять [52]: система – це сукупність елементів, між якими існують певні відношення; склад системи – це множина елементів, які її утворюють; структура системи – це постійна частина відносин між її компонентами (оскільки види цих відносин можуть бути різні, то і структур у системи може бути декілька); функція системи – це відповідність між нею та середовищем; властивості системи – це постійні сумарні характеристики її складу і відносин між її компонентами.

Наступним кроком процедури якісного системного опису толерантності повинно стати встановлення такого «зрізу» його дослідження, який би забезпечив одержання та експериментальне вивчення найбільш повного набору характеристик. Це дуже важливий етап системного дослідження в психології, без якого неможливо здійснити дійсно системний опис психологічних об'єктів. Таким «зрізом» системного дослідження толерантності ми обрали локальні форми його опису різного рівня узагальненості: від найбільш загальних до описів певних видів толерантності. Таким чином було проаналізовано такі різновиди форм опису толерантності як термінологічні (монографії, статті, присвячені теоретичному аналізу феномена толерантності) та емпіричні (наукові статті, звіти, які висвітлюють результати експериментальних досліджень механізмів толерантності). Ці описи, доповнюючи один одного, можуть зробити суттєвий внесок у створення цілісного образу толерантності, його компонентного складу. Науковий аналіз та узагальнення цих двох видів даних про толерантність, тобто характеристики їх компонентного складу, бажано проводити в методологічно обґрунтованих термінологічних описах.

Саме розробка схеми для такого системного упорядкування даних про толерантність стала метою проведеного нами структурного аналізу (із завершальним синтезом) одержаної множини характеристик толерантності двох поданих вище локальних форм опису. Здійснювався цей аналіз згідно із процедурою системного дослідження через визначення відносин між елементами системи (у нашому випадку це компоненти толерантності), які в

сукупності дають уявлення про її структуру, тобто принципову структуру толерантності особистості.

У процесі структурного аналізу були виявлено, по-перше, такий тип взаємовідносин компонентів толерантності, що витікає із самої біосоціальної природи людини (суб'єкта толерантності) як рівневість (збігається з рівневістю організації людини). По-друге, на основі даного типу взаємовідносин компонентів толерантності була встановлена можливість формування підструктур її загальної структури.

Таким чином ієрархічна структура толерантності утворюється компонентами кожного з трьох основних рівнів організації суб'єкта толерантності: психофізіологічного, психологічного, соціально-психологічного. Найнижчий психофізіологічний рівень (вегетативні реакції, зміни психомоторики тощо) в системі толерантності представлений нервово-психічною стійкістю. Психологічний рівень (показники психічних функцій) включає тріаду компонентів: когнітивний, емоційний, поведінковий. Особистісні установки, цінності та смисли об'єднані на соціально-психологічному рівні.

Використання розробленої процедури системного аналізу дозволило нам також одержати більш системні уявлення і про функції толерантності. Про складність і різноманітність функцій толерантності свідчать численні їх тлумачення у різних авторів. Проаналізувавши низку досліджень, ми виділили такі функції толерантності: 1) *інформаційна функція* – сприяє фіксуванню у свідомості людини інформації про основні факти, поняття, що розкривають сутність толерантності як якості гуманної особистості; 2) *функція розуміння* – реалізується в сприйнятті й у взаємному розумінні людиною намірів, установок, переживань, станів іншої людини; 3) *емотивна функція* – визначає емоційне сприйняття людини, а також зміну з його допомогою власних переживань і станів; 4) *значеннєва функція* – обумовлює усвідомлення й прийняття толерантності як якості гуманної особистості; 5) *регулятивна функція* – реалізується в регуляції людиною власних дій.

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що складна функція толерантності включає в себе всі перелічені підфункції. Але для системного опису відносин між ними, тобто побудови функціональної структури толерантності, нами була використана системна технологія і одержана з її допомогою функціональна структура в загальнонаукових категоріях і психологічних поняттях, яка виконала роль психологічного базису [52].

Правильність вибору психологічного базису для процедури функціонального аналізу не викликає сумніву, оскільки стан людини, в якому реалізується толерантність, є конкретним станом психіки в той чи інший момент часу і, безумовно, виконує ту чи іншу функцію.

Згідно з функціональною структурою психіки основними її функціями є функції відображення і регулювання, які, за визнанням багатьох психологів, тісно між собою пов'язані при відносній самостійності – діалектичний зв'язок [111; 112]. Тобто відображення регулюється, а регулювання здійснюється на основі одержаної в процесі відображення інформації.

Участь толерантності і в психічному відображенні, і в психічному регулюванні не викликає сумніву. Проте конкретний компонентний склад толерантності обумовлює домінування в ньому тієї чи іншої функції.

Але при цьому не можна не зробити висновок, що реалізація кожної функції толерантності та їх взаємодія відбувається за допомогою третьої об'єднувальної функції психіки – функції інтеграції, яка здійснюється у свідомості та забезпечує цілісність психіки в нормі, тобто цілісність всього психічного життя людини у її стосунках із зовнішнім середовищем.

Тобто згідно з умовами системного аналізу здійснено роздвоєння інтеграції як загальної функції толерантності (за аналогією з загальною функцією психіки) на функцію психічного відображення та психічного регулювання.

Таким чином, у результаті проведеного структурного та функціонального аналізів компонентного складу толерантності можна зробити висновок, що загальною її функцією є функція інтеграції цього складу, що охоплює і психіку, і сому (з домінуванням психіки), у проміжках часу між двома послідовними, значущими для суб'єкта змінами зовнішнього або внутрішнього середовища. Ця загальна функція толерантності (за правилами системного аналізу) забезпечує реалізацію двох протилежних функцій – відображення та регулювання.

Таким чином використання загальних системних ідей у розробці моделі толерантності як системного явища дає нам можливість більш явно виділити її характеристики: цілісність, організацію зв'язків усередині системи, ієрархію рівнів керування системою тощо.

Б. С. Братусь, розробляючи гіпотезу про можливість різноманітних варіантів розвиненості, ступеню та якості рівнів психічного здоров'я, побудував «тривимірний простір психічного здоров'я». Кожна вісь цього

простору відповідає тому чи іншому виміру, площині цього здоров'я – особистісній, індивідуально-виконавчій і психофізіологічній. Таким чином будь-який психічний стан людини може бути представлений як точка в цьому просторі, координати якої задані наявними – або позитивними (ступені здоров'я), або негативними (ступені нездоров'я) – показниками по кожній з осей. Відповідні поєднання представлені у вигляді матриць, що показують, які варіанти можуть поєднуватись або з особистісним здоров'ям, або з відхиленнями особистісного здоров'я [37].

Цю розробку, на наш погляд, можна застосувати і для толерантності. Кожен з рівнів системи толерантності, маючи свої критерії, повинен мати і свої особливі закономірності протікання. Не дивлячись на взаємозв'язок і взаємообумовленість рівнів, можливі різноманітні варіанти їх розвиненості. Тобто система толерантності, будучи багаторівневою, може «страждати» на одних рівнях при відносній збереженості інших. В залежності від рівня розвинутої кожної складової системи змінюється і рівень його домінування, що в свою чергу приводить до перетворення всієї системи й утворення трьох основних типів толерантності. Умовно можна дати їм такі визначення:

- 1) толерантність – прийняття;
- 2) толерантність – поблажливість;
- 3) толерантність – витривалість (див. рис.1.1).

Рис. 1.1. Теоретична модель рівнів детермінації толерантності та її структурних елементів

Кожна складова толерантності характеризується відповідними ознаками, які залежать від рівня вираженості компонентів, що входять до складу толерантності як системи.

Підсумовуючи вищесказане можна запропонувати модель етапів становлення толерантності. Якщо ознаки, які входять до «толерантності-витривалості», передують її розвитку, а ознаки «толерантності-поблажливості» характеризують початковий етап її становлення, то ознаки «толерантності-прийняття» відображають її у всій повноті. Ієрархія структурних елементів толерантності дозволяє верхнім (пізнішим) складникам виконувати регулюючу функцію відносно нижніх. Так людина, яка має ціннісні орієнтації на доброту, гуманність може компенсувати недостатню психофізіологічну стійкість.

У реальних умовах життєдіяльності вираження вказаних ознак може варіюватися і з'єднуватися залежно від обставин діяльності і умов, в яких знаходиться людина. У той же час даний підхід можна використовувати як певну модель для дослідження вираженості (становлення) або типу толерантності, щоб зрозуміти, якою мірою вона представлена в індивідуальності тієї або іншої людини.

Висновки до розділу 1

Теоретико-методологічний аналіз поняття толерантності і підходів до вивчення даного феномену дозволив зробити такі висновки:

1. Проведено огляд соціально-філософських, релігійних та етичних концепцій, що дозволяє говорити про відповідні засади вивчення толерантності у психології. У цих джерелах толерантність розглядається як певний гуманістичний ідеал і важлива морально-етична норма людських взаємовідносин, як світоглядна позиція і водночас певна діяльнісна настанова, що реалізується через любов та повагу до “іншого”. Толерантність може розглядатися і у призмі взаємовідносин, і як культура толерантної свідомості, що дозволяє співіснувати різним точкам зору, різним за значенням і розміром соціальним групам.

2. Проаналізовано підходи до розуміння толерантності у різних науках і концепціях. Показано, що в сучасній психологічній науці існують психофізіологічний, інтеракційний, диверсифікаційний, особистісний, екзистенційно-гуманістичний, соціально-психологічний, ситуаційний підходи щодо розуміння сутності толерантності. Ці підходи охоплюють широкий спектр проявів і концепцій толерантності: нечутливість до несприятливий впливів; готовність сприймати інших такими, якими вони є, та взаємодіяти з ними на основі згоди і рівності, визнання багатомірності та різноманітності людської культури; вільний і відповідальний вибір людини толерантного буттєвого ставлення до життя; особистісні високі толерантні цінності, установки і смисли; терпимість до різних думок, неупередженість в оцінці людей і подій; здатність протистояти різного роду життєвим труднощам без втрати психологічної адаптації.

Підсумовуючі вищезазначені підходи щодо розуміння сутності толерантності можна зазначити, що використання терміна „толерантність” в психології орієнтує на два розуміння: 1) як позначення індивідуальної властивості (стабільної або ситуативної), що полягає у здатності до збереження саморегуляції при впливах факторів середовища, котрі викликають фрустрацію; 2) як позначення здатності до неагресивної, конструктивної поведінки стосовно іншої людини на основі відкритості у відносній незалежності від дій іншого. У першому випадку акцент робиться на здатності до самозбереження, у другому – на готовності до взаємодії.

Одне з найбільш узагальнюючих визначень толерантності, що поєднує різні підходи, надає Г. Солдатова: «Толерантність – це інтегральна характеристика індивіда, що визначає його здатність у проблемних і кризових ситуаціях активно взаємодіяти із зовнішнім середовищем з метою: відновлення своєї нервово-психічної рівноваги; успішної адаптації; недопущення конфронтації; розвитку позитивних взаємин із собою й з навколишнім світом».

3. Показано, що системний підхід до вивчення толерантності дозволяє виокремити три рівні (а також напрями вивчення і розуміння) толерантності: соціально-психологічний, індивідуально-психологічний та психофізіологічний. Враховуючи інтегральний характер толерантності як системної характеристики особистості, кожне з вказаних вище дискретних розумінь толерантності можна вважати одним із складових системного підходу до цього феномену. Відповідно, напрацювання кожного з підходів повинні бути враховані, а виявленні складові, детермінанти і передумови – включені у системне вивчення толерантності.

Основний зміст *соціально-психологічного виміру* толерантності містить у собі насамперед відповідну ціннісно-значеннєву систему, у якій центральне місце займають цінності поваги людини як такої, рівноправності людей стосовно базових питань, до вибору світогляду й життєвої позиції тощо. Відзначимо, що соціально-психологічний рівень толерантності є вищим стосовно всіх інших рівнів і може розглядатися як «системотворчий фактор», який інтегрує й регулює дію всіх інших «периферійних» психологічних складових толерантності. Відповідно, саме вказані вище ціннісні орієнтації мають займати провідне місце як при теоретичному і емпіричному вивченні толерантності, так і при практичних спробах формування і розвитку останньої.

Індивідуально-психологічний аспект вивчення толерантності спрямований на психологічні особливості, що допомагають особистості розбудувати позитивні конструктивні стосунки як з оточуючими, так і з самим собою. Показано, що дивергентне мислення, емпатія, і, більш широко, емоційний інтелект, низка поведінкових умінь і здібностей можуть розглядатися як важливі когнітивні, емоційні й біхевіоральні складові та передумови толерантності, що значною мірою і складають індивідуально-психологічний аспект чи рівень останньої.

Психофізіологічний аспект розгляду толерантності звертається до стійкості до зовнішніх впливів, здатності зберігати стан нервово-психічної рівноваги, стабільність при дії стресорів і чинників, що фруструють. Одним з найбільш релевантних репрезентантів відповідної складової толерантності є нервово-психічна стійкість, що пов'язана з емоційною рівновагою і стійкістю, здатністю зберігати позитивний характер виконання діяльності у емоційно складних умовах.

4. Показано, що кожен з трьох розглянутих вище рівнів (чи аспектів) системи толерантності, маючи свої критерії, повинен мати і свої особливі закономірності перебігу. Не дивлячись на взаємозв'язок та взаємообумовленість рівнів, можливі різноманітні варіанти їх розвиненості. Тобто система толерантності, будучи багаторівневою, може «страждати» на одних рівнях при відносній збереженості інших.

5. Визначено, що зріла *толерантність* поєднує особистісні сенси, цінності та установки на співіснування зі світом, когнітивну складність у сприйнятті суперечливого світу, емпатійну готовність до «інакшості» та поведінку, компетентну в терпимості. Системну структуру феномену толерантності складають на соціально-психологічному – *прийняття*., на індивідуально-психологічному – *поблажливість* і на психофізіологічному рівні – *витривалість*.

Отже, емпіричне дослідження повинно враховувати системний характер толерантності особистості як багаторівневої характеристики, що включає психологічно-соціальні, індивідуально-психологічні та психофізіологічні складові і передумови, які здебільшого віддзеркалюються у таких феноменах і якостях, як ціннісні орієнтації, емпатія і емоційний інтелект, дивергентне мислення, певні поведінкові патерни і нервово-психічна стійкість. Вказані складові толерантності дозволяють охопити ціннісно-сміслові, когнітивні, емоційні, поведінкові та психофізіологічні аспекти цього системного феномену.

Розділ 2

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК СИСТЕМНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСОБИСТОСТІ

У другому розділі обґрунтовано принципи та методи емпіричного дослідження особливостей толерантності як системної характеристики особистості. Проаналізовано вибір діагностичних методик, які поділялися за призначенням відповідно до вивчення певних компонентів системи толерантності. Розроблено психодіагностичну карту толерантності, на основі якої подано комплекс методик, спрямований на дослідження толерантності як системної характеристики особистості. Подано характеристику вибірки та етапів дослідження.

2.1. Огляд і обґрунтування вибору методик емпіричного дослідження

Методологічною та теоретичною основою даного дослідження є психологічна теорія діяльності, основні принципи вітчизняної психології: принцип єдності свідомості та діяльності, принцип розвитку, принцип соціальної та діяльнісної обумовленості розвитку особистості, принцип системності.

При підборі методів дослідження ми керувалися принципом системності, який передбачає вивчення предметів та явищ дійсності в їх суттєвих взаємозв'язках та в взаємозалежностях. Цей принцип вимагає розглядання об'єкту дослідження як цілості, виявлення елементів його структури, взаємозв'язків, якими характеризуються особливості об'єкта, вивчення об'єкта як частини більш загальної структури і взаємовідношень між ними.

Нагадаємо, що в даній роботі розгляд толерантності як системного явища дозволив виявити, по-перше, такий тип взаємовідносин компонентів толерантності, що витікає із самої біосоціальної природи людини (суб'єкта толерантності) як рівневість (збігається з рівневістю організації людини). По-друге, на основі даного типу взаємовідносин компонентів толерантності була встановлена можливість формування підструктур її загальної структури.

Таким чином ієрархічна структура толерантності утворюється компонентами кожного з трьох основних рівнів організації суб'єкта толерантності: соціально-психологічного, індивідуально-психологічного, психофізіологічного. Найнижчий психофізіологічний рівень (вегетативні реакції, зміни психомоторики і т.ін.) в системі толерантності представлений нервово-психічною стійкістю. Індивідуально-психологічний рівень (показники психічних функцій) включає тріаду компонентів: когнітивний, емоційний, поведінковий. Особистісні установки, цінності та смисли об'єднані на соціально-психологічному рівні.

Відповідно до гіпотези нашого дослідження, ієрархія структурних елементів толерантності у розвиненій системі, що склалася, дозволяє верхнім (онтогенетично пізнішим) складникам виконувати регулюючу функцію відносно нижніх (онтогенетично попередніх).

Саме тому дослідження толерантності особистості ми плануємо проводити з урахуванням всіх положень системного підходу. А як метод емпіричного дослідження, на нашу думку, більш доцільним буде стандартизоване опитування. Адже опитування являється універсальним методом, який дає змогу за короткий проміжок часу одержати велику кількість інформації, що дає підстави вважати одержані дані достатньо ймовірними. Перевагою цього методу є також легкість застосування й обробки даних. Нарешті, опитування допомагає уточнювати, розширювати і контролювати дані, які в нашому дослідженні одержані шляхом іншої форми опитування.

2.2. Опис психодіагностичного комплексу, спрямованого на дослідження особливостей толерантності як системної характеристики особистості

Для дослідження кожного рівня системи толерантності ми пропонуємо застосовувати відповідні методики. Таким чином, арсенал нашого дослідження складається із наступних методик (відповідно до попереднього обґрунтування причин нашого вибору):

- 1) Методика «Експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (за Г.У. Солдатовою, О.О. Кравцовою, О.Є. Хухлаєвим, Л.А. Шайгеровою);
- 2) Методика діагностики загальної комунікативної толерантності

(за В. В. Бойко);

- 3) Методика «Опитувальник оцінки нервово-психічної стійкості (ЛВМА ім. С. М. Кірова)» – психофізіологічний рівень;
- 4) Методика «Тест дивергентного (творчого) мислення Ф. Вільямса» – психологічний рівень (когнітивний компонент);
- 5) Методика «Опитувальник для діагностики здібності до емпатії (за А. Мехрабіаном, Н. Епштейном)» – психологічний рівень (емоційний компонент);
- 6) Методика Н. Холла на визначення рівня емоційного інтелекту – психологічний рівень (емоційний компонент);
- 7) Методика дослідження малюнкрової фрустрації (за С. Розенцвейгом) – психологічний рівень (поведінковий компонент);
- 8) Опитувальник Ш. Шварца для вивчення цінностей особистості (Schwartz Values Inventory – SVI), адаптований В. М. Карандашевим.

Описання цих методик та їх застосування в емпіричному дослідженні буде проводитись у вище зазначеній послідовності, яка буде збережена і при подальшому описанні отриманих результатів емпіричного дослідження.

Методика «Експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (за Г.У. Солдатовою, О.О. Кравцовою, О.Є. Хухлаєвим, Л.А. Шайгеровою) була розроблена для діагностики загального рівня толерантності групою психологів центра «Гратіс». В її основу ліг вітчизняний та зарубіжний досвід в даній області (Солдатова, Кравцова, Хухлаєв, Шайгерова, 2002). Методика направлена на діагностику таких аспектів толерантності, як етнічна толерантність, соціальна толерантність, толерантність як риса особистості.

Таким чином методика має вигляд опитувальника, який включає три субшкали. Субшкала «етнічна толерантність» виявляє ставлення людини до представників інших етнічних груп та установки у сфері міжкультурної взаємодії. Субшкала «соціальна толерантність» дозволяє досліджувати толерантні та інтолерантні прояви до різних соціальних груп, а також вивчати установки особистості до деяких соціальних процесів. Субшкала «толерантність як риса особистості» включає пункти, що діагностують особистісні риси, установки та переконання, які в значній мірі визначають ставлення людини до оточуючого світу.

Стимульний матеріал опитувальника складають твердження, що відображають як загальне відношення до оточуючого світу та інших людей, так і соціальні установки в різних сферах взаємодії, де проявляються

толерантність та інтолерантність людини. До методики входять твердження, що виявляють відношення до деяких соціальних груп (меншинств, психічно хворих людей, жебраків), комунікативні установки (повага до думки опонентів, готовність до конструктивного рішення конфліктів та продуктивної співпраці). Спеціальна увага приділяється етнічній толерантності-інтолерантності (ставлення до людей іншої раси та етнічної групи, до власної етнічної групи, оцінка культурної дистанції).

Процедура опитування може бути як індивідуальною так і груповою. Обробка результатів складається з двох етапів:

1) для кількісного аналізу підраховується загальний результат, без поділу на субшкали;

2) для якісного аналізу аспектів толерантності використовується розподіл на субшкали [129].

Методика діагностики загальної комунікативної толерантності, запропонована В.В. Бойко (Практична психодіагностика, 1998), дозволяє діагностувати толерантні та інтолерантні установки особистості, які проявляються в процесі спілкування.

Комунікативна толерантність, чи толерантність у спілкуванні, підрозділяються на ситуативну, типологічну, професійну та загальну. Рівень ситуативної толерантності визначається ставленням людини до конкретного партнера по спілкуванню (колеги, випадкового знайомого), типологічної – ставленням до збірного типу чи групи людей (представникам якої-небудь національності, професії, соціального прошарку). Професійна комунікативна толерантність проявляється у робочій обстановці, у взаємовідносинах з тими людьми, з якими доводиться мати справу за родом діяльності (клієнтами, пацієнтами). Загальна комунікативна толерантність обумовлена життєвим досвідом, властивостями характеру, моральними принципами і в значній мірі зумовлює інші форми комунікативної толерантності.

Методика має вигляд опитувальника, пункти якого згруповані у 9 шкал. Бланк пред'являється респондентам без назв шкал. Процедура опитування може бути як індивідуальною так і груповою. Обробка результатів являє собою підрахунок загальної суми балів. Чим вище число набраних респондентом балів, тим вище ступінь його нетерпимості до оточуючих [161].

Методика «Опитувальник оцінки нервово-психічної стійкості (ЛВМА ім. С.М.Кірова)» розроблена в Ленінградській військово-медичній академії ім. С.М. Кірова. Вона використовується в першу чергу для оцінки

професійної придатності людини до роботи у ситуаціях, що вимагають високої нервово-психічної стійкості.

Таким чином методика направлена на визначення рівня нервово-психічної стійкості людини – його здатності зберігати певний ступінь психологічної стабільності в неблагоприємних умовах та самостійно повертатися у стан рівноваги. Особи з високою нервово-психічною стійкістю не схильні до нервових зривів навіть при значних фізичних та психічних перенавантаженнях, володіють високими пристосувальними можливостями. Нервово-психічна стійкість обумовлена, головним чином, біологічними особливостями нервової системи, але в зниженні її рівня важливу роль відіграють також психологічні та соціальні фактори.

Методика має вигляд опитувальника з закритим типом питань і містить 84 твердження. Процедура опитування може бути як індивідуальною так і груповою. Обробка результатів являє собою отримання показника НПС шляхом простого додавання позитивних та негативних відповідей, які співпадають з «ключем». Якщо половина та більше відповідей на пункти, що складають шкалу брехні (7 та більше), співпадає з «ключем», бланк вважається недійсним [161].

Методика «Тест дивергентного (творчого) мислення Ф. Вільямса» являє собою модифікований та адаптований варіант набору креативних тестів Ф. Вільямса (Creativiti Assessment Packet – CAP) [159]. Даний комплект був розроблений для забезпечення валідними методами оцінки когнітивних та особистісних факторів, які пов'язані з творчими здібностями дітей. Він являє собою систему виміру восьми факторів дивергентного мислення та особистісних характеристик за моделлю Ф. Вільямса, яка широко застосовувалась у школах США на протязі останніх років для вивчення та розвитку творчих здібностей.

Спочатку CAP був розроблений для відбору обдарованих і талановитих дітей у школи, що працювали за федеральними, державними та місцевими програмами розвитку творчих здібностей. У даний час CAP доступний для виміру творчого потенціалу всіх дітей. Дані методики можуть використовуватися вчителями, які зацікавлені у виявленні та розвитку різноманітних здібностей дітей.

CAP – це набір тестів, які складаються з двох методик: Тесту дивергентного (творчого) мислення та Тесту творчих особистісних характеристик. Третя методика – Шкала Вільямса призначена для оцінки

батьками та вчителями тих самих факторів, що характеризують творчих дітей.

З огляду на використання в нашому дослідженні першої частини комплексу подальший опис стосується саме Тесту Дивергентного Мислення.

Тест Дивергентного Мислення направлений на діагностику комбінації вербальних лівопівкульних показників та правопівкульних візуально-перцептивних показників. Данні оцінюються за допомогою чотирьох факторів дивергентного мислення: швидкість, гнучкість, оригінальність та розробленість, які отримані у результаті факторного аналізу при дослідженні інтелекту Гілфордом (структура інтелекту відома як SOI). Ці фактори за своєю природою являються когнітивними та класифікуються за SOI як дивергентні трансформації фігур (образів). Також можна отримати оцінку для назви, що відображає вербальні здібності, яку можна класифікувати за SOI як дивергентні семантичні трансформації. Таким чином, повний тест відображає когнітивно-афективні процеси синхронної діяльності правої та лівої півкуль мозку.

Методика має вигляд дванадцяти малюнків, які пропонується завершити.

Тестування може проводитися як у індивідуальній так і у груповій формі.

Надійність (російські дані) визначалась на двох вибірках – коефіцієнт рангової кореляції Спірмена 0,75 та 0,70 відповідно. Кореляція між даними різних експертів-психологів, які оцінювали результат тестів, складає 0,81–0,91.

У результаті обробки даних отримується п'ять показників, які виражені у сирих балах: швидкість (Ш), гнучкість (Г), оригінальність (О), розробленість (Р), назва (Н). За тест вираховується максимально можливий загальний сумарний бал за даними показниками.

Методика «Опитувальник для діагностики здібності до емпатії (за А. Мехрабіаном, М. Епштейном)» адаптована та застосовувалась Ю. М. Орловим і Ю. Н. Ємельяновим (Практикум по соціальній психології, 1986).

Методика призначена для визначення рівня емпатичних тенденцій. Емпатія (як співпереживання та співчуття) являється механізмом сприймання та розуміння людьми один одного при спілкуванні. Емпатія передбачає емоційні, безпосередні реакції на поведінку інших людей, співчуття до них, передбачення їх станів. Емпатія сприяє ідентифікації себе з людиною, яка

знаходиться в скрутному положенні, мисленевій постановці себе на його місце та надання на цій основі дійової допомоги.

Методика має вигляд опитувальника з закритим типом питань і містить 33 твердження. Процедура опитування може бути як індивідуальною так і груповою. Обробка результатів являє собою зіставлення відповідей з «ключем» та підрахунок кількості збігів. Отримана загальна кількість збігів порівнюється з середніми значеннями [161].

Методика Н. Холла на визначення рівня емоційного інтелекту запропонована для виявлення здатності розуміти відносини особистості, які репрезентуються в емоціях та керувати емоційною сферою на основі прийняття рішень.

Методика має вигляд опитувальника з закритим типом питань і містить 30 тверджень та складає 5 шкал: емоційна обізнаність, керування власними емоціями, самомотивація, емпатія, розпізнавання емоцій інших людей.

Процедура опитування може бути як індивідуальною так і груповою. Обробка результатів являє собою підрахунок суми балів за кожною шкалою (рівень парціального емоційного інтелекту) з урахуванням знака відповіді. За тест вираховується максимально можливий загальний сумарний бал (рівень інтегративного емоційного інтелекту) за даними показниками шкал [159].

Методика дослідження малюнкової фрустрації запропонована С. Розенцвейгом у 1945 році на основі розробленої ним теорії фрустрації, у відповідності до якої стан фрустрації виникає у тих випадках, коли організм зустрічає більш чи менш суттєві перепони на шляху до задоволення якої-небудь життєвої потреби.

Методика являється проективною і призначена перш за все для діагностики особливостей поведінки у ситуаціях, які пов'язані з появою труднощів, перепон, що перешкоджають досягненню цілей.

Стимульний матеріал методики складається з 24 малюнків, на яких зображені особи, які знаходяться у фрустраційній ситуації перехідного типу. Зображені ситуації можуть бути розділені на дві групи: ситуації-перепони («еґоблокінгові» за С. Розенцвейгом) та ситуації звинувачення («супереґоблокінгові»).

Коефіцієнт надійності складає 0,60 – 0,80 за даними, що маються у зарубіжній літературі.

Процедура опитування може бути як індивідуальною так і груповою. Оцінка отриманих відповідей, у відповідності з теорією С. Розенцвейга,

здійснюється за напрямом реакції (агресії) та її типу. За напрямом реакції підрозділяються на: а) екстрапунітивні (extrapunitive) – реакція направлена на живе чи неживе оточення, засуджується зовнішня причина фрустрації та підкреслюється її ступінь, іноді рішення ситуації вимагають від іншої особи; б) інтропунітивні (intropunitive) – реакція направлена на самого себе з прийняттям провини чи відповідальності за виправлення ситуації, яка виникла, фруструюча ситуація не підлягає засудженню; в) імпунітивні (impunitive) – фруструюча ситуація розглядається як щось незначне чи неминуче, переборне з часом; засудження оточуючих чи самого себе відсутнє.

За типом реакції підрозділяються на: а) «перешкодно»-домінантні – перешкоди, які викликають фрустрацію, всіляко акцентуються незалежно від того, розцінюються вони як благоприємні, неблагоприємні чи незначні; б) самозахисні – активність у формі осуду кого-небудь, заперечення чи визнання власної провини, ухилення від докорів; направлена на захист свого «я»; в) «потребово»-наполегливі – постійна потреба знайти конструктивне рішення конфліктної ситуації у формі або вимоги допомоги від інших осіб, або прийняття на себе відповідальності вирішити ситуацію, або впевненості у тому, що час та хід подій призведуть до її вирішення. Окрім якісних та кількісних оцінок напряму та типу реакції у фруструючих ситуаціях на основі стандартних відповідей розраховується «показник групової конформності», який дозволяє судити про ступінь соціальної адаптації індивідуума.

Опитувальник Ш. Шварца для вивчення цінностей особистості (Schwartz Values Inventory – SVI), адаптований В. М. Карандашевим призначений для вимірювання значущості 10 динамічно взаємопов'язаних типів цінностей (влада, досягнення, гедонізм, стимуляція, самостійність, універсалізм, доброта, традиція, конформність, безпечність). Автор-розробник – Ш.Шварц (1992), який розвинув новий теоретичний та методологічний підхід до вивчення цінностей. В основі методики вивчення індивідуальних цінностей, яку він розробив, лежать: а) концепція М. Рокіча про існування термінальних та інструментальних цінностей; б) концепція Ш. Шварца про мотиваційні цілі ціннісних орієнтацій та універсальності базових людських цінностей [83].

Методика має вигляд опитувальника, який складається з 2-х частин. Перша частина («Огляд цінностей») передбачає оцінювання за 9-бальною шкалою ступеня важливості кожної з 57 цінностей як керівного принципу власного життя. У другій частині опитувальника («Профіль особистості»)

наводиться перелік із 40 описів людини, які відповідають тому чи іншому типу цінностей. Досліджуваній має за 5-бальною шкалою оцінити схожість описаної людини на себе.

Методика дає кількісне вираження значущості кожного з десяти мотиваційних типів цінностей на рівні нормативних ідеалів та на рівні індивідуальних пріоритетів.

Процедура опитування може бути як індивідуальною так і груповою. Обробка результатів проводиться шляхом зіставлення відповідей досліджуваного з «ключем». При обробці першого розділу опитувальника результати сумуються за двома списками. Перед підрахунком результатів другого розділу шкала опитувальника переводиться в бали. При первинній обробці даних по кожній частині опитувальника вираховується середній бал для відібраних досліджуваним відповідей у відповідності з «ключем». Обробка проводиться окремо для кожного з 10 типів ціннісних орієнтацій. Величина даного середнього балу по відношенню до інших дозволяє судити про ступінь значущості цього типу цінностей для досліджуваного.

2.3. Характеристика вибірки та етапів дослідження студентів

Дослідження толерантності особистості на предмет підтвердження чи заперечення висунутої нами гіпотези було проведено у жовтні – листопаді 2010 року в вигляді констатуючого зрізу. Досліджувані – студенти Полтавського національного педагогічного університету віком від 20 до 21 років, які навчаються за різними спеціальностями на п'ятому курсі психолого-педагогічного (69), фізико-математичного (103), історико-географічного (75) факультетів. Обсяг вибірки – 251 осіб. Група студентів мала однаковий вік та рівень освіти. До неї увійшли представники обох статей (81 чоловічої та 170 жіночої статі).

Дослідження проводилось окремо по кожній з студентських груп різного напрямку в звичайних умовах під час занять у лекційних аудиторіях.

Попередньо у вересні 2010 році на базі однієї з груп ми провели пілотажне дослідження з метою встановлення витрат часу на опрацювання студентами стимульного матеріалу та на статистичну обробку отриманих даних. У відповідності із зафіксованим хронометражем було визначено чисельність вибірки, яка б була посильною для опрацювання результатів і, водночас,

доречною для того, щоб вважати кількість результатів достатніми для підтвердження чи спростування висунутої гіпотези.

Добір контингенту досліджуваних був обумовлений кількома факторами.

З одного боку, згідно з логікою нашого дослідження, бажано, щоб контингент досліджуваних мав достатній рівень сформованості компонентів трьох основних рівнів організації суб'єкта толерантності – психофізіологічного, психологічного, соціально-психологічного.

Традиційно юнацький вік вважається одним з найважливіших періодів в онтогенезі особистісних структур людини. Необхідно відмітити, що в сучасній вітчизняній психології виконано багато досліджень, які присвячені різним психологічним аспектам особистісного розвитку студентів [52,54,71].

У відповідності з віковою періодизацією, яка прийнята Міжнародним симпозіумом по даній проблемі, що проходила у м. Москві 1965 році, студентський вік може бути віднесений до юнацького, вікові межі якого визначені 17 – 21 для юнаків та 16 – 20 для дівчат [52]. Однак традиційна психологічна характеристика юності, наприклад І.С.Кона, ґрунтується на описі старшокласників. Вважаємо, що застосування цієї характеристики до студентського віку неадекватно та некоректно. Ми відносимо студентський вік до другого періоду дорослості, розділяючи точку зору М. В. Гамезо, В.С. Герасімової, Г. Г. Горєлової, Л. М. Орлової, які обмежують його 17–25 роками [52].

Студентський вік – особливий період психічного розвитку. Завдяки відносному спокою у фізичному розвитку в цей час інтенсивно розвивається внутрішній світ людини. Якісний стрибок відбувається у мотиваційно-смысловій сфері особистості, у самосвідомості, в емоційно-вольовій сфері. Інтереси, прагнення, установки у студентському віці конкретизуються і, що особливо важливо, закріплюються у реальних діях та вчинках [47]. Цей вік характеризується як «стійко концептуальна соціалізація, коли виробляються стійкі властивості особистості», стабілізуються всі психічні процеси, особистість набуває вираженого характеру [52].

А. В. Дмитрієв, І. С. Кон, В. Т. Лисовський відмічають, що студентству властиві відносно високий освітній рівень, активне вживання культури, розвиток пізнавальної мотивації, підвищена потреба в комунікації, соціальна активність [71].

Таким чином, з огляду на сформованість компонентів трьох основних рівнів організації суб'єкта толерантності юнацький вік є оптимальним для

вивчення толерантності як системного явища.

З другого боку, студентство – це період розвитку, який в найбільшому ступеню виявляє залежність від конкретних історичних умов. В умовах нестабільності сучасного суспільства, глобальності криз та катаклізмів економічної, політичної, біологічної та психологічної природи виникає напружена та складна соціальна ситуація розвитку. Студенти найбільш гостро та безпосередньо реагують на зміни, що відбуваються, найбільш сензитивні до трансформацій ціннісних орієнтацій та смислоутворюючих життєвих установок [47, 54, 71].

Таким чином, з огляду на вищезазначене, ми вважаємо, що саме досліджувані юнацького віку є оптимальним контингентом для вивчення толерантності як системного явища.

Власне практична частина нашого дослідження проводилась у III етапи з кожною групою окремо:

I етап. У відповідності з процедурою групового опитування кожен студент отримав бланк методики «Опитувальник оцінки нервово-психічної стійкості (ЛВМА ім. С. М. Кірова)», зразок якого міститься у додатку А даної наукової роботи. Студенти знайомились із інструкцією та записували відповіді у бланк. В середньому на це пішло близько 30 хвилин. Потім студенти відпочивали протягом перерви (10 – 15 хвилин) і наступні 45 хвилин заповнювали бланк методики дослідження малюнкової фрустрації (за С. Розенцвейгом). Наступного дня студенти ознайомились з інструкціями та відповідали на питання методик: «Тест дивергентного (творчого) мислення Ф. Вільямса»; «Опитувальник для діагностики здібності до емпатії (за А. Мехрабіаном, Н. Епштейном)»; методика Н. Холла на визначення рівня емоційного інтелекту. В середньому на це йшло 65 хвилин. Бланки методик «Експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (за Г. У. Солдатовою, О. О. Кравцовою, О. Є. Хухлаєвим, Л. А. Шайгеровою)», діагностики загальної комунікативної толерантності (за В. В. Бойко) та Ш. Шварца для вивчення цінностей особистості студенти заповнювали наступного дня протягом 50 – 65 хвилин, відпочиваючи протягом перерви (10 – 15 хвилин).

II етап полягав в узагальненні отриманих даних у зведені таблиці показників дослідження толерантності особистості.

III етап. Аналіз отриманих результатів.

У наступному розділі отримані дані розглянуто більш детально.

Висновки до розділу 2

Аналіз теоретичної та методичної літератури з проблеми дослідження толерантності як системної характеристики особистості дозволив зробити такі висновки:

1. Вказано принципи, зокрема системний підхід, що повинні бути враховані при дослідженні толерантності особистості.

2. Обґрунтовано доцільність стандартизованого опитування як методу емпіричного дослідження і вибір окремих методик.

3. Показано, що експрес-опитувальник «Індекс толерантності» Г. У. Солдатової з співавторами та методику діагностики загальної комунікативної толерантності (за В.В. Бойко) можна використати як інтегральні показники толерантності, при цьому перший опитувальник більше спрямований на рівень особистісних установок і ставлень, а другий – на поведінку у реальному спілкуванні.

4. Методика оцінки нервово-психічної стійкості (ЛВМА ім. С.М. Кірова) була обґрунтована як показник психофізіологічного рівня толерантності.

5. Тест дивергентного (творчого) мислення Ф. Вільямса, опитувальник для діагностики здібності до емпатії (за А. Мехрабіаном, Н. Епштейном), методика визначення рівня емоційного інтелекту Н. Холла були залучені у дослідження як показники когнітивного й емоційного компоненту психологічного рівня толерантності. Методика дослідження малюнкової фрустрації (за С. Розенцвейгом), включена у початкове дослідження як показник поведінкового компоненту психологічного рівня, виявилася діагностичним інструментом, що більш інтегрально оцінює толерантність і на власне психологічному і на соціально-психологічному рівні, виходячи за межі вузької поведінкової складової толерантності.

6. Для дослідження виключно соціально-психологічного рівня толерантності залучено опитувальник Ш. Шварца для вивчення цінностей особистості (Schwartz Values Inventory – SVI), адаптований В. М. Карандашевим.

Отже, підібраний методичний інструментарій дозволяє перейти до вивчення толерантності як системної характеристики особистості.

Розділ 3

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК СИСТЕМНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИСТОСТІ СТУДЕНТА

У третьому розділі проаналізовано результати, що були отримані в ході емпіричного дослідження студентів. Приведено описову статистику показників толерантності. Проаналізовано систему взаємозв'язків толерантності студентів з особистісними характеристиками за допомогою кореляційного аналізу. У ході регресійного аналізу виявлено сукупності змінних, які найбільш точно прогнозують значення толерантності. Завдяки кластерному аналізу виокремлено різні типи ціннісних орієнтацій та порівняно дані типи за толерантністю за допомогою дисперсійного аналізу. Проведено квазіекспериментальне вивчення детермінації толерантності різними рівнями функціонування людини. Виявлено місце толерантності у системі її зв'язків за допомогою факторного аналізу.

3.1. Дескриптивний аналіз отриманих даних

Розпочнемо наш аналіз зі стислого розгляду описової статистики узагальнених і ключових для нашого дослідження характеристик, що вивчаються. Це дозволить охарактеризувати нашу вибірку за цими шкалами, а також буде слугувати основою для більш глибокого розуміння результатів інших процедур аналізу.

Звернемося до опису шкал методики «Індекс толерантності» та методики В. В. Бойка. Дескриптивна статистика за цими показниками надана у табл. 3.1. Описова статистика шкал толерантності.

Таблиця 3.1.

Описова статистика шкал толерантності

	N	Середнє	Стд. відхилення	Мінімум	Максимум
індекс толерантності	251	80,87	11,070	57	111
етнічна толерантність	250	26,05	5,222	12	41
соціальна толерантність	250	27,56	4,420	10	39
особистісна толерантність	250	27,44	4,664	8	40
неприйняття_іншого	251	5,88	2,989	1	15

Продовження табл. 3.1.

я_як_еталон	250	5,13	3,129	0	15
категоричність	251	6,73	3,233	0	15
невміння_приховувати_почуття	251	6,58	3,261	0	15
прагнення_переробити	251	5,73	3,385	0	15
прагнення_підігнати	251	5,92	3,054	0	15
невміння_вибачати	251	5,73	2,992	0	15
нетерпимість	251	4,27	2,997	0	15
невміння_пристосовуватися	251	5,53	2,808	0	15
Всього_Бойко	251	51,49	20,351	16	105

Спочатку розглянемо шкали методики «Індекс толерантності» Г.У. Солдатової та співавторів. Середнє $\pm$ стандартне відхилення узагальненої шкали «Індекс толерантності» дорівнює $80,87 \pm 11,070$. Це говорить про середній рівень виразності відповідної якості у наших респондентів. При цьому переважній більшості вибірки і є притаманним саме цей середній рівень, а низький і високий діапазони шкали є певною мірою усіченими: провівши аналіз частот можна відзначити, що низькі значення толерантності (до 60) мають 10,4% вибірки, тоді як високі (від 100) – лише 5,6%. Діапазон значень шкали варіює від 57 до 111. Зважаючи на невисокі показники ексцесу (-0,096) та асиметрії (-0,282), можна відзначити, що отриманий розподіл близький до нормального, але не охоплює весь теоретично можливий діапазон значень: серед студентів не зустрічаються випадки вираженої інтолерантності за шкалою, але і виразність шкали понад 75% від максимально можливої зустрічається нечасто (як вже говорилося, лише 5,6% загальної вибірки).

Середні значення та відхилення шкал «етнічна толерантність», «соціальна толерантність», «толерантність як риса особистості» є такими: $26,05 \pm 5,222$; $27,56 \pm 4,420$; $27,44 \pm 4,664$ відповідно. Враховуючи більшу кількість пунктів субшкали «соціальна толерантність» (8 проти 7 в кожній іншій субшкалі), вона є найменш варіативною та найменш вираженою: у відсотках від абсолютної виразності шкали середні значення трьох субшкал є 62%, 57,4%, 65,3% відповідно. Найбільш виразною з трьох шкал є толерантність як риса особистості, хоча середні значення усіх трьох показників припадають на середній діапазон, якщо керуватися логікою запропонованою для узагальненої шкали методики «Індекс толерантності».

Перейдемо до розгляду методики В.В. Бойка. Середнє $\pm$ стандартне відхилення узагальненої шкали дорівнюють $51,49 \pm 20,351$. Відзначимо, що за t-критерієм це статистично значуще більше ($p < 0,001$, див. табл. 3.2. t-критерій для однієї вибірки) за наведені В.В. Бойком середні бали для медсестер (що більші за вихователів та керівників медичних установ). Середнє становить 38,1% від максимально можливої виразності шкали, що у поєднанні з наведеними раніше даними порівняння, на нашу думку, свідчить про достатньо виразні (але у розумних межах) прояви інтолерантності студентами. З одного боку, це може бути добре через відстоювання власної думки, наявності власних переконань і позиції. З іншого ж боку, це може свідчити про недостатню готовність до сприйняття позиції іншого, невміння вийти за межі власної позиції, враховувати соціальні норми й права інших людей, неготовність вести конструктивний дискурс тощо.

Таблиця 3.2

t-критерій для однієї вибірки

	Значення, що перевіряється = 43					
	t	ст.св.	Значущість (2-бічна)	Різниця середніх	95% довірчий інтервал різниці середніх	
					нижня межа	верхня межа
Всього Бойко	6,606	250	,000	8,486	5,96	11,02

Якщо звернутися до аналізу субшкал методики В.В. Бойка, то бачимо, що найбільш виразними проявами інтолерантності у наших студентів є категоричність (середнє $\pm$ стандартне відхилення дорівнюють $6,73 \pm 3,233$) та невміння приховувати почуття ($6,58 \pm 3,261$), а найменш – нетерпимість ($4,27 \pm 2,997$) і невміння пристосовуватися ($5,53 \pm 2,808$). В цілому, середні за субшкалами методик потрапляють у діапазон 28 – 45% від максимально можливого. Таким чином, наші студенти не є занадто інтолерантними. При цьому певна відсутність таких базових для толерантності характеристик як неупередженість, прийняття різних субкультур компенсується загальною увагою до почуттів і дій інших, вмінням адаптуватися до оточуючих.

Визначено наявність розбіжностей між студентами та студентками за шкалами двох методик толерантності, що застосовувалися. Звертаючись до описової статистики для двох статей окремо, можна констатувати, що студентки дещо перевищують студентів за усіма шкалами опитувальника

«Індекс толерантності», та мають нижчі показники за більшістю шкал комунікативної інтолерантності, за винятком субшкал «прагнення переробити», «прагнення підігнати» та «невміння вибачити». За результатами t-критерію лише за однією шкалою, «категоричність», розбіжності між статтями досягають значущого рівня ($p=0,012$). Отже, юнаки перевищують дівчат за рівнем власної категоричності, наявності певних жорстких установок до тих чи інших груп людей, нетерпимості до певних розбіжностей між різними людьми. Певною мірою це може пояснюватися стереотипом більш «жорсткої» чоловічої поведінки і, відповідно, меншою сенситивністю суспільства до більш високої інтолерантності у чоловіків.

Перейдемо до опису інших показників. Для шкали нервово-психічної стійкості середнє $\pm$ стандартне відхилення дорівнює $23,41 \pm 8,623$ (див. описову статистику цієї та інших шкал (крім цінностей) у табл. 3.3. Описова статистика). Діапазон значень показника варіює від 5 до 46. Ці дані свідчать про в цілому задовільну нервово-психічну стійкість. При цьому вже в межах однієї дисперсії від середнього ми бачимо незадовільний стан нервово-психічної стійкості з високою вірогідністю нервово-психічних зривів, що говорить про досить високий відсоток тих, хто може мати певні невролого-психіатричні проблеми.

Таблиця 3.3

Описова статистика

	N	Середнє	Стандарт. відхилення	Мінімум	Максимум
НПС	251	23,41	8,623	5	46
Емпатія_Мехрабіан	251	22,23	4,788	9	31
Інтегративний_рівень	251	30,82	19,331	-29	75
разом_Вільямс	249	91,87	19,266	25	127
GCR	251	70,01	9,773	47	87
Екстрапунітивність	251	25,96	10,376	9	60
Інрапунітивність	251	22,16	4,702	8	30
Імпунітивність	251	51,77	11,585	21	81

Шкала «Емпатія» (за Мехрабіаном і Епштейном). Середнє $\pm$ стандартне відхилення дорівнює $22,23 \pm 4,788$. Діапазон значень шкали варіює від 9 до 31. Отримані результати свідчать про середні (ближче до низьких) емпатійні здібності наших досліджуваних.

Інтегративний рівень емоційного інтелекту за методикою Холла характеризується такими середнім і стандартним відхиленням: $30,82 \pm 19,331$. Діапазон значень шкали варіює від -29 до 75. Враховуючи, що теоретично можливий за шкалою діапазон складає від -90 до 90, отримані дані можна вважати показником помірної виразності сформованості якостей емоційного інтелекту у студентів (що, за думкою автора методики, свідчить про низький рівень інтегрального емоційного інтелекту). Високі показники зустрічаються лише у 1,6%, а низькі – у 67,7% вибірки. Це говорить (як і у випадку методики «Індекс толерантності») про специфіку використання норм, що мають більш ідеалізований характер, виходячи з того, як має бути, відштовхуючись від можливих значень шкали, тобто того, що високий емоційний інтелект (або толерантність) – це позитивні відповіді повністю або абсолютно згоден на майже усі питання тесту.

Звертаючись до опису узагальненої шкали дивергентного мислення тесту Вільямса, можна відзначити, що середнє $\pm$ стандартне відхилення становить $91,87 \pm 19,266$, а діапазон значень шкали варіює від 25 до 127. Таким чином, середнє дорівнює 70,1% від максимально можливої виразності шкали (131), що говорить про достатню сформованість здібностей дивергентного мислення.

Перейдемо до опису результатів за методикою Розенцвейга. Середнє $\pm$ стандартне відхилення шкали соціальної адаптації становлять $70,01 \pm 9,773$. Це говорить про те, що досліджувані поведуться достатньо однаково зі своєю групою (розуміючи соціальні норми та моделі поведінки, будучи достатньо інтегрованими у власне соціальне середовище), у той же час не втрачаючи власної індивідуальності, наповнюючи стандартні ситуації особистісною специфікою. Середні $\pm$ стандартні відхилення показників екстра-, інтра- та імпульсивності дорівнюють $25,96 \pm 10,376$; $22,16 \pm 4,702$; $51,77 \pm 11,585$ відповідно. Таким чином, звинувачення себе у ситуації, що склалося, не перевищує 30% від усіх відповідей і досліджуванні є найбільш подібними (варіативність за цією шкалою найменша) у цьому аспекті реакції на фрустрацію. Тобто інтраімпульсивні реакції є найменш поширеними серед студентської вибірки. Найбільше ж виражена та поширена реакція уникнення звинувачення себе або оточуючих, тобто знецінення проблемної ситуації або примирення з нею (діапазон цього напрямку реакції варіює від 21 до 81%.) В цілому, можна зазначити, що досліджувані використовують різні стратегії подолання ситуації, що фруструє, але домінує знецінення проблеми, намагання

уникнути розуміння неприємності ситуації, невизнання її проблемності, що може бути як результатом захисних механізмів (наприклад, заперечення), так і наслідком зрілого ставлення до недоліків повсякденного життя.

Перейдемо до розгляду ціннісних орієнтацій за методикою Ш. Шварца (див. описову статистику у табл. 3.4. Описова статистика цінностей). Опишемо нормативний і поведінковий рівні цінностей. Нормативні цінності є ідеалами особистості, її переконаннями, що проте не завжди знаходять свій прояв на рівні реальної поведінки. Середні значення (що є зіставними величинами) за цінностями варіюють від 2,947 до 4,639; стандартні відхилення – від 0,9048 до 1,6394. Діапазон значень шкал варіює від -0,3 до 7. Влада, стимуляція та традиції (у порядку збільшення важливості) є найменш важливими у ціннісно-смысловій сфері наших досліджуваних, тоді як доброта, універсалізм і конформність – найбільш важливими (у порядку зменшення важливості).

Таблиця 3.4

Описова статистика цінностей

	N	Середнє	Стд. відхилення	Мінімум	Максимум
конформність1	250	4,1538	,91789	1,30	6,50
конформність2	251	2,298	1,1448	-,5	5,7
традиції1	251	3,338	,9986	,6	5,8
традиції2	251	1,934	1,2242	-1,0	5,6
доброта1	251	4,639	1,2242	,8	6,6
доброта2	251	3,212	1,5551	,0	6,0
універсалізм1	251	4,416	1,4241	,8	6,5
універсалізм2	251	3,843	1,7128	,3	6,1
самостійність1	251	4,149	,9048	1,2	6,0
самостійність2	251	2,789	,7282	1,0	4,6
стимуляція1	251	3,239	1,1383	,0	6,0
стимуляція2	251	2,277	,9868	-,7	5,4
гедонізм1	251	3,798	1,4736	-,3	7,0
гедонізм2	251	2,411	1,3916	-1,0	6,1
досягнення1	251	4,001	1,3101	,8	6,8
досягнення2	251	2,519	1,2702	-,3	6,0
влада1	251	2,947	1,6394	,3	6,2
влада2	251	1,574	1,5126	-,7	6,0

Таким чином, наші студенти орієнтовані на вищі цінності, гуманістичне сприйняття та ставлення до людини, повагу до встановленого порядку, старших, що, проте, контрастує з меншою увагою до традицій, віри та простого адаптування до оточення. Найбільш однорідна у вибірки важливість таких цінностей, як самостійність, конформність і традиції (тобто саме ці цінності оцінюються найбільш однаково), а найбільш варіюють такі показники, як влада, гедонізм й універсалізм. Цікаво, що влада і гедонізм є певною мірою амбівалентними цінностями у нашому суспільстві, про що говорить досить високий рівень їх варіативності на тлі не самих високих середніх.

Перейдемо до поведінкового рівня цінностей. Середні значення за цінностями варіюють від 1,574 до 3,843; стандартні відхилення – від 0,7282 до 1,7128. Діапазон значень шкал варіює від -1 до 6,1. Влада, традиції та безпека (у порядку збільшення важливості) є найменш важливими у ціннісно-смісловій сфері наших досліджуваних, тоді як універсалізм, доброта та самостійність – найбільш важливими (у порядку зменшення важливості). Таким чином, з нормативним рівнем співпадає по дві цінності з найбільш і найменш важливих. Це підтверджує гуманістичну орієнтацію наших респондентів, а також меншу роль влади та традицій. Певною мірою це обумовлено юнацьким віком студентів. Найбільш однорідна у вибірки важливість таких цінностей, як самостійність, безпека та стимуляція, а найбільш варіюють універсалізм, доброта й влада. Тобто дві найбільш важливі та найменш значуща цінність є ще й такими, що найбільш варіюють, тобто є різноманітно вираженими у наших респондентів.

Отже, проведений стислий дескриптивний аналіз дозволив охарактеризувати нашу вибірку. За узагальненою шкалою методики «Індекс толерантності» переважній більшості вибірки притаманний середній рівень, а низький і високий діапазони (за нормативами) шкали є певною мірою усіченими. За методикою В.В. Бойка можна говорити про досить виразний рівень інтолерантності. Найбільш виразними проявами інтолерантності у наших студентів є категоричність та невміння приховувати почуття, а найменш виразними – нетерпимість і невміння пристосовуватися. Тобто певна відсутність таких базових для толерантності характеристик як неупередженість, прийняття різних субкультур компенсується загальною увагою до почуттів і дій інших, вмінням адаптуватися до оточуючих. Виявлено, що студенти перевищують студенток за рівнем категоричності, наявності певних жорстких установок до тих чи інших груп людей,

нетерпимості до певних розбіжностей між різними людьми, тобто юнаки є менш комунікативно толерантними у відповідних аспектах, ніж дівчата.

В цілому спостерігаємо задовільну нервово-психічну стійкість у наших досліджуваних, але з тенденцією до підвищення. Отримані за шкалою «емпатія» дані свідчать про середні (ближче до низьких) емпатійні здібності студентів. Також можна говорити про помірну сформованість якостей емоційного інтелекту (хоча, за думкою автора методики, цей рівень варто інтерпретувати як низький) і достатню – здібностей дивергентного мислення.

Звертає на себе увагу, що за декількома ключовими шкалами значення припадають на середній діапазон і значно рідше (ніж можна очікувати виходячи з нормативних даних) є низькими та середніми за наданими нормами. Певною мірою це свідчить про використання авторами ідеальної, а не статистичної норми.

Результати за методикою Розенцвейга свідчать, що досліджувані розуміють соціальні норми та моделі поведінки, достатньо інтегровані у власне соціальне середовище, у той же час не втрачаючи власної індивідуальності, наповнюючи стандартні ситуації особистісною специфікою. Вони використовують різні стратегії подолання ситуації, що фруструє, але домінує знецінення проблеми, намагання уникнути розуміння неприємності ситуації, невизнання її проблемності, тоді як інтрапунітивні реакції є найменш поширеними у студентської вибірки.

Досліджувані студенти орієнтовані на вищі цінності, гуманістичне сприйняття та ставлення до людини, повагу до встановленого порядку, старших, що, проте, контрастує з меншою увагою до традицій, віри та простого адаптування до оточення. На рівні поведінки підтверджується гуманістична орієнтація наших респондентів, а також менша роль влади та традицій. Крім того, на поведінковому рівні виявляється важливість самостійності і менше значення безпеки у порівнянні з іншими цінностями. Виявлено, що влада і гедонізм є певною мірою амбівалентними цінностями у нашому суспільстві, про що говорить досить високий рівень їх варіативності на тлі не самих високих середніх.

Наявність достатньої кількості градацій показників, широке охоплення різних рівнів виразності тих чи інших змінних, краще розуміння розподілу кожного показника дозволяє звернутися до подальшого аналізу толерантності у системі зв'язків з іншими шкалами.

3.2. Аналіз взаємозв'язків показників толерантності

Для з'ясування ролі і місця толерантності у психологічному складі людини варто звернутися до аналізу системи зв'язків толерантності з іншими шкалами, що відображають різні рівні функціонування людини. Розпочати цей аналіз доцільно з вивчення кореляцій.

3.2.1. Кореляційний аналіз шкал толерантності на матеріалі всієї вибірки

Почнемо з розгляду всієї вибірки. Процедура аналізу є такою. Усі кількісні змінні дослідження були z-нормалізовані з використанням формули Блома, що дозволяє нівелювати певні відхилення початкових шкал від нормального розподілу (про що свідчили результати перевірки тестами Колмогорова-Смирнова та Шапіро-Уїлка) й з повним правом звернутися до параметричних методів. У той же час розподіл шкали «Швидкість» навіть після нормалізації залишався занадто відмінним від нормального (асиметрія = -3.150; ексцес = 8.628), тому ця шкала була вилучена з аналізу параметричними методами. Для кореляційного аналізу з показником «Швидкість» та номінативними шкалами було використано коефіцієнт кореляції Спірмена, а в усіх інших випадках – коефіцієнт кореляції Пірсона. У аналізі у подальших підрозділах також використовуються відповідні z-нормалізовані шкали, якщо не вказано інше.

Звернемося до аналізу кореляцій шкали «Індекс толерантності» з іншими змінними.

По-перше, найбільш виразним результатом є виявлення тісного зв'язку (див. табл. 3.5. Кореляції шкали «Індекс толерантності» зі шкалами методик Розенцвейга та Шварца) з рівнем соціальної адаптації (GCR) за методикою Розенцвейга (r Пірсона = 0,942; $p < 0,001$).

**Кореляції шкали «Індекс толерантності»
зі шкалами методик Розенцвейга та Шварца**

	Кореляція Пірсона	Знч. (2-бічна)	N
GCR	,942	,000	251
Екстрапунітивність	-,842	,000	251
Інтрапунітивність	-,164	,009	251
Імпунітивність	,654	,000	251
фіксація на перешкодах	-,767	,000	251
самозахист	-,363	,000	251
фіксація на задоволенні потреби	,808	,000	251
конформність2	,213	,001	251
традиції2	,167	,008	251
доброта1	,626	,000	251
доброта2	,649	,000	251
універсалізм1	,862	,000	251
універсалізм2	,812	,000	251
самостійність2	,145	,021	251
гедонізм1	-,430	,000	251
гедонізм2	-,385	,000	251
досягнення1	-,524	,000	251
досягнення2	-,288	,000	251
влада1	-,710	,000	251
влада2	-,515	,000	251
безпека1	-,189	,003	251

Примітка. Позначка 1 означає нормативний рівень цінностей, 2 – поведінковий.

Таке значення коефіцієнту кореляції примушує замислитись, чи є ці шкали показниками різних конструктів (які поєднує, наприклад, певні загальні механізми реагування на соціальне оточення), чи вони є проявами загального чинника, наприклад, соціальної зрілості, адаптованості до середовища або/та системи реагування на певні комунікативні ситуації. У будь-якому разі виявлені результати показують, що соціальна адаптація, типові реакції на фрустрацію тісно пов'язана з рівнем толерантності та навпаки. Крім зазначеної вище обумовленості загальними чинниками, це

може свідчити про толерантну поведінку як складову загальної соціальної адаптивності, про можливість вимушеної толерантності в нашому середовищі, а також про розвиток толерантності через соціальне навчання, її зв'язок з вмінням розуміти емоції, почуття та очікування оточуючих.

Перейдемо до інших шкал методики Розенцвейга. Наявні сильні від'ємні кореляції з екстрапунітивними реакціями та фіксацією на перешкодах ($r=-0,842$; $p<0,001$; $r=-0,767$; $p<0,001$ відповідно), а також сильна пряма – з фіксацією на задоволенні потреби ($r=0,808$; $p<0,001$). Позитивна середня кореляція спостерігається з імпунітивними реакціями, помірною негативна – з самозахистом ($r=-0,363$; $p<0,001$), а слабка негативна – з інтрапунітивними реакціями ($r=-0,164$; $p=0,009$). Таким чином, тенденція звинувачувати в неприємностях інших, концентрація уваги на перешкодах, а не на досягненні мети, є тісно взаємопов'язаними з низькою виразністю міжособистісної толерантності. Можна висунути припущення, що механізми та детермінанти міжособистісної і фрустраційної толерантності значною мірою є спільними (можливо це певні стратегії копінг-поведінки, механізми реагування на соціальні та комунікативні ситуації або ж (звертаючись до більш узагальненого пояснення) це обумовленість певним рівнем сформованості чи функціонування особистості), що й створює картину, що спостерігається. Крім того, варто відзначити, що прийняття провини на себе, а також намагання захистити себе теж не є позитивним чинником для комунікативної толерантності, можливо через надмірну увагу до себе, власного «Я», почуття провини, що може переноситися на оточуючих.

Перейдемо до аналізу зв'язків показника толерантності (за методикою «Індекс толерантності») з показниками ціннісних орієнтацій (за методикою Ш. Шварца). По-перше, звертає на себе увагу висока кореляція з цінністю універсалізм (як на нормативному, так і на поведінковому рівні; $r=0,862$; $p<0,001$, $r=0,812$; $p<0,001$ відповідно), а також висока від'ємна кореляція з нормативним рівнем цінності влада ($r=-0,710$; $p<0,001$). Цілком логічні та зрозумілі результати, враховуючи те, що перша шкала оцінює орієнтацію на вищі загальнолюдські цінності, гармонію, тобто децентровану позицію, тоді як друга – орієнтацію на себе та свій статус, тобто центровану на собі позицію. Також виявлено середній позитивний зв'язок з добротою ($r=0,649$; $p<0,001$ для поведінкового та $r=0,626$; $p<0,001$ для нормативного рівнів), середні від'ємні зв'язки – з нормативним рівнем досягнень та поведінковим рівнем влади ($r=-0,524$; $p<0,001$; $r=-0,515$; $p<0,001$ відповідно), помірні

зворотні кореляції з нормативним і поведінковим рівнями гедонізму ($r=-0,430$; $p<0,001$; $r=-0,385$; $p<0,001$ відповідно). Ці дані підтверджують надане раніше пояснення. Крім того, наявні слабкі та дуже слабкі кореляції з поведінковим рівнем таких цінностей, як досягнення ($r=-0,288$; $p<0,001$), конформність ($r=0,231$; $p=0,001$), традиції ($r=0,167$; $p=0,008$) і самостійність ($r=0,145$; $p=0,021$), а також дуже слабка кореляція з нормативним рівнем цінності безпека ($r=-0,189$; $p=0,003$). Тобто конформна та традиційна (з повагою інших, традицій, встановленого порядку), також (що цікаво) як і самостійна поведінка (можливо впевненість у собі сприяє увазі до інших позицій та точок зору) певним чином залучає і толерантність. У той же час прагнення до безпеки може перешкоджати толерантності, або ж недостатня толерантність призводити до почуття ворожості оточення.

Звертаючись до взаємозв'язків зі шкалами методики В. В. Бойка (див. табл. 3.6. Кореляції шкали «Індекс толерантності» зі шкалами інших методик) можна відзначити, що вони усі від'ємні (що відповідає особливостям цього діагностичного інструмента) та помірно-середні (діапазон від $r=-0,402$ до $r=-0,613$; $p<0,001$ в усіх випадках), за винятком сильної негативної кореляції з узагальненою шкалою ($r=-0,718$; $p<0,001$). Таким чином, поведінкові прояви інтолерантності є зворотно пов'язаними з толерантною особистістю, рівнем толерантних установок, що є цілком логічним і передбачуваним. упередженості), а також дратівливості, невмінню стримувати емоції.

Таблиця 3.6

Кореляції шкали «Індекс толерантності» зі шкалами інших методик

	Кореляція Пірсона	Знч.(2-бічна)	N
1	2	3	4
емпатія_Мехрабіан	,248	,000	251
етнічна толерантність	,774	,000	250
соціальна толерантність	,705	,000	250
особистісна толерантність	,743	,000	250
емоційна поінформованість	,168	,008	251
гнучкість	,705	,000	251
розробленість	,442	,000	251
оригінальність	,357	,000	251

1	2	3	4
назва	,518	,000	251
разом_Вільямс	,550	,000	249
неприйняття_іншого	-,613	,000	251
я_як_еталон	-,476	,000	250
категоричність	-,583	,000	251
невміння_приховувати_почуття	-,529	,000	251
прагнення_переробити	-,524	,000	251
прагнення_підігнати	-,466	,000	251
невміння_вибачати	-,484	,000	251
нетерпимість	-,402	,000	251
невміння_пристосовуватися	-,511	,000	251
Всього_Бойко	-,718	,000	251

Якщо говорити про субшкали, то з толерантністю найбільшою мірою взаємопов'язане зниження таких показників, як неприйняття іншого, категоричність і невміння приховувати почуття (у порядку зменшення зв'язку), а найменшою – нетерпимість. Тобто толерантна особистість, толерантні установки є протилежністю в поведінці не стільки нетерпимості як такої, скільки неприйняттю позиції іншого, його інакшості, категоричному стилю мислення (непродуктивному консерватизму, наявності упередженості), а також дратівливості, невмінню стримувати емоції. Хоча певною мірою ці результати можуть пояснюватися виявленою нами у ході описативного аналізу структурою і особливостями інтолерантності за В.В. Бойком, коли вказані вище найбільш і найменш корелюючі шкали відповідають найбільш вираженим і однієї з найменш виявлених шкал відповідної методики.

Аналізуючи результати кореляційного аналізу показника «Індекс толерантності» зі шкалами методики Вільямса можна зазначити наступне. З узагальненою шкалою та назвою спостерігаємо прямі середні кореляції ($r=0,550$; $p<0,001$; $r=0,518$; $p<0,001$ відповідно). Найсильніша тісна кореляція наявна з гнучкістю ($r=0,705$; $p<0,001$), а найслабші помірні – з розробленістю та оригінальністю ($r=0,442$; $p<0,001$; $r=0,357$; $p<0,001$ відповідно). Такі дані свідчать про взаємозв'язок толерантності з творчим дивергентним

мисленням, сформованістю вербального інтелекту (про що говорить словниковий запас), вмінням розуміти ситуацію з різних точок зору, гнучкістю у підході до розв'язання завдань. При цьому саме гнучкість, лабільність мислення, перехід від одних категорій до інших є найбільше пов'язаним з толерантністю. На наш погляд, це може бути обумовлено дією спільних чинників (наприклад, певними цінностями творчої та розвиненої особистості) та/або впливом вміння дивитися на ситуацію, проблеми з різних точок зору на розвиток толерантності.

Звертаючись до кореляцій зі шкалами методик нервово-психічної стійкості, емпатії (Мехрабіана й Епштейна) та емоційного інтелекту Холла, варто звернути увагу на наступне. Лише зі шкалами емпатії та емоційної поінформованості були виявлені значущі прямі кореляції ($r=0,248$; $p<0,001$; $r=0,168$; $p=0,008$, тобто слабка і дуже слабка відповідно). Це свідчить про відсутність лінійних зв'язків толерантності з емоційним інтелектом (як вимірюваного відповідним опитувальником), нервово-психічною стійкістю. У той же час розуміння власних емоцій і емоцій інших є слабо взаємопов'язаним з толерантністю. Певною мірою це може бути обумовленим недостатньо високим рівнем розвиненості відповідних якостей для виявлення більш точної картини взаємозв'язків, а також специфікою використаних методик.

Перейдемо до кореляцій з власними субшкалами. Що логічно, усі шкали тісно зв'язані з узагальнюючим показником: $r=0,774$ у випадку етнічної толерантності, $r=0,743$ для толерантності як риси особистості, $r=0,705$ для соціальної толерантності, $p<0,001$ в усіх випадках. Таким чином, найбільш точним наближенням до загальної шкали толерантності у наших респондентів виявилася етнічна толерантність. Тобто у ставленні до людей іншої національності найбільше проявляється загальна толерантність людини.

Підбиваючи підсумки розгляду кореляцій шкали «Індекс толерантності» з іншими методиками варто відзначити такі моменти. Узагальнена шкала толерантності за методикою Г.У. Солдатової з співавторами є тісно прямо пов'язаною (у порядку зменшення зв'язку) з соціальною адаптацією, універсалізмом, відсутністю екстрапунітивних реакцій, фіксацією на задоволенні потреби (подоланні перешкоди), відсутністю фіксації на перешкодах і вимірюваних методикою В.В. Бойка аспектів інтолерантності, гнучкістю мислення. Менш виразні кореляції

бачимо з іншими показниками фрустраційної толерантності, дивергентного мислення, ціннісної сфери, розумінням власних емоцій та емпатією. Ці дані можна інтерпретувати як свідчення входження толерантності у широку систему соціальної адаптації, її взаємозв'язку з особливостями реагування на стрес, фрустрацію, з поведінковими стратегіями людини в цілому, як ще один доказ важливості ціннісної сфери особистості (орієнтацій на універсальні загальнолюдські цінності, доброту, гармонію, тобто децентрованої, відкритої позиції, у протилежність орієнтації на власний статус, досягнення та задоволення, тобто центрованої на власному «Я» позиції) та розвитку дивергентного мислення для проявів толерантності. У той же час, отриманні результати свідчать проти припущення про лінійну детермінацію толерантності рівнем нервово-психічної стійкості.

Для більш глибокого розуміння взаємозв'язків толерантності на рівні рис та установок особистості звернемося до аналізу субшкал методики «Індекс толерантності». Зробимо більш стислий, ніж у попередньому розгляді, аналіз кореляцій, порівнюючи їх для різних субшкал. Для зручності порівняння з загальною шкалою збережемо таку ж саму процедуру розгляду за винятком розгляду інтеркореляцій спочатку, а не наприкінці.

Звертаючись до аналізу інтеркореляцій шкал методики «індекс толерантності», бачимо, що її субшкали лише помірно корелюють одна з одною (див. табл. 3.7. Кореляції субшкал методики «Індекс толерантності» одна з одною та зі шкалами методик Розенцвейга та Шварца), у якій подано у порівнянні кореляції усіх трьох субшкал за умови значущості взаємозв'язку хоча б з одним із показників методики «Індекс толерантності»). При цьому зв'язок етнічної та соціальної толерантності є тіснішим ($r=0,399$; $p<0,001$) за взаємозв'язки обох цих шкал з «толерантністю як рисою особистості» ($r=0,370$; $p<0,001$ та $r=0,359$; $p<0,001$ відповідно). Ці результати показують, що ставлення до тих чи інших груп людей є відокремленими від звичних проявів толерантності у міжособистісному спілкуванні. Також і самі ставлення до груп інших є достатньо диференційованими: прийняття чи неприйняття людей іншої етнічної приналежності лише помірно корелює з прийняттям тих чи інших соціальних груп власного оточення, зокрема девіантних і маргінальних. Нагадаємо, що найбільш тісно з «індексом толерантності» корелює така його субшкала, як етнічна толерантність, хоча дві інші шкали також сильно пов'язані з загальним показником.

Таблиця 3.7

**Кореляції субшкал методики «Індекс толерантності» одна з одною
та зі шкалами методик Розенцвейга та Шварца**

Шкали, що корелюються	Субшкали толерантності, що корелюються					
	етнічна		соціальна		особистісна	
	r Пірсона	Знч.	r Пірсона	Знч.	r Пірсона	Знч.
Індекс толерантності	,774	,000	,705	,000	,743	,000
етнічна толерантність	1,000	,000	,399	,000	,370	,000
соціальна толерантність	,399	,000	1,000	,000	,359	,000
особистісна толерантність	,370	,000	,359	,000	1,000	,000
GCR	,723	,000	,680	,000	,712	,000
Екстрапунітивність	-,615	,000	-,642	,000	-,639	,000
Інтрапунітивність	-,032	,618	-,084	,184	-,219	,000
Імпунітивність	,436	,000	,513	,000	,551	,000
фіксація на перешкодах	-,624	,000	-,537	,000	-,584	,000
самозахист	-,227	,000	-,206	,001	-,269	,000
фіксація на задоволенні потреби	,646	,000	,537	,000	,631	,000
конформність2	,120	,058	,130	,039	,176	,005
традиції2	,084	,185	,092	,145	,168	,008
доброта1	,422	,000	,427	,000	,517	,000
доброта2	,449	,000	,413	,000	,530	,000
універсалізм1	,680	,000	,615	,000	,679	,000
універсалізм2	,641	,000	,566	,000	,645	,000
самостійність2	,143	,024	,055	,385	,108	,087
гедонізм1	-,312	,000	-,284	,000	-,405	,000
гедонізм2	-,279	,000	-,275	,000	-,341	,000
досягнення1	-,455	,000	-,326	,000	-,391	,000
досягнення2	-,264	,000	-,263	,000	-,205	,001
влада1	-,524	,000	-,447	,000	-,580	,000
влада2	-,362	,000	-,373	,000	-,418	,000
безпека1	-,103	,104	-,086	,174	-,225	,000

Примітка. GCR – соціальна адаптація. Позначка 1 означає нормативний рівень цінностей, 2 – поведінковий.

Зазначимо, що з переважною більшістю інших шкал дослідження, субшкали методики «Індекс толерантності» корелюють слабше, ніж узагальнений показник толерантності на рівні рис і установок особистості. При цьому останній завжди характеризується більш високими кореляціями,

якщо мова не йде про слабкі і дуже слабкі зв'язки. Наприклад, проти дев'яти сильних кореляцій «індексу толерантності» (якщо не враховувати ще три з власними субшкалами) маємо лише дві сильні кореляції його субшкал з іншими методиками. Тобто толерантність як узагальнюючий конструкт, що стоїть за толерантними установками та толерантними рисами особистості, виявляється більш інтегрованим у систему особистісних, поведінкових, емоційних та соціально-психологічних змінних, ніж окремі компоненти «індексу толерантності».

Переходячи до аналізу взаємозв'язків зі шкалами методики Розенцвейга, бачимо, що в цілому картина відповідає отриманим з загальною шкалою результатам: найтісніші прямі кореляції – зі шкалою «соціальна адаптація», потім йдуть досить близькі за силою середні кореляції з «екстрапунітивністю», «фіксацією на перешкодах» та «фіксацією на задоволенні потреби» (останній зв'язок на відміну від двох перших є зворотнім). «імпунітивність» значуще корелює лише зі шкалою «толерантність як риса особистості». Зазначимо, що у взаємозв'язках зі шкалами методики Розенцвейга (не враховуючи «соціальну адаптацію») для «соціальної толерантності» та, у меншій мірі, «толерантності як риси особистості» провідне місце має «екстрапунітивність», а для «етнічної толерантності» – «фіксація на задоволенні потреби». Варто звернути увагу, що фіксації на перешкодах чи на задоволенні потреби меншою мірою пов'язані з «соціальною толерантністю», ніж з двома іншими субшкалами методики «Індекс толерантності». Тобто соціальна толерантність взаємопов'язана більше з відсутністю схильності звинувачувати інших у власних неприємностях, тоді як орієнтація на вирішення проблеми чи «застрявання» на неприємностях не так важливе, тоді як для етнічної толерантності найбільш позитивний вплив може оказувати спрямованість на розв'язання проблеми, а не фіксація на ній. Меншою мірою останнє стосується і толерантності як риси особистості.

Розглядаючи кореляції з ціннісною сферою, бачимо, що субшкали залишаються пов'язаними з тими самими показниками, що і «індекс толерантності» у цілому. Це насамперед такі ціннісні орієнтації, як універсалізм, влада, доброта, досягнення і гедонізм. Отже, орієнтація на високі загальнолюдські цінності, доброта, прийняття людей сприяють різним складовим толерантності, тоді як орієнтація на здобуття влади і статусу, досягнення і власне задоволення – перешкоджають. Цікавою є тенденція

зниження тісноти зв'язку «соціальної толерантності» з більшістю шкал ціннісних орієнтацій на тлі зміцнення кореляцій з «толерантністю як рисою особистості». Тобто ціннісні орієнтації пов'язані та впливають насамперед на толерантність на рівні спілкування, ставлення до знайомих та оточуючих, тоді як ставлення до маргінальних чи девіантних соціальних груп у більш узагальненому вигляді (більш «відірвано» від власного досвіду) менше корелює з ціннісною сферою, можливо перебуваючи під більшим впливом певних стереотипів і установок у порівнянні з цінностями. Можливе й інше пояснення, ця шкала є більш «рафінованою» від установок досліджуваних (на соціальну бажаність і інші) і тому менше пов'язана з їх цінностями.

Перейдемо до кореляцій з іншими шкалами (див. табл. 3.8. Кореляції субшкал методики «індекс толерантності» зі шкалами інших методик). Спочатку розглянемо зв'язки з методикою «Комунікативна толерантність» (за В.В. Бойко). Бачимо, що з узагальненим показником інтолерантності на поведінковому рівні, усі субшкали «індексу толерантності» від'ємно корелюють на середньому рівні, при цьому «соціальна толерантність» - дещо тісніше за інші два показники. Усі кореляції з субшкалами «комунікативної толерантності» є помірними, за винятком слабких зв'язків «етнічної толерантності» з «невмінням вибачати» та «нетерпимістю». Цікаво, що з субшкал «індексу толерантності» з показниками «неприйняття іншого», «я як еталон» і «невміння пристосовуватися» найбільше корелює «етнічна толерантність», з «невмінням приховувати почуття» - «толерантність як риса особистості», а з усіма іншими – «соціальна толерантність». Отже, саме соціальна толерантність виявляється найбільшою протилежністю комунікативній інтолерантності. Бачимо також, що різні прояви комунікативної інтолерантності пов'язані з різними складовими «індексу толерантності». Зокрема для етнічної толерантності найбільш важливі низькі значення оцінювання інших за власними стандартами, не вміння змінювати власну точку зору, неприйняття «іншості», тоді як соціальній толерантності може перешкоджати прагнення змінити інших, категоричне, упереджене ставлення до окремих груп, нетерплячість та не вміння пробачати. Зазначимо, що і низький рівень того чи іншого виду толерантності може проявлятися у відповідних аспектах інтолерантної поведінки.

**Кореляції субшкал методики
«Індекс толерантності» зі шкалами інших методик**

Шкали, що корелюються	Субшкали толерантності, що корелюються					
	етнічна		соціальна		особистісна	
	r Пірсона	Знч.	r Пірсона	Знч.	r Пірсона	Знч.
Емпатія_Мехрабіан	,213	,001	,072	,259	,322	,000
емоційна поінформованість	,059	,352	,094	,139	,178	,005
гнучкість	,512	,000	,527	,000	,514	,000
розробленість	,290	,000	,327	,000	,369	,000
оригінальність	,217	,001	,272	,000	,303	,000
назва	,346	,000	,333	,000	,454	,000
разом_Вільямс	,350	,000	,391	,000	,460	,000
неприйняття_іншого	-,466	,000	-,446	,000	-,454	,000
я_як_еталон	-,393	,000	-,347	,000	-,326	,000
категоричність	-,457	,000	-,496	,000	-,414	,000
невміння_приховувати_почуття	-,381	,000	-,349	,000	-,464	,000
прагнення_переробити	-,439	,000	-,499	,000	-,311	,000
прагнення_підігнати	-,302	,000	-,407	,000	-,382	,000
невміння_вибачати	-,289	,000	-,426	,000	-,404	,000
нетерпимість	-,284	,000	-,350	,000	-,322	,000
невміння_пристосовуватися	-,433	,000	-,353	,000	-,394	,000
Всього_Бойко	-,535	,000	-,582	,000	-,539	,000

Звертаючись до кореляцій з методикою дивергентного мислення Вільямса, бачимо, що найтісніші (прямі середні) кореляції фіксуються з «гнучкістю», тобто (як і було визначено раніше) для «індексу толерантності» і його складових з когнітивних аспектів, що вивчаються, найбільш важливе вміння бачити ситуацію з різних точок зору. Зазначимо, що усі інші шкали методики Вільямса (зокрема і загальна) найбільше пов'язані з субшкалою «толерантність як риса особистості». На наш погляд, ці результати непрямод свідчать про дещо більшу важливість розвитку вербального інтелекту та дивергентного мислення для вказаної вище субшкали методики «Індекс толерантності». Отже, можна припустити більший вплив інтелектуально-когнітивних чинників саме на «толерантність як рису особистості» через

опосередкування інтелектом і мисленням поведінки у міжособистісному спілкуванні.

Звертаючись до кореляцій з показниками нервово-психічної стійкості, емпатії та емоційного інтелекту, можемо відзначити, що лише три кореляції з ними є значущими: помірна і слабка пряма кореляції емпатії з «толерантністю як рисою особистості» і «етнічною толерантністю» відповідно, та дуже слабка пряма кореляція «емоційної поінформованості» з «толерантністю як рисою особистості». Ці результати свідчать про низький зв'язок емоційної сфери чи його відсутність з компонентами толерантності, що входять до складу методики «індекс толерантності». Тобто останні слабко взаємопов'язані чи зовсім не корелюють з емоційними складовими психологічного рівня функціонування людини. Відсутні зв'язки з показником психофізіологічного рівня – нервово-психічною стійкістю. Зазначимо, що емпатія та емоційна сфера в цілому виявляється більшою мірою пов'язаною з «толерантністю як рисою особистості», хоча треба звернути увагу на слабку силу цих зв'язків.

Узагальнюючи систему взаємозв'язків субшкал «індексу толерантності» можна говорити про таке. «Етнічна толерантність» найбільше пов'язана з «індексом толерантності» у цілому і «соціальною адаптацією» (сильні зв'язки), а також з ціннісними орієнтаціями «універсалізм» і «влада» (з останньою – зворотно), «фіксацією на задоволенні потреби» і «відсутністю фіксації на перешкодах», «комунікативною толерантністю» і таким показником дивергентного мислення, як «гнучкість» (середні зв'язки). «Соціальна толерантність» найбільше корелює з «індексом толерантності» (сильний зв'язок), «соціальною адаптацією», відсутністю «екстрапунітивності», ціннісною орієнтацією «універсалізм», «комунікативною толерантністю», «фіксацією на задоволенні потреби» і відсутністю «фіксації на перешкодах», таким показником дивергентного мислення, як «гнучкість», а також виразністю шкали «імпунітивність» (середні зв'язки). Звертаючись до «толерантності як риси особистості», фіксуємо, що вона найбільше пов'язана з «Індексом толерантності» у цілому і «соціальною адаптацією» (сильні зв'язки), а також з ціннісними орієнтаціями «універсалізм», «влада» (з останньою – зворотно) і «доброта», відсутністю «екстрапунітивність», «фіксацією на задоволенні потреби» і відсутністю «фіксації на перешкодах», виразністю шкали «імпунітивність» і «комунікативною толерантністю» (середні зв'язки).

Отже, субшкали мають досить подібну структуру зв'язків, корелюючи насамперед з узагальненим показником толерантності на рівні рис й установок особистості, соціальною адаптацією, ціннісною сферою, системою реагування на ситуації, що викликають фрустрацію, комунікативною толерантністю та когнітивною здатністю гнучко перемикатися між різними точками зору і засобами розуміння того, що виконується чи аналізується. Є і відмінності. Етнічна толерантність виявляється дещо більше інтегрованою з «високими» поверхами психіки: соціальною адаптованістю, загальнолюдськими цінностями, вона найліпше віддзеркалює узагальнену шкалу толерантності на рівні рис й установок особистості у цілому. Ці результати говорять на користь того, що саме етнічна толерантність є найбільш пов'язаною з особистісною зрілістю, будучи у той же час і проявом останньої. Соціальна толерантність виявляється помітно слабкіше пов'язаною з ціннісною сферою, у системі зв'язків цього виду толерантності більшу питому вагу займає гнучкість мислення (вміння по-різному дивитися на проблеми, завдання, позиції людей). Крім того, комунікативна толерантність найбільше з усіх показників «індексу толерантності» пов'язана саме з соціальною толерантністю. Отримані дані свідчать на користь більшої важливості ціннісних орієнтацій у цілому, розвитку вербального інтелекту та емоційної сфери (зокрема вміння контролювати і розуміти власні емоції, а також емоції інших) для толерантності як риси особистості.

Проведений аналіз свідчить про складність системи толерантності, різні її рівні та складові не завжди пов'язані одна з одною чи є лише помірно взаємообумовленими. Отже, етнічна толерантність, соціальна толерантність і толерантність як риса особистості, будучи у значній мірі пов'язаними з одними і тими самими чинниками і феноменами, мають і значну специфіку як у порівнянні одна з одною, так і у порівнянні з іншими складовими багаторівневої системи толерантності.

Перейдемо до аналізу узагальненого показника толерантності (за методикою В.В. Бойко). Відзначимо, що в цілому цей показник менш тісно пов'язаний зі змінними дослідження, ніж узагальнений показник толерантності за методикою «Індекс толерантності» (не враховуючи шкал методик толерантності, дві найсильніші кореляції дорівнюють у першій - 0,679 і -0,633 проти 0,942 та 0,862 у другій), хоча й має більшу кількість кореляцій за рахунок значущих зв'язків з показниками методики емоційного інтелекту.

Найбільш тісні кореляції шкала, що розглядається, має з власними субшкалами (див. табл. 3.9. Кореляції узагальненої шкали інтолерантності В.В. Бойка з власними субшкалами, шкалами толерантності і методики Розенцвейга): п'ять кореляцій сильні і чотири – середні (діапазон r Пірсона від 0,595 до 0,755; $p < 0,001$ в усіх випадках). Найбільше узагальнена шкала пов'язана з неприйняттям іншого, категоричністю та невмінням пристосовуватися до свого соціального оточення, найменше – зі шкалами «нетерпимість», «я як еталон» і «невміння приховувати почуття». Таким чином, загальна інтолерантність студентів є не стільки проявом нетерпимості, невміння керувати емоціями та занадто великої уваги до власного «Я», скільки неприйняттям і категоричністю до інших, невмінням враховувати думку оточуючих.

Таблиця 3.9

Кореляції узагальненої шкали інтолерантності В.В. Бойка з власними субшкалами, шкалами толерантності та методики Розенцвейга

	Кореляція Пірсона	Знач. (2-бічна)	N
неприйняття_іншого	,755	,000	251
я_як_еталон	,639	,000	250
категоричність	,750	,000	251
невміння_приховувати_почуття	,665	,000	251
прагнення_переробити	,691	,000	251
прагнення_підігнати	,724	,000	251
невміння_вибачати	,728	,000	251
нетерпимість	,595	,000	251
невміння_пристосовуватися	,733	,000	251
Індекс_толерантності	-,718	,000	251
етнічна толерантність	-,535	,000	250
соціальна толерантність	-,582	,000	250
особистісна толерантність	-,539	,000	250
GCR	-,679	,000	251
Екстрапунітивність	,625	,000	251
Інтрапунітивність	,169	,007	251
Імпунітивність	-,535	,000	251
фіксація на перешкодах	,578	,000	251
самозахист	,252	,000	251
фіксація на задоволенні потреби	-,621	,000	251

З узагальненою шкалою «Індекс толерантності» методики Г. У. Солдатової з співавторами спостерігаємо сильну негативну кореляцію ($r=-0,718$; $p<0,001$), з субшкалами – середні зв'язки (від $r=-0,535$ до $r=-0,582$; $p<0,001$ в усіх випадках). Як ми бачимо, поведінкові прояви інтолерантності є зворотно пов'язаними з рівнем сформованості характерних для толерантної особистості рис та установок, що є цілком логічно. При цьому це в приблизно рівному ступені стосується і етнічної, і соціальної толерантності, і толерантності як риси особистості.

Звертаючись до аналізу кореляцій з показниками методики Розенцвейга, можна відзначити таке. Зі шкалою соціальної адаптації спостерігаємо найбільшу кореляцію ($r=-0,679$; $p<0,001$) з усіх показників, що не належать до методик вивчення толерантності. Ця особливість кореляційної матриці подібна до системи кореляцій шкали «Індекс толерантності», але з суттєво меншою виразністю тісноти зв'язку. Такі результати говорять про інтолерантність як перешкоду для соціальної адаптації, а також про те, що прояви вираженої інтолерантності є досить неприйнятними для нашої спільноти. Середні позитивні кореляції наявні зі шкалами екстрапунітивність та фіксація на перешкодах ($r=0,625$ і $0,578$ відповідно; $p<0,001$ в обох випадках). Середні негативні – з фіксацією на задоволенні потреби й імпульсивними реакціями ($r=-0,621$ і $-0,535$ відповідно; $p<0,001$ в обох випадках). Слабка кореляція виявлена з фіксацією на самозахисті ($r=0,252$; $p<0,001$), а дуже слабка ($r=0,169$; $p=0,007$) – з інтрапунітивними реакціями.

Таким чином, отримані дані свідчать на користь того, що тенденція звинувачувати оточуючих у проблемних ситуаціях, занадто велика увага перешкодам, а не засобам їх подолання, а також (значно меншою мірою) бажання захистити себе та почуття провини можуть призводити до актуалізації патернів інтолерантної поведінки, хоча й сама інтолерантність може виправдовуватися через звинувачення інших і почуття безвихідності. Тоді як бажання подолати ситуацію, пошуки шляхів її розв'язання, відсутність тенденції звинувачувати себе або інших у проблемних ситуаціях, що склалися, сприяють більш конструктивній поведінці, перешкоджають проявам категоричності, нетерпимості й інших складовим інтолерантної поведінки. Хоча можливим є і дещо інше пояснення: більш толерантна особистість не є схильною до звинувачення себе чи інших, є більш проблемно-орієнтованою, без центрації на пошуку винних.

Як і у випадку узагальненої шкали «Індекс толерантності», низку змістовно логічних і виражених кореляцій узагальненої шкали інтолерантності В. В. Бойка спостерігаємо з показниками методики Шварца (див. табл. 3.10. Кореляції узагальненої шкали інтолерантності В. В. Бойка зі шкалами інших методик).

Таблиця 3.10

**Кореляції узагальненої шкали інтолерантності В.В. Бойка
зі шкалами інших методик**

	Кореляція Пірсона	Знч.(2-бічна)	N
НПС	,297	,000	251
Емпатія_Мехрабіан	-,211	,001	251
Інтегративний_рівень	-,176	,005	251
управління_емоціями	-,142	,024	251
емпатія_Холл	-,126	,046	251
впізнання_емоцій_інших	-,159	,012	251
конформність2	-,158	,012	251
доброта1	-,515	,000	251
доброта2	-,556	,000	251
універсалізм1	-,633	,000	251
універсалізм2	-,613	,000	251
самостійність1	,145	,021	251
гедонізм1	,373	,000	251
гедонізм2	,372	,000	251
досягнення1	,428	,000	251
досягнення2	,301	,000	251
влада1	,605	,000	251
влада2	,509	,000	251
гнучкість	-,583	,000	251
розробленість	-,419	,000	251
оригінальність	-,321	,000	251
назва	-,485	,000	251
разом_Вільямс	-,499	,000	249

Примітка. НПС – нервово-психічна стійкість. Позначка 1 означає нормативний рівень цінностей, 2 – поведінковий.

Найбільш тісні кореляції (середні від’ємні) наявні з універсалізмом (як на нормативному, так і на поведінковому рівні; $r=-0,663$, $r=-0,613$ відповідно; $p<0,001$ в обох випадках), середні позитивні – з владою (як на нормативному,

так і на поведінковому рівні; $r=0,605$, $r=0,509$ відповідно; $p<0,001$ в обох випадках), і середні негативні – з добротою (як на поведінковому, так і на нормативному рівні; $r=-0,556$, $r=-0,515$ відповідно; $p<0,001$ в обох випадках). Помірні прямі зв'язки спостерігаємо з обома рівнями цінностей досягнення та гедонізм (діапазон кореляцій від 0,301 до 0,428; $p<0,001$ в усіх випадках). З поведінковим рівнем конформності виявлено дуже слабку зворотну кореляцію, а з нормативним рівнем самостійності – дуже слабкий прямий зв'язок. З іншими шкалами статистично значущих кореляцій не спостерігається.

Таким чином, фактично як і при розгляді попередньої шкали («Індекс толерантності»), виявлено, що орієнтація на загальнолюдські цінності й дотримання їх у власній поведінці та доброта, тобто розуміння цінності Людини та людських стосунків, взаємопов'язані з толерантною поведінкою та перешкоджають патернам інтолерантності. У той же час, прагнення до влади, власних досягнень і задоволення, тобто центрована на собі позиція, може призводити до наявності інтолерантності через неврахування позиції іншого, ставлення до себе та власних цілей як до важливіших за все інше.

Перейдемо до результатів кореляційного аналізу узагальненої шкали інтолерантності В.В. Бойка зі шкалами методики Вільямса. З гнучкістю наявний зворотній середній зв'язок ($r=-0,583$; $p<0,001$). З узагальненою шкалою, назвою, розробленістю та оригінальністю спостерігаємо від'ємні помірні кореляції (r від $-0,499$ до $-0,321$; $p<0,001$ в усіх випадках). Використавши коефіцієнт кореляції Спірмена для шкали «швидкість» («сірі» бали) бачимо дуже слабку зворотну кореляцію (r Спірмена дорівнює $-0,189$; $p=0,003$).

На наш погляд, одним з можливих пояснень наявних зв'язків може бути їх обумовленість рівнем розвитку особистості. Зріла особистість характеризується як толерантною поведінкою, так і певними цінностями, ставленням до життя, що сприяють творчому підходу до життя. Хоча це не виключає можливість самостійного значення дивергентного мислення, сформованості вербального інтелекту, вміння розуміти ситуацію з різних точок зору, гнучкості у підході до розв'язання завдань для розвитку міжособистісної толерантності.

Зі шкалою нервово-психічної стійкості виявлено слабку пряму кореляцію ($r=0,297$; $p<0,001$). Досить цікавий і теоретично неочікуваний результат. Таким чином, більша нервово-психічна стійкість пов'язана з більшою вірогідністю проявів інтолерантної поведінки. З одного боку, це

може пояснюватися більш ґрунтовною нейрофізіологічною основою (за умови більшою нервово-психічною стійкістю) для відстоювання своєї позиції, що інколи доходить до абсурду. З іншого, що відповідає буденним уявленням, нервово-психічна стійкість може бути пов'язаною з менш «тонкою» психологічною організацією особистості, що, у свою чергу, призводить до більшої схильності до інтолерантних моделей поведінки. Ще одним поясненням може бути наявність або відсутність певного проблемного досвіду та переживань, що можуть як знижувати нервово-психічну стійкість, так і сприяти більшій толерантності через краще розуміння проблем інших людей або ж через неготовність до інтолерантних дій.

Зі шкалою емпатії (Мехрабіана й Епштейна) наявна зворотна слабка кореляція ($r=-0,211$; $p=0,001$). Тобто увага до емоційного стану інших, співчуття, емоційне зараження є зворотно пов'язаними з проявами інтолерантності, що цілком відповідає теоретичним уявленням про ці феномени. Що є досить несподіваним – це лише слабка сила кореляції. Можливо це пов'язане з занадто великою часткою емоційного зараження у показнику емпатії, а схильність до емоційного впливу інших нерідко є наслідком певної незрілості особистості, яка, у свою чергу, не може слугувати надійною основою толерантного ставлення до інших.

Звертаючись до методики вимірювання емоційного інтелекту Холла можна констатувати наявність лише дуже слабких від'ємних кореляцій з таким шкалами, як «інтегративний рівень емоційного інтелекту» ($r=-0,176$; $p=0,005$), «впізнання емоцій інших» ($r=-0,159$; $p=0,012$), «керування власними емоціями» ($r=-0,142$; $p=0,024$), «емпатія» ($r=-0,126$; $p=0,046$). Таким чином, вміння розуміти власні емоції та почуття інших, керування власними емоціями є пов'язаними з меншою вірогідністю проявів інтолерантності. Лише слабка сила кореляцій може пояснюватися тим, що методика В.В. Бойка більшою мірою спрямована на поведінку, тоді як методика Холла більше охоплює установки, уявлення про себе, а не реально діючі у поведінці механізми емоційного розуміння та керування.

Підбиваючи підсумки розгляду кореляцій узагальненої шкали методики В.В.Бойка з іншими показниками можна відзначити таке. Цей показник є тісно зворотно пов'язаним зі шкалою «Індекс толерантності» методики Г.У. Солдатової з співавторами, середньо від'ємно корелює (у порядку зменшення зв'язку) з соціальною адаптацією, універсалізмом, відсутністю екстрапунітивних реакцій, фіксацією на задоволенні потреби (подоланні

перешкоди), відсутністю орієнтації на владу та фіксації на перешкодах, гнучкістю, добротою. Менш виразні кореляції бачимо з іншими показниками фрустраційної толерантності, дивергентного мислення, ціннісної сфери, емоційним інтелектом та емпатією. Отримана структура кореляційних зв'язків дуже подібна на розглянуті раніше кореляції узагальненої шкали методики «Індекс толерантності», але з суттєво зменшеною силою зв'язків. Таким чином, поведінковий рівень толерантності є менш пов'язаним зі змінними нашого дослідження, ніж толерантність на рівні особистості, установок та орієнтацій останньої. У той же час, достатньо тісний зв'язок обох цих шкал, подібність їх кореляцій з іншими методиками дозволяє говорити, що вони звертаються до одного ж самого феномену, але розглядаючи його з дещо різних позицій.

Отримані дані ще раз підтверджують, що толерантність характеризується цілою системою зв'язків з особистісними характеристиками і якостями, що відіграють важливу роль у соціальній адаптації, реагуванні на ті чи інші проблемні ситуації. Показано, що орієнтація на загальнолюдський рівень цінностей, тобто домінування принаймні просоціального, а то і духовного, рівня у структурі особистості за Б.С. Братусем є взаємопов'язаним з толерантним поведінням з іншими, тоді як егоцентричний рівень може призводити до інтолерантної поведінки. Описані результати можна інтерпретувати як свідчення зв'язку толерантності з розвитком дивергентного мислення та вербального інтелекту. У той же час, отримана досить парадоксальна (виходячи з теоретичних припущень) слабка пряма кореляція рівня нервово-психічної стійкості з інтолерантною поведінкою, тобто нервово-психічна стійкість є не стільки основою для толерантності, скільки може бути психофізіологічною базою для жорсткої інтолерантної поведінки.

3.2.2. Аналіз взаємозв'язків показників загального рівня толерантності на матеріалі гендерних груп

Враховуючи дані щодо важливості врахування гендерних особливостей при вивченні толерантності через наявність відмінностей у значенні і місці цього феномену для жінок і чоловіків, доцільно провести кореляційний аналіз порівнюючи вибірки юнаків і дівчат. Це дозволить уточнити гендерну специфіку толерантності у наших досліджуваних.

Розпочнемо з розгляду кореляцій узагальненої шкали методики «Індекс толерантності» у дівчат і юнаків.

Звертаючись до такого аналізу, по-перше, варто відзначити виявлення надзвичайно тісного зв'язку «індексу толерантності» з рівнем соціальної адаптації у жіночої статі ($r=0,960$; $p<0,001$; див. табл. 3.11. Кореляції шкали «індексу толерантності» зі шкалами методик Розенцвейга та Шварца у гендерних груп, де подані кореляції, що є значущими хоча б в одній статі). Як вже зазначалося, такий рівень взаємозв'язку підіймає питання щодо того, чи є ці шкали показниками різних конструктів (які поєднує, наприклад, певні загальні механізми реагування на соціальне оточення), чи вони є проявами загального чинника, наприклад, соціальної зрілості чи адаптованості до середовища. У будь-якому разі можна зазначити, що соціальна адаптація тісно пов'язана з рівнем толерантності та навпаки. У юнаків, як і у жіночої вибірки, найбільш висока кореляція (з врахуванням усіх методик) спостерігається з цією ж шкалою ($r=0,895$; $p<0,001$), що підтверджує отримані раніше дані. На наш погляд, ці результати більшою мірою свідчать на користь розуміння толерантності як прояву соціальної зрілості, соціальної адаптації. Можливо і таке пояснення: соціально адаптовані у більшій мірі розуміють важливість і необхідність толерантного ставлення до оточуючих.

Таблиця 3.11

**Кореляції «індексу толерантності»
зі шкалами методик Розенцвейга та Шварца у гендерних груп**

	студентки			студенти		
	Кореляція Пірсона	Знч.(2- бічна)	N	Кореляція Пірсона	Знч.(2- бічна)	N
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
Соціальна адаптація	,960	,000	170	,895	,000	81
Екстрапунітивність	-,887	,000	170	-,714	,000	81
Інтрапунітивність	-,218	,004	170	-,011	,925	81
Імпунітивність	,706	,000	170	,509	,000	81
фіксація на перешкодах	-,803	,000	170	-,667	,000	81
самозахист	-,448	,000	170	-,130	,248	81
фіксація на задоволенні потреби	,845	,000	170	,702	,000	81

1	2	3	4	5	6	7
конформність2	,276	,000	170	,041	,717	81
традиції2	,187	,015	170	,104	,354	81
доброта1	,646	,000	170	,585	,000	81
доброта2	,673	,000	170	,591	,000	81
універсалізм1	,882	,000	170	,811	,000	81
універсалізм2	,855	,000	170	,693	,000	81
самостійність2	,179	,019	170	,036	,748	81
гедонізм1	-,482	,000	170	-,341	,002	81
гедонізм2	-,424	,000	170	-,332	,002	81
досягнення1	-,587	,000	170	-,458	,000	81
досягнення2	-,290	,000	170	-,323	,003	81
влада1	-,707	,000	170	-,722	,000	81
влада2	-,536	,000	170	-,496	,000	81
безпека1	-,163	,034	170	-,260	,019	81

Примітка. Позначка 1 означає нормативний рівень цінностей, 2 – поведінковий.

По-друге, звертає на себе увагу така особливість міжгрупових розбіжностей, що відразу помічається, як менша сила взаємозв'язків у чоловічої статі, при цьому частину слабких і дуже слабких кореляцій, що спостерігалися у дівчат, не виявлено на значущому рівні у юнаків.

Перейдемо до порівняльного розгляду кореляцій «індексу толерантності» з окремими методиками. Структура зв'язків з показниками методики Розенцвейга є досить подібною у гендерних груп: сильні і середні зв'язки (у діапазоні від 0,509 до 0,887 за модулем, не враховуючи вже розглянуту шкалу соціальної адаптації) з екстра- та імпульсивними реакціями (перша з цих кореляцій є від'ємною), фіксацією на задоволенні потреби та фіксацією на перешкодах (від'ємна). Таким чином, відсутність тенденції звинувачувати в неприємностях інших, концентрація уваги на досягненні мети, а не на перешкодах, є тісно чи середньо взаємопов'язаними з толерантністю на рівні рис й установок особистості у обох статей. Відзначимо, що зі шкалами самозахисту та інтрапунітивної реакції у студенток наявні від'ємні помірні та слабка кореляції відповідно, на відміну від студентів, у яких значущих кореляцій з цими показниками не фіксується. Отже, у дівчат тенденції захистити власне «Я» і почуття провини, взяття на

себе відповідальності у ситуаціях, що пов'язані з фрустрацією, негативно пов'язані з «індексом толерантності», тоді як у юнаків такі взаємозв'язки не фіксуються.

Якщо вірне припущення щодо спільності механізмів і детермінант фрустраційної толерантності і толерантності на рівні рис і установок особистості, то, враховуючи виразність розглянутих кореляцій у обох статей, можна зазначити, що у юнаків ці механізми та детермінанти, як і відповідні складові системи толерантності, є більш диференційованими.

Структура зв'язків зі шкалами методики Шварца також є досить подібною у обох груп, що розглядаються: спостерігаємо сильні та середні кореляції з такими ціннісними орієнтаціями, як «універсалізм», «влада» (від'ємний зв'язок) та «доброта». Це цілком логічно, враховуючи те, що перша шкала оцінює орієнтацію на вищі цінності, гармонію та децентрацію, друга – орієнтацію на себе та свій статус, а третя – позитивне, доброзичливе ставлення до інших. Таким чином, у обох статей можна говорити про цінності «універсалізм» і «доброта» як такі, що сприяють прояву толерантності через децентровану позицію людини, її прагнення до гармонії, тоді як орієнтація на власний статус, досягнення, задоволення через центрацію на себе, протиставлення себе іншим людям, можливо більш низький (наприклад, психологічно-соціальний, а не духовний) рівень функціонування людини є чинником, що перешкоджає формуванню та прояву міжособистісної толерантності.

Маємо і певні розбіжності у системі зв'язків «індексу толерантності» з ціннісною сферою. По-перше, можемо зазначити зниження значення у цій системі поведінкового рівня ціннісної орієнтації «універсалізм» для юнаків навіть на тлі загального зниження сили кореляцій у останніх у порівнянні з дівчатами. Отже, прояв високих, універсальних цінностей у поведінці (а не на нормативному рівні) виявляється не таким важливим для толерантності студентів на рівні рис і установок особистості, як для студенток. Певною мірою, це може пояснюватися більшою розбіжністю поведінкового та установочого рівня у юнаків, меншим впливом «високих» поверхів психіки на поведінку останніх. По-друге, у студентів ціннісна орієнтація «влада» має релятивно більше значення у системі зв'язків. Тобто занепокоєність власним статусом, положенням, орієнтація на домінування у юнаків в системі цінностей більше перешкоджає толерантності, ніж у дівчат.

Звертаючись до взаємозв'язків «індексу толерантності» зі шкалами «комунікативної толерантності» (див. табл. 3.12. Кореляції «індексу толерантності» зі шкалами інших методик у гендерних груп) можна відзначити, що у дівчат вони переважно середні (діапазон від $r=-0,411$ до $r=-0,798$; $p<0,001$ в усіх випадках), а у юнаків – переважно помірні (діапазон від $r=-0,304$ до $r=-0,559$; $p\leq 0,006$ в усіх випадках) й усі від'ємні (що відповідає особливостям цього діагностичного інструмента). При цьому можна говорити про певні відмінності структури зв'язків міжособистісної толерантності з проявами інтолерантності у юнаків і дівчат: у перших зі зниженням толерантності найбільшою мірою взаємопов'язані «категоричність», «прагнення переробити іншого» та «неприйняття іншого» (у порядку зменшення зв'язку), а найменшою – «я як еталон», тоді як у других – «неприйняття іншого», «категоричність» і «невміння приховувати почуття» (у порядку зменшення зв'язку), а найменшою (що цікаво) – «нетерпимість».

Таблиця 3.12

**Кореляції «індексу толерантності»
зі шкалами інших методик у гендерних груп**

	студентки			студенти		
	Кореляція Пірсона	Знч. (2-бічна)	N	Кореляція Пірсона	Знч. (2-бічна)	N
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
Емпатія_Мехрабіан	,229	,003	170	,269	,015	81
етнічна толерантність	,813	,000	169	,671	,000	81
соціальна толерантність	,728	,000	169	,659	,000	81
особистісна толерантність	,760	,000	169	,705	,000	81
емоційна поінформованість	,188	,014	170	,091	,417	81
гнучкість	,713	,000	170	,685	,000	81
розробленість	,459	,000	170	,400	,000	81
оригінальність	,359	,000	170	,337	,002	81
назва	,530	,000	170	,476	,000	81
разом_Вільямс	,567	,000	169	,501	,000	80
неприйняття_іншого	-,680	,000	170	-,479	,000	81
я_як_еталон	-,540	,000	170	-,304	,006	80
категоричність	-,625	,000	170	-,509	,000	81

1	2	3	4	5	6	7
невміння_приховувати_почуття	-,573	,000	170	-,404	,000	81
прагнення_переробити	-,539	,000	170	-,498	,000	81
прагнення_підігнати	-,519	,000	170	-,363	,001	81
невміння_вибачати	-,519	,000	170	-,413	,000	81
нетерпимість	-,411	,000	170	-,375	,001	81
невміння_приспосовуватися	-,531	,000	170	-,476	,000	81
Всього_Бойко	-,798	,000	170	-,559	,000	81

Аналізуючи результати кореляційного аналізу зі шкалами методики Вільямса можна зазначити повну подібність структури зв'язків у обох статей за винятком зменшення їх сили у юнаків. При цьому це зменшення є відносно менш вираженим, ніж в цілому за всіма кореляціями. Ці результати свідчать про близьке значення як у юнаків, так і у дівчат творчого дивергентного мислення з багатим словниковим запасом (що говорить про сформованість вербального інтелекту), вміння розуміти ситуацію з різних точок зору, гнучкості у підході до розв'язання завдань для розвитку толерантності. Враховуючи зниження інших кореляцій, можна припустити більшу питому вагу цих кореляцій у загальній структурі зв'язків толерантності на рівні рис й установок особистості у юнаків. Яскравим підтвердженням цього є те, що рівень гнучкості дивергентного мислення виявився у юнаків більше пов'язаним із «індексом толерантності», ніж узагальнена шкала «комунікативної толерантності» В.В. Бойка, що говорить про відносно більшу питому вагу у системі взаємозв'язків толерантних установок і рис особистості розвиненості дивергентного мислення у порівнянні з проявами більш чи менш толерантної поведінки.

Переходячи до кореляцій зі шкалами методик нервово-психічної стійкості, емпатії (Мехрабіана й Епштейна) та емоційного інтелекту Холла, бачимо, що у обох статей «індекс толерантності» значуще слабо корелює лише зі шкалою «емпатії» (за Мехрабіаном). Крім того у дівчат фіксуємо дуже слабку кореляцію з «емоційною поінформованістю». Це свідчить про відсутність лінійних зв'язків толерантності з емоційним інтелектом (як вимірюваного опитувальником Холла), нервово-психічною стійкістю. У той

же час розуміння емоцій інших (а у дівчат – і власних емоцій) є взаємопов'язаним з толерантністю.

Звертаючись до кореляцій «індексу толерантності» з власними субшкалами, фіксуємо, що у студенток усі вони є сильними (діапазон кореляцій від $r=0,728$ до $r=0,813$; $p<0,001$ в усіх випадках), при цьому найбільш точним наближенням до загальної шкали є «етнічна толерантність». Отже, у дівчат рівень прояву терпимості і прийняття людей іншої національності є тим «лакмусовим папірцем», що найбільше говорить про толерантність на рівні рис й установок особистості. У студентів ці кореляції є не слабше середніх (діапазон від $r=0,659$ до $r=0,705$; $p<0,001$ в усіх випадках), але найбільш точним наближенням до загальної шкали толерантності є субшкала «толерантність як риса особистості». У той же час, як ми бачимо, кожна з субшкал у юнаків є більш специфічною щодо загального показника у порівнянні з дівчатами.

Підбиваючи підсумки розгляду кореляцій показників методики «Індекс толерантності» з показниками інших методик на матеріалі гендерних груп доцільно відзначити такі моменти. Система зв'язків «індексу толерантності» є досить близькою для обох груп: він найбільше пов'язаний з соціальною адаптацією, системою реакцій на ситуації, що викликають фрустрацію, ціннісними орієнтаціями та вимірюваних методикою В.В. Бойка аспектів інтолерантності, гнучкістю мислення. Це свідчить про включення толерантності у систему соціальної адаптації, її зв'язок з особливостями реагування на стрес, в цілому поведінковими стратегіями людини, про важливість ціннісних орієнтацій (на універсальні цінності, доброту, гармонію у протилежність орієнтації на власний статус, досягнення та задоволення) та розвитку дивергентного мислення для проявів толерантності. Переходячи до розбіжностей між групами, бачимо, що «індекс толерантності» корелює у дівчат саме з тими ж шкалами, що і у загальної вибірки, але з дещо більш високою силою зв'язку з переважною більшістю шкал. Юнаки у порівнянні з дівчатами мають менший рівень інтегрованості толерантності у систему особистісних якостей і характеристик, більшу різницю між толерантністю на рівні поведінки та на рівні установок (методики В.В. Бойка та Г.У. Солдатової з співавторами), більшу відносну вагу гнучкості мислення, універсалізму (на нормативному рівні) та відсутності орієнтації на владу у системі взаємозв'язків толерантності на рівні рис і установок особистості.

3.2.3. Аналіз взаємозв'язків показників комунікативної толерантності на матеріалі гендерних груп

Перейдемо до аналізу кореляцій «комунікативної толерантності» у обох статей. Як і при аналізі всієї вибірки, бачимо, що і у дівчат, і у юнаків в цілому ця шкала менш тісно пов'язана зі змінними дослідження, ніж «індекс толерантності» (див. табл. 3.13. Кореляції «комунікативної толерантності» з власними субшкалами, показниками «індексу толерантності» та методики Розенцвейга у гендерних груп і табл. 3.14. Кореляції «комунікативної толерантності» зі шкалами інших методик у гендерних груп).

Таблиця 3.13

Кореляції «комунікативної толерантності» з власними субшкалами, показниками «індексу толерантності» та методики Розенцвейга у гендерних груп

	Студентки			Студенти		
	Кореляція Пірсона	Знч.(2-бічна)	N	Кореляція Пірсона	Знч.(2-бічна)	N
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
неприйняття_іншого	,732	,000	170	,798	,000	81
я_як_еталон	,642	,000	170	,634	,000	80
категоричність	,733	,000	170	,791	,000	81
невміння_приховувати_почуття	,638	,000	170	,731	,000	81
прагнення_переробити	,667	,000	170	,743	,000	81
прагнення_підігнати	,704	,000	170	,764	,000	81
невміння_вибачати	,703	,000	170	,795	,000	81
нетерпимість	,577	,000	170	,626	,000	81
невміння_приспособуватися	,684	,000	170	,819	,000	81
Індекс толерантності	-,798	,000	170	-,559	,000	81
етнічна толерантність	-,612	,000	169	-,380	,000	81
соціальна толерантність	-,640	,000	169	-,477	,000	81
особистісна толерантність	-,635	,000	169	-,358	,001	81
Інтегративний_рівень	-,172	,025	170	-,178	,111	81

1	2	3	4	5	6	7
Соціальна адаптація	-,774	,000	170	-,487	,000	81
Екстрапунітивність	,750	,000	170	,361	,001	81
Інтрапунітивність	,172	,025	170	,158	,160	81
Імпунітивність	-,638	,000	170	-,322	,003	81
фіксація на перешкодах	,646	,000	170	,440	,000	81
самозахист	,314	,000	170	,122	,279	81
фіксація на задоволенні потреби	-,677	,000	170	-,510	,000	81

Примітка. У таблиці подано кореляції, що є значущими хоча б в однієї з груп.

У студенток (не враховуючи шкал методик вивчення толерантності) три найсильніші кореляції дорівнюють у першого показника -0,774, 0,750 та -0,726 проти 0,960, -0,887 та 0,882 у другого; у студентів три найсильніші кореляції з «індексом толерантності» становлять 0,895, 0,811 та -0,722 проти 0,514, -0,51 та -0,487 – з «комунікативною толерантністю». Зазначимо, що усі шкали, з якими наявні кореляції у юнаків, також присутні і у дівчат (у яких додається ще дев'ять значущих зв'язків). Як і при розгляді системи кореляцій «індексу толерантності», узагальнена шкала методики В.В. Бойка менше взаємопов'язана з іншими змінними дослідження у юнаків у порівнянні з дівчатами. Отже, значне зниження сили кореляцій у загальної вибірки при переході від «індексу толерантності» до «комунікативної толерантності» в більшій мірі обумовлено їх зниженням у юнаків. Крім того, можна зазначити, що частина взаємозв'язків могла не проявитися через їх слабкість і недостатню кількість досліджуваних для встановлення статистичної значущості цих кореляцій. Вказані вище причини і обумовили відчутно меншу кількість значущих кореляцій у юнаків у порівнянні з дівчатами.

Зазначимо, що хоча «комунікативна толерантність» у студентів корелює лише з тими самими шкалами, що й у студенток, структура зв'язків має помітні відмінності в залежності від статі. У студенток цей показник найбільш тісно корелює з «індексом толерантності», окремими показниками методик Розенцвейга та Шварца і лише потім – з власними субшкалами. Тоді як у юнаків найтісніші кореляції фіксуємо з власними субшкалами, а вже потім з «індексом толерантності» і показниками інших методик. При цьому,

кореляції з власними субшкалами є суттєво тіснішими за кореляції з іншими методиками на відміну від дівчат, у яких усі чи більшість субшкал методики В.В. Бойка корелювали з узагальнюючим показником слабкіше ніж останній з окремими показниками методик Розенцвейга та Шварца, крім цього зв'язки з власними субшкалами не настільки вирізнялися на фоні інших кореляцій.

Перейдемо до більш детального аналізу кореляцій відповідно до кожної окремої методики. Розпочнемо з методики В.В. Бойка. У дівчат чотири кореляції «комунікативної толерантності» з власними субшкалами є сильними, а п'ять – середніми (діапазон r Пірсона від 0,577 до 0,733; $p < 0,001$ в усіх випадках), тоді як у юнаків – сім і дві відповідно (діапазон r Пірсона від 0,626 до 0,819; $p < 0,001$ в усіх випадках). Найбільше узагальнена шкала методики В.В. Бойка у студенток пов'язана з «категоричністю» та «неприйняттям іншого», найменше – зі шкалами «нетерпимість», «невміння приховувати почуття» і «я як еталон». Отже, загальна інтолерантність студенток більшою мірою є проявом неприйняття і категоричності до інших. У студентів найбільше узагальнена шкала пов'язана з «невмінням пристосовуватися», «неприйняттям іншого», «невмінням вибачити» та «категоричністю», а найменше – зі шкалами «нетерпимість» і «я як еталон». На наш погляд ці дані свідчать про те, що інтолерантність студентів-юнаків на поведінковому рівні є більш інтегрованою, ніж у студенток та має більш жорсткий характер: ми бачимо менші намагання адаптуватися до інших, жорсткі стереотипи, небажання вибачати як феномени, що найбільше обумовлюють та складають загальну шкалу методики В.В. Бойка.

Зазначимо, що як у студенток, так і у студентів (якщо не враховувати субшкали методики В.В. Бойка у останніх) найсильніший зв'язок комунікативної толерантності наявний з «індексом толерантності». У дівчат це сильна негативна кореляція ($r = -0,798$; $p < 0,001$), а у юнаків – середня негативна ($r = -0,559$; $p < 0,001$). У перших з трьома субшкалами «індексу толерантності» спостерігаємо середні зв'язки (від $r = -0,612$ до $r = -0,640$; $p < 0,001$ в усіх випадках), а у других – лише помірні (від $r = -0,358$ до $r = -0,477$; $p < 0,001$ в усіх випадках). При цьому, у обох груп найбільш тісним є зв'язок з соціальною толерантністю, тобто ставлення до різних субкультур і груп у нашому суспільстві найбільше пов'язане зі ступенем толерантності чи інтолерантності на поведінковому рівні. Відзначимо, що поведінкові прояви інтолерантності та риси і установки толерантної особистості є більш пов'язаними (на високому і середньому рівні) один з одним у дівчат, ніж у

загальної вибірки. Це свідчить про більш інтегровану систему толерантності у жіночої частки нашої вибірки і в цілому недостатній ступінь інтегрованості толерантності у реальній поведінці та рис і установок толерантної особистості у студентів-юнаків. Тобто сфера уявлення про необхідність бути толерантним, про власну толерантність як складову особистості – це одне, а реальні дії, реальна поведінка, реальний прояв толерантності чи інтолерантності – у багатьох випадках – це нерідко інше. Отже, одним із шляхів підвищення реальної толерантності студентів є перехід їх знань та уявлень про «правильне» у «справжні» мотиви та установки, що керуватимуть реальними діями та ставленням до людей у конкретних життєвих ситуаціях.

Перейдемо до аналізу кореляцій з показниками методики фрустраційної толерантності Розенцвейга, звернувшись лише до розбіжностей між групами. На відміну від дівчат, кореляція «комунікативної толерантності» у юнаків зі шкалою соціальної адаптації вже не є найтіснішою з тих шкал, що не належать до методик вивчення толерантності. До того ж, за рівнем зв'язку вона є не сильною, а помірною. Отже, для студентів прояви інтолерантності та соціальна адаптація не є такими жорсткими антиподами, як для студенток. Це може свідчити про більшу терпимість нашого суспільства до певних проявів інтолерантності у чоловічої статі порівняно з жінками. Крім того, гендерний стереотип про «суворість» чоловіків може виправдовувати чи навіть санкціонувати певні прояви жорсткості чи навіть інтолерантності. З іншого боку, низький рівень толерантності все одно не повинен виходити за певні межі, про що і свідчить зворотна від'ємна кореляція.

Крім меншої сили зв'язків зі шкалами методики Розенцвейга у юнаків, звертає на себе увагу і зміщення акцентів у порівнянні з дівчатами. У студенток найсильніші зв'язки спостерігаються з соціальною адаптацією та екстрапунітивністю, а вже потім йдуть фіксації на задоволенні потреби та на перешкодах, близькою до них є шкала «імпунітивність» (усі кореляції не слабкіше середніх). Тоді як у студентів «фіксація на задоволенні потреби» тісніше пов'язана з «комунікативною толерантністю» за «соціальну адаптацію», за цими двома шкалами йде «фіксація на перешкодах» і вже потім – шкали зовнішнього обвинувачення чи його відсутності. Отже, у юнаків для комунікативної толерантності відносно більше значення мають схильності шукати конструктивне розв'язання ситуацій, що викликають стрес і фрустрацію, чи застрягати на проблемі, тоді як у дівчат – більш важлива

соціальна адаптованість у цілому, а також пошуки причин неприємностей чи атрибуція відповідальності за складні ситуації. У будь-якому разі підтверджуються і уточнюються загальні результати: система реакцій на проблемні ситуації є тісно пов'язаною з толерантністю. При цьому тенденція звинувачувати оточуючих у проблемах (має відносно більшу важливість для студенток), що виникли, фіксація на перешкодах більшою мірою викликає фрустрацію та негативне ставлення до інших, що може призводити до актуалізації патернів інтолерантної поведінки. Тоді як спрямованість на подолання ситуації, пошук шляхів знаходження конструктивного рішення (має відносно більшу важливість для студентів), відсутність схильності до звинувачення себе або інших у неприємностях та проблемах сприяють більш конструктивній поведінці, перешкоджають проявам інтолерантності.

Перейдемо до розгляду кореляцій з показниками ціннісної сфери (див. таблиця 3.14. Кореляції «комунікативної толерантності» зі шкалами інших методик у гендерних груп).

Таблиця 3.14

**Кореляції «комунікативної толерантності»
зі шкалами інших методик у гендерних груп**

	Студентки			Студенти		
	Кореляція Пірсона	Знч.(2- бічна)	N	Кореляція Пірсона	Знч.(2- бічна)	N
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
нервово-психічна стійкість	,226	,003	170	,430	,000	81
Емпатія_Мехрабіан	-,241	,002	170	-,152	,175	81
Інтегративний_рівень	-,172	,025	170	-,178	,111	81
емоційна поінформованість	-,151	,049	170	-,006	,958	81
Впізнання емоцій інших	-,163	,033	170	-,142	,206	81
конформність2	-,187	,015	170	-,100	,373	81
доброта1	-,556	,000	170	-,439	,000	81
доброта2	-,597	,000	170	-,480	,000	81
універсалізм1	-,726	,000	170	-,446	,000	81
універсалізм2	-,707	,000	170	-,420	,000	81
самостійність1	,151	,050	170	,139	,216	81
гедонізм1	,439	,000	170	,266	,017	81
гедонізм2	,426	,000	170	,291	,008	81
досягнення1	,516	,000	170	,304	,006	81
досягнення2	,327	,000	170	,275	,013	81
влада1	,653	,000	170	,514	,000	81

1	2	3	4	5	6	7
влада ²	,527	,000	170	,487	,000	81
безпека ¹	,153	,047	170	-,003	,982	81
гнучкість	-,638	,000	170	-,474	,000	81
розробленість	-,524	,000	170	-,239	,032	81
оригінальність	-,356	,000	170	-,255	,022	81
назва	-,573	,000	170	-,302	,006	81
разом_Вільямс	-,591	,000	169	-,321	,004	80

Примітка. Позначка 1 означає нормативний рівень цінностей, 2 – поведінковий.

Спостерігаємо розбіжності між статтями у найбільш пов'язаних з «комунікативною толерантністю» ціннісними орієнтаціями. У дівчат це кореляції з «універсалізмом», потім йде нормативний рівень «влади», а вже на третьому місці за силою зв'язку (у абсолютному вираженні) йде «доброта» (як на поведінковому, так і на нормативному рівні). Тоді як у юнаків найбільш тісні кореляції (що є суттєво нижчими за виразністю) спостерігаються з «владою», потім йде поведінковий рівень «доброти», за яким нормативні рівні «універсалізму» і «доброти». Таким чином, отримані дані свідчать на користь того, що ціннісна система юнаків меншою мірою (ніж у дівчат) керує їх ставленням до інших, зокрема рівнем толерантності поведінки. При цьому, насамперед, знижається регуляція високими загальнолюдськими та просоціальними цінностями (універсалізм, доброта), тоді як негативний вплив домінування егоцентричних цінностей і прагнень (влади, власних досягнень і задоволення, тобто центрована на собі позиція) знижується набагато менше. Тобто уся ціннісна сфера в цілому є менш пов'язаною з толерантністю юнаків, але насамперед це стосується високих і просоціальних цінностей. Певною мірою ці результати можуть пояснюватися деяким запізненням соціально-психологічного розвитку юнаків у порівнянні з дівчатами. Отже, відкривається важливий напрямок роботи з підвищення толерантності студентів – перевід високих цінностей з рівня лише «знаних» на рівень реально діючих у поведінці, викриття недоліків егоцентричної орієнтації.

Переходячи до шкал дивергентного мислення методики Вільямса, бачимо досить виразні розбіжності між статтями у структурі зв'язків з

«комунікативною толерантністю». Хоча і у юнаків, і у дівчат найтісніша кореляція наявна з гнучкістю мислення, у перших сила зв'язку з цим показником значно більше виокремлюється серед кореляцій зі змінними дивергентного мислення. На наш погляд, це свідчить про суттєво більше зниження значення важливості розвиненості вербального інтелекту для «комунікативної толерантності» у студентів на тлі студенток і зв'язку з гнучкістю мислення. Тобто у юнаків гнучкість у розв'язанні когнітивних задач, різні підходи до ситуації, різні перспективи релятивно більше взаємопов'язані з толерантністю на поведінковому рівні у порівнянні з іншими показниками методики Вільямса, ніж у дівчат. При цьому в абсолютному значенні у юнаків спостерігаємо суттєве зниження тісноти зв'язку з усіма показниками.

Цікавими і теоретично неочікуваними виглядають результати кореляційного аналізу зі шкалою нервово-психічної стійкості: у дівчат виявлено слабку пряму кореляцію «комунікативної толерантності» з цим показником ($r=0,226$; $p=0,003$), а у юнаків – помірну пряму ($r=0,430$; $p<0,001$). Це єдина значуща кореляція, що є більш тісною у студентів, а не у студенток. Тобто, всупереч наших теоретичних очікувань щодо можливості підвищення толерантності за рахунок психофізіологічного рівня (як охопленого нервово-психічною стійкістю у нашому дослідженні), ми бачимо підвищення вірогідності проявів інтолерантності за умови більш високого рівня нервово-психічної стійкості. Це може бути обумовленим меншою сформованістю вищих механізмів керування собою та соціальних норм при більшій нервово-психічній стійкості, або відсутністю проблемного чи навіть травматичного досвіду, що з одного боку знижує нервово-психічну стійкість, а з іншого – підвищує краще розуміння інших людей, сприяє більшій схильності до толерантного поводження. Також такі результати говорять на користь відокремленості психофізіологічного рівня толерантності від інших складових цього феномену.

Зазначимо, що через лише слабкі і дуже слабкі кореляції зі шкалами емпатії (Мехрабіана й Епштейна) та методики емоційного інтелекту Холла проводити порівняльний аналіз двох груп недоцільно, особливо враховуючи нерівність кількості їх членів. Такі результати з одного боку свідчать про відсутність виразних зв'язків міжособистісної толерантності на поведінковому рівні з цими важливими аспектами емоційної сфери (тобто про певну незалежність толерантності та емоційної складової особистості), з

іншого ж – знову підтверджують наші думки щодо певної дисоціації системи уявлень про себе, особистісних конструктів та уявлень про власні патерни поведінки (і реального поводження теж). Певною мірою це може бути свідченням і невисокої конгруентності особистості або сплутаності ідентичності через недостатній рівень сформованості структури особистості, особистісної зрілості у студентів і меншою мірою – у студенток.

Підбиваючи підсумки розгляду кореляцій узагальненої шкали методики В.В.Бойка з іншими показниками у гендерних груп можна відзначити наступне.

У обох гендерних груп «комунікативна толерантність» в цілому менш тісно пов'язана зі змінними дослідження, ніж «індекс толерантності». Зазначимо, що усі шкали, з якими наявні кореляції у юнаків, також присутні і у дівчат (у яких додається ще дев'ять значущих зв'язків). Як і при розгляді системи кореляцій «індексу толерантності», узагальнена шкала методики В. В. Бойка менше взаємопов'язана з іншими змінними дослідження у юнаків у порівнянні з дівчатами. Отже, значне зниження сили кореляцій у загальній вибірці при переході від «індексу толерантності» до «комунікативної толерантності» в більшій мірі обумовлено їх зниженням у юнаків.

Системи зв'язків у обох груп мають значну подібність: для комунікативної толерантності і юнаків і дівчат виявляється важливою насамперед система соціальної поведінки, зокрема реагування на складні ситуації, ціннісні орієнтації, розвиненість дивергентного мислення. Ці кореляції можуть бути обумовленими як самостійним значенням цих характеристик для розвитку толерантності, так і їх входженням у більш загальну систему зрілості особистості, що як складається з низки характеристик (зокрема, толерантності, орієнтації на високі цінності, розвиненості творчого мислення), так і є системоутворюючим чинником, що обумовлює розвиненість та взаємозв'язки власних компонентів.

У той же час бачимо і суттєві відмінності між статями. Для юнаків прояви інтолерантності та соціальна адаптація не є такими жорсткими антиподами, як для дівчат. Це може свідчити про більшу терпимість нашого суспільства до певних проявів інтолерантності у чоловічій статті порівняно з жінками. Крім того, гендерний стереотип про «суворість» чоловіків може виправдовувати чи навіть санкціонувати певні прояви жорсткості чи навіть інтолерантності, хоча низький рівень толерантності все одно не повинен виходити за певні межі. Також у юнаків для комунікативної толерантності

відносно більше значення мають схильності шукати конструктивне розв'язання ситуацій, що викликають стрес і фрустрацію, чи застрягати на проблемі, тоді як у дівчат – більш важлива соціальна адаптованість у цілому, а також пошуки причин неприємностей чи атрибуція відповідальності за складні ситуації.

Отримані дані свідчать на користь того, що ціннісна система юнаків меншою мірою (ніж у дівчат) керує їх ставленням до інших, зокрема рівнем толерантності поведінки. При цьому, насамперед, знижається регуляція високими загальнолюдськими та просоціальними цінностями (універсалізм, доброта), тоді як негативний вплив домінування егоцентричних цінностей і прагнень (влади, власних досягнень і задоволення, тобто центрована на собі позиція) знижується набагато менше. Показано, що важливість розвиненості вербального інтелекту для комунікативної толерантності у студентів на тлі студенток знижується значно більше, ніж гнучкість мислення. Тобто у юнаків когнітивна флексибільність, різні підходи до ситуації, різні перспективи релятивно більше взаємопов'язані з толерантністю на поведінковому рівні у порівнянні з іншими показниками методики Вільямса, ніж у дівчат.

Показано, що система толерантності у дівчат є більш інтегрованою як у плані зв'язку її особистісних, установчих та поведінкових компонент, так в аспекті взаємозв'язку толерантної поведінки з особистістю студенток. У студентів бачимо зменшення сили зв'язків комунікативної толерантності з переважною більшістю шкал, крім власних субшкал. Отримані дані свідчать на користь того, що інтолерантність студентів-юнаків на поведінковому рівні є більш інтегрованою, ніж у студенток та має більш жорсткий характер (загальний показник обумовлений насамперед меншими намаганнями адаптуватися до інших, жорсткими стереотипами, небажанням вибачати). Можна говорити про недостатню інтеграцію системи толерантності на рівні особистості, установок та поведінковому у студентів. В цілому поведінковий рівень толерантності виявляється недостатньо інтегрованим у систему особистості юнаків. Тобто уявлення про необхідність бути толерантним, про власну толерантність як складову особистості з одного боку та показники, що більш пов'язані з реальними діями, реальною поведінкою толерантного чи інтолерантного характеру – є досить різними феноменами. Відносно більш висока сила кореляції з нервово-психічною зрілістю на тлі зниження зв'язків з високими гуманістичними цінностями у юнаків свідчить на користь

недостатнього ступеня сформованості толерантності на соціально-психологічному рівні.

Отже, отримані результати відкривають такі перспективи підвищення реальної толерантності студентів, як практична робота з переходу їх знань та уявлень про «правильне» у реальні мотиви та установки, що керуватимуть справжніми діями та ставленням до людей у конкретних життєвих ситуаціях, підвищення рівня особистісної зрілості, орієнтація на конструктивні шляхи розв'язання проблемних ситуацій, викриття недоліків егоцентричної орієнтації.

3.3. Прогнозування толерантності за допомогою множинного регресійного аналізу

Проведений кореляційний аналіз показав низку зв'язків зі змінними, що вивчалися у дослідженні. Враховуючи системний характер толерантності доцільно звернутися до її більш комплексного вивчення у взаємозв'язках з певними системами змінних, а не з останніми поодино. Це дозволить зрозуміти рівень взаємообумовленості толерантності з одного боку та низки змінних – з іншого. Також ми побачимо частку внеску змінних-предикторів у загальний коефіцієнт множинної детермінації. Крім того, це надасть певні додаткові можливості для перевірки наших теоретичних уявлень щодо структури та обумовленості толерантності.

Загальна процедура аналізу була такою. У якості предикторів бралися змінні дослідження у z-стандартизованому виді. Застосовувалися різні методи регресії (прямий, зворотний, покроковий), завдяки яким виокремлювалися найбільш вдалі рішення. Результати у таблицях цього розділу подано з введенням предикторів найбільш прогностичних рішень в аналіз за методом примусового включення для економії місця. При цьому як залежні змінні бралися шкали «Індекс толерантності» та загальна шкала інтолерантності за В.В. Бойком. При розгляді кожної з них ми розраховували рішення як з залученням показників толерантності іншої методики, так і без їх врахування, а також з включенням або ні низки важливих показників через причини, що будуть описані нижче. Крім того, були створенні регресійні рівняння відповідно до наших теоретичних уявлень для перевірки останніх. Зазначимо, що у кожному випадку проводилася перевірка наявності мультиколінеарності, що, за низкою діагностичних показників і достатньою

стабільністю коефіцієнтів, не становила критичної проблеми, хоча певні спотворення значень коефіцієнтів спостерігалися і окремо обговорюються нижче.

3.3.1. Регресійний аналіз загального рівня толерантності

Перейдемо до отриманих результатів. Розпочнемо зі шкали методики Г.У. Солдатової та співавторів «Індекс толерантності».

Для перевірки наших міркувань ми використали шість шкал-предикторів. Це: 1) нервово-психічна стійкість як показник психофізіологічного рівня функціонування людини; 2) емпатія за Мехрабіаном; 3) емоційний інтелект за Холлом; 4) загальний показник методики Вільямса – усі ці три шкали використовувалися як показники психологічного рівня (когнітивні, емоційні та певною мірою поведінкові прояви); 5) універсалізм та 6) доброта як ціннісні орієнтації, що належать до соціально-психологічного рівня. Відзначимо: за результатами попереднього аналізу виявлено, що більш доцільно включити у рівняння нормативний рівень цінності «універсалізм» (що цілком логічно виходячи з узагальненого характеру цього конструкта) та поведінковий рівень цінності «доброта» (це обумовлене більш конкретним характером цієї цінності і більшою релевантністю її вимірювання на більш наближеному до реальної поведінки рівні).

Введення цих змінних в аналіз дозволило отримати модель, що має високий коефіцієнт множинної кореляції зі змінною критерієм (див. табл. 3.15. Зведення для перших двох моделей зі змінною «індекс толерантності», перша модель). Отже, шість змінних дозволяють пояснити 77,1% дисперсії залежної змінної «індекс толерантності» (за скоректованим R-квадратом). При цьому $p < 0,001$ для отриманого рівняння.

Таблиця 3.15

Зведення для перших двох моделей зі змінною «Індекс толерантності»

Модель	N	R-квадрат	Скоректований R-квадрат	Стд. похибка оцінки	Знч ¹
1	,881	,777	,771	,4698272	,000
2	,881	,776	,772	,4688479	,000

Примітка. Значущість регресійного рівняння за дисперсійним аналізом.

У той же час звертаючись до аналізу коефіцієнтів (див. табл. 3.16. Коефіцієнти для перших двох моделей зі змінною «індекс толерантності», перша модель) бачимо, що шкали «нервово-психічна стійкість» та інтегративний рівень методики Холла мають статистично незначущий внесок у рівняння. Відповідно ці змінні були вилучені з аналізу і отримана друга модель.

Таблиця 3.16

Коефіцієнти для перших двох моделей зі змінною «індекс толерантності»

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.
	B	Стд. похибка	Бета		
1 (Константа)	,005	,030		,182	,856
НПС	,024	,032	,024	,761	,448
Емпатія_Мехрабіан	,080	,031	,081	2,609	,010
Інтегративний_рівень методики Холла	-,014	,032	-,014	-,453	,651
універсалізм	,711	,043	,702	16,643	,000
доброта	,118	,042	,118	2,800	,006
разом_Вільямс	,141	,036	,142	3,952	,000
2 (Константа)	,005	,030		,182	,856
Емпатія_Мехрабіан	,082	,031	,082	2,666	,008
універсалізм	,715	,042	,707	16,876	,000
доброта	,109	,041	,109	2,658	,008
разом_Вільямс	,137	,035	,139	3,878	,000

Примітка. НПС – нервово-психічна стійкість.

Друга модель має фактично такий самий зв'язок з залежною змінною, як і перша: коефіцієнт множинної кореляції дорівнює 0,881 в обох випадках. У той же час частка поясненою дисперсії збільшилася на 0,1% за скоректованим R-квадратом: до 77,2%.

Наведемо саме рівняння. Це:

$0,005 + 0,082 * \text{емпатія (за Мехрабіаном)} + 0,715 * \text{універсалізм} + 0,109 * \text{доброта} + 0,137 * \text{загальний показник методики Вільямса}$

Усі коефіцієнти значущі ($p \leq 0,008$). Отже, лише чотири змінних здатні пояснити дуже великий відсоток дисперсії толерантності. Тобто система цінностей, емпатія і дивергентне мислення пов'язані з понад трьома четвертими варіативності шкали «Індекс толерантності». Це підтверджує

наші думки щодо зв'язків толерантності з психологічним і соціально-психологічним рівнями функціонування людини або навіть наявності цих рівнів у самій структурі цього феномену.

У той же час бачимо (що підтверджується і результатами проведеного кореляційного аналізу), що психофізіологічний рівень, як охоплений шкалою нервово-психічної стійкості, виявився не пов'язаним з толерантністю на рівні рис й установок особистості. На наш погляд це пояснюється тим, що толерантність, по-перше, детермінована особистісними характеристиками високого рівня, такими як установки, цінності, розвинений і творчий погляд на світ, Я-концепція тощо. По-друге, шкала «Індекс толерантності» більшою мірою орієнтована на ставлення особистості, її установки та уявлення про себе, тобто насамперед соціально-психологічні характеристики. Тому цілком зрозуміло, що у рівнянні домінують показники цінностей. При цьому найбільш прогностичним предиктором є шкала «універсалізм», тобто орієнтація на високі гуманістичні цінності. Навіть прояви доброти на поведінковому рівні значно менше пов'язані з толерантністю (хоча це певною мірою обумовлене «змішуванням» цих двох ціннісних орієнтацій у взаємозв'язках з толерантністю, тобто без урахування універсалізму, внесок доброти у рівняння був би більшим).

Окрім аналізу зв'язків толерантності з різними рівнями функціонування людини, доцільно виокремити ті шкали (незалежно від рівня, до якого вони належать), з сукупністю яких найбільше пов'язаний феномен, що вивчається. Для цього ми створили чотири моделі, що дозволяють з різних точок зору визначити найбільш пов'язані з толерантністю комплекси шкал.

Першу модель склали такі змінні, як емпатія за Мехрабіаном, показник дивергентного мислення «гнучкість», шкала інтолерантності В.В. Бойка, універсалізм на нормативному рівні, соціальна адаптація. Рівень прогностичності цієї моделі суттєво вищий за попередні: коефіцієнт множинної кореляції дорівнює 0,959, а доля поясненої моделлю дисперсії шкали «Індекс толерантності» (за скоректованим R-квадратом) становить 91,9% (див. табл. 3.17. Зведення для чотирьох моделей зі змінною «індекс толерантності»). Отже, лише п'ять змінних дозволяють пояснити понад 90% варіативності змінної, що досліджується. Відповідно, за результатами цих змінних можна досить точно прогнозувати рівень толерантності, а також значною мірою з'ясувати, чим переважно пояснюється дисперсія останнього феномену.

Таблиця 3.17

Зведення для чотирьох моделей зі змінною «індекс толерантності»

Модель	N	R-квадрат	Скоректований R-квадрат	Стд. похибка оцінки	Знч ¹
1	,959	,920	,919	,2815967	,000
2	,957	,916	,915	,2882342	,000
3	,912	,832	,827	,4115130	,000
4	,730	,533	,528	,6784865	,000

Примітка. Значущість регресійного рівняння за дисперсійним аналізом.

Наведемо саме рівняння. Це:

$0,005 + 0,654 * \text{соціальна адаптація} + 0,183 * \text{універсалізм (нормативний рівень)} - 0,091 * \text{шкала інтолерантності В.В. Бойка} + 0,100 * \text{гнучкість} + 0,062 * \text{емпатія за Мехрабіаном}.$

Аналіз коефіцієнтів моделі дозволяє з'ясувати, що вони усі є значущими на рівні $p < 0,001$, крім коефіцієнта шкали «емпатія» за Мехрабіаном, для якої $p = 0,001$ (див. табл. 3.18. Коефіцієнти для чотирьох моделей зі змінною «індекс толерантності»). За значеннями коефіцієнтів, бачимо, що провідне місце у рівнянні відіграють соціальна адаптація та цінність «універсалізм» на нормативному рівні з великою перевагою першої. Менше значення мають здатність проявляти гнучкість мислення та прояви інтолерантності за методикою В.В. Бойка (це єдиний зворотний показник у моделі).

Таблиця 3.18

Коефіцієнти для чотирьох моделей зі змінною «індекс толерантності»

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.
	B	Стд.похибка	Бета		
1 (Константа)	,005	,018		,307	,759
GCR	,654	,036	,654	17,987	,000
універсалізм1	,183	,035	,183	5,286	,000
Всього_Бойко	-,091	,026	-,091	-3,568	,000
гнучкість	,100	,027	,093	3,687	,000
Емпатія Мехрабіан	,062	,019	,062	3,336	,001
2 (Константа)	,006	,018		,334	,739
GCR	,691	,036	,692	19,427	,000
універсалізм1	,195	,035	,195	5,539	,000
гнучкість	,121	,027	,112	4,458	,000
Емпатія Мехрабіан	,069	,019	,069	3,646	,000

		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти		
3	(Константа)	,007	,026		,288	,774
	НПС	,058	,028	,058	2,051	,041
	конформність ¹	-,064	,027	-,064	-2,369	,019
	універсалізм ¹	,553	,040	,551	13,799	,000
	гедонізм ²	-,071	,031	-,072	-2,326	,021
	влада ¹	-,111	,041	-,111	-2,730	,007
	гнучкість	,148	,041	,138	3,614	,000
	Всього Бойко	-,212	,039	-,214	-5,381	,000
4	(Константа)	,020	,043		,477	,634
	Емпатія_Мехраб'ян	,121	,044	,120	2,719	,007
	гнучкість	,638	,057	,592	11,224	,000
	назва	,172	,054	,166	3,158	,002

Примітка. GCR – соціальна адаптація. НПС – нервово-психічна стійкість.

Позначка 1 означає нормативний рівень цінностей, 2 – поведінковий.

Враховуючи значне зниження ваги універсалізму у порівнянні з попередніми рівняннями та недостатнім для цього підвищення частки поясненої дисперсії шкали «Індекс толерантності», а також показники діагностики колінеарності (коефіцієнт зростання дисперсії, показники обумовленості розмірностей з відповідними частками дисперсії змінних) можемо зазначити вплив колінеарності на визначення коефіцієнтів соціальної адаптивності та універсалізму. Це відбувається за рахунок того, що соціальна адаптивність включаючи цілу низку властивостей і здібностей особистості, зокрема припускає розвиненість соціально-психологічного рівня функціонування людини, у тому числі розвинену систему ціннісних орієнтацій. Будучи більш вузькою і «спеціалізованою» змінною, універсалізм у значній мірі входить у соціальну адаптацію і його спільна з толерантністю варіативність у великому ступені є спільною і з соціальною адаптацією. Отже, коефіцієнт цінності «універсалізм» у цій моделі недостатньо розкриває значення цього показника для толерантності через його «змішування» з соціальною адаптацією. У будь-якому разі можемо зазначити ключове значення для толерантності на рівні рис і установок особистості значення соціально-психологічного рівня функціонування людини. У той же час бачимо, що для більш точного розкриття змісту та прогнозування толерантності одного соціально-психологічного рівня недостатньо, необхідно

залучати змінні власне психологічного рівня. Найбільш доцільними для цього виявилися показники дивергентного мислення (а саме гнучкість – вміння використовувати різні точки зору, різні перспективи, різні засоби когнітивної обробки інформації), а також емпатія – вміння відчувати емоції інших, навіть підпадаючи під вплив їх почуттів. Крім того, бачимо від’ємний коефіцієнт проявів інтолерантності за В. В. Бойком. Треба зазначити, що враховуючи інші змінні рівняння, значення цього показника у моделі є не дуже великим.

Бажаючи більш точно розкрити взаємозв’язки шкали «Індекс толерантності» з іншими показниками, ми створили ще три моделі. Одна (друга) – без шкал методики В.В. Бойка для отримання рівняння без показників толерантності у «правій частині». Інша (третя) модель була створена без залучення показників методики Розенцвейга, враховуючи їх досить загальний характер і велику вагу соціальної адаптації, засобів подолання складних і неприємних соціальних ситуації у взаємозв’язках з толерантністю, наявність «змішування» цих шкал з іншими предикторами через їх взаємообумовленість однаковими чинниками та умовами (наприклад, входження розвиненої ціннісної системи, дивергентного мислення та соціальної адаптації у особистісну зрілість). Отже, було важливо вивчити можливості і склад моделі без залучення цих важливих предикторів. У четвертій моделі ми пішли далі і вилучили з аналізу ще й ціннісні орієнтації, що дозволило звернутися до аналізу лише тих шкал, що не належать до соціально-психологічного рівня.

Перейдемо до розгляду другої моделі. Вона є ідентичною першій за винятком вилучення шкали інтолерантності В.В. Бойка. Прогностичність цієї моделі дещо нижче за першу модель: коефіцієнт множинної кореляції дорівнює 0,957, а доля поясненої дисперсії шкали «Індекс толерантності» (за скоректованим R-квадратом) становить 91,5%. Отже, вилучення узагальненої шкали методики В.В. Бойка знизило частку поясненої дисперсії лише на 0,4%. Це свідчить про визначальне значення інших змінних: лише соціальна адаптація та універсалізм здатні пояснити 90,3% дисперсії змінної-критерію. Отже, за умови врахування соціально-психологічного рівня функціонування, введені нами змінні власне психологічного рівня здатні пояснити лише окремі відсотки дисперсії толерантності на рівні рис і установок особистості: у цьому випадку – це 1,2% і ще незначна частка може пояснюватися певними особливостями толерантності чи інтолерантності, що має більше наближення до реальної поведінки характер. Але це не значить, що психологічний рівень

настільки слабо пов'язаний з толерантністю. Мова йде про те, що соціальна адаптація та ціннісні орієнтації значною мірою обумовлюють та охоплюють і власне психологічний рівень функціонування людини, зокрема у його взаємозв'язках з толерантністю. Не звертаючись до детального розгляду коефіцієнтів рівняння, зазначимо, що вони повторюють співвідношення першої моделі і підтверджують наведені вище думки.

Звернемося до третьої моделі. Вилучення показників соціальної адаптації, засобів реагування на ситуації, що викликають фрустрацію, зі складу змінних, які за різними методами регресійного аналізу могли бути включені у модель, суттєво змінило рівняння, зокрема знизивши його прогностичність.

Третю модель склали такі змінні, як нервово-психічна стійкість, ціннісні орієнтації «конформність», «універсалізм», «влада» (усі на нормативному рівні), «гедонізм» (на поведінковому рівні), показник дивергентного мислення «гнучкість» і шкала інтолерантності В.В. Бойка. Як вже відзначалося, рівень прогностичності цієї моделі суттєво нижче за дві попередні: коефіцієнт множинної кореляції дорівнює 0,912, а доля поясненої моделлю дисперсії шкали «Індекс толерантності» (за скоректованим R-квадратом) становить 82,7%. Отже, вилучення змінних методики Розенцвейга (насамперед, соціальної адаптації) знизило частку поясненої дисперсії шкали «Індекс толерантності», але дозволило більш наочно показати значення ціннісних орієнтацій і нервово-психічної стійкості, а також шкали В.В. Бойка.

Наведемо саме рівняння. Це:

$$0,007 + 0,058 * \text{нервово-психічна стійкість} - 0,064 * \text{конформність (нормативний рівень)} + 0,553 * \text{універсалізм (нормативний рівень)} - 0,071 * \text{гедонізм (поведінковий рівень)} - 0,111 * \text{влада (нормативний рівень)} + 0,148 * \text{гнучкість} - 0,212 * \text{загальна шкала методики В.В. Бойка}$$

Для коефіцієнта нервово-психічної стійкості $p = 0,041$; конформізму – $0,019$; гедонізму – $0,021$; влади – $0,007$. Для коефіцієнтів інших шкал $p < 0,001$. За значеннями коефіцієнтів і змістом шкал, бачимо, що провідне місце у рівнянні відіграють цінності, насамперед «універсалізм» на нормативному рівні. Також досить важливими у моделі є прояви інтолерантності за методикою В.В. Бойка та здатність проявляти гнучкість мислення. Крім того, у такій сукупності змінних нервово-психічна стійкість також виявилася пов'язаною зі шкалою «Індекс толерантності», здійснюючи певний внесок у пояснення дисперсії останньої.

Отже, бачимо, що провідне місце у рівнянні залишається у змінних соціально-психологічного рівня (цінностей), меншою мірою важливий психологічний рівень (ступень поведінкових проявів і розвиненість дивергентного мислення). Крім того, незначне місце у рівнянні посідає і показник, що віддзеркалює психофізіологічний рівень (нервово-психічна стійкість). Відзначимо, що з цією змінною шкала «Індекс толерантності» не корелює на значущому рівні, відповідно зв'язок з нею виявляється у системі змінних нашого рівняння (як і у випадку нормативного рівня конформності). Для більш детального вивчення цього питання ми звернулися до аналізу частинних (парціальних) кореляцій. Було виявлено, що кореляція шкали «Індекс толерантності» та нервово-психічної стійкості досягає сили, що є статистично значущою, за умови контролювання шкали інтолерантності В.В. Бойка. При цьому коефіцієнт кореляції дорівнює 0,208; $p = 0,001$ (див. табл. 3.19. Частинні кореляції нервово-психічної стійкості з узагальненими шкалами методик толерантності). Тобто менше 5% навіть усіченої дисперсії шкали «Індекс толерантності» може пояснюватися нервово-психічною стійкістю. При цьому цей взаємозв'язок не можна віднести на рахунок впливу психофізіологічного рівня, тому, що при залученні шкали соціальної адаптації до змінних, що контролюються, сила зв'язку знижується до незначущого рівня. Тобто цей взаємозв'язок є обумовленим чи належить до вищих рівнів, ніж власне психофізіологічний. Враховуючи ці дані, а також пряму кореляцію шкали інтолерантності В.В. Бойка з нервово-психічною стійкістю (нагадаємо, що вона дорівнює 0,297, а з контролюванням змінних «індекс толерантності» чи соціальна адаптація – 0,350 чи 0,341 відповідно) можна зазначити, що ця змінна неоднозначно пов'язана з показниками толерантності. З одного боку вона сприяє поведінковим проявам інтолерантності, з іншого ж – частково пов'язана з підвищенням толерантності на рівні рис і установок особистості (за умови врахування (виключення) дисперсії, пов'язаної з вказаними вище проявами інтолерантності). При цьому остання частка спільної мінливості є спільною і зі шкалою соціальної адаптивності.

**Частинні кореляції нервово-психічної стійкості
з узагальненими шкалами методик толерантності**

Шкала, що корелюється	Змінна, що контролюється	Кореляція	Знч.(2-бічна)	ст. св.
Індекс_ толерантності	Всього_Бойко	,208	,001	248
Всього_Бойко	Індекс толерантності	,350	,000	248
Всього_Бойко	Соціальна адаптація	0,341	,000	248

На наш погляд, ці дані можна інтерпретувати у такий спосіб. Складові нервово-психічної стійкості, що відповідають соціальній адаптації і, відповідно, є певною мірою обумовленими вищими «поверхами» психіки, пов'язані з поведінкою у суспільстві – ці складові взаємопов'язані з толерантністю на особистісному рівні. Тоді як складові нервово-психічної стійкості, що не мають відношення до спільної дисперсії шкали В.В. Бойка зі шкалами «Індекс толерантності» і соціальна адаптація, пов'язані з підвищенням вірогідності проявів інтолерантної поведінки. Можемо повторити наведені раніше міркування, що це може пояснюватися більш «грубою» психологічною організацією при більшій нервово-психічній стійкості, певною відсутністю досвіду, що дозволяє співчувати іншим чи не дозволяє бути надто жорстким і нетерплячим. Крім того можна говорити про те, що жорсткість і інтолерантність має мати певну психофізіологічну базу, а також те, що більш низькі рівні функціонування людини більшою мірою перешкоджають толерантності. Отже, навіть включення нервово-психічної стійкості у склад регресійного рівняння не дозволяє говорити про позитивний вплив психофізіологічного рівня на рівень толерантності, а інші дані свідчать про зворотне: нервово-психічна стійкість (зокрема, і за умови вилучення пов'язаною з соціальною адаптивністю частки дисперсії) сприяє більшій інтолерантності.

Розглянувши взаємозв'язки з трьома рівнями одночасно, приділивши окрему увагу соціально-психологічному та психофізіологічному рівню, доцільно піти далі і звернутися до аналізу виключно власне психологічного рівня. Для цього з аналізу були вилучені показники методик Шварца, Розенцвейга та нервово-психічної стійкості і на основі інших шкал створене рівняння, що найкраще прогнозує толерантність на рівні рис і установок

особистості. Таким чином ми отримали четверту модель, у яку ввійшли такі показники, як емпатія за Мехрабіаном та шкали дивергентного мислення «гнучкість» і «назва». Зрозуміло, що така модель ще менш прогностична, ніж попередні: коефіцієнт множинної кореляції дорівнює 0,730, а доля поясненої моделлю дисперсії шкали «Індекс толерантності» (за скоректованим R-квадратом) становить 52,8%. Тобто лише три змінні лише одного, психологічного, рівня функціонування людини здатні пояснити понад 50% дисперсії толерантності на особистісному рівні.

Наведемо саме рівняння. Це:

$0,020 + 0,121 * \text{емпатія за Мехрабіаном} + 0,638 * \text{гнучкість} + 0,172 * \text{назва}$.

Усі коефіцієнти моделі є значущими на рівні $p \leq 0,007$. Виходячи зі значень коефіцієнтів, бачимо, що провідне місце у рівнянні відіграють показники дивергентного мислення (насамперед, це гнучкість), також певну частку дисперсії здатна пояснити емпатія як здатність відчувати емоції інших. Цікаво, що інші змінні нашого дослідження, що належать до психологічного рівня, не можуть зробити статистично значущий внесок для збільшення прогностичних можливостей моделі. Тобто четверте регресійне рівняння є найбільш прогностичним, якщо використовувати шкали лише психологічного рівня.

Таким чином, проведений нами аналіз шкали «Індекс толерантності» показує можливості прогнозування цього показника за допомогою інших змінних, а також частку її мінливості, що можна вивести з інших шкал. Визначено, що у зв'язках з толерантністю на рівні рис і установок особистості повністю домінує соціально-психологічний рівень функціонування людини: соціальна адаптація та ціннісні орієнтації здатні пояснити понад 90% дисперсії змінної, що вивчається. При цьому власне психологічний рівень за умови врахування соціально-психологічного рівня виявляється пов'язаним лише з окремими відсотками дисперсії шкали «Індекс толерантності». Але варто зазначити, що без врахування соціально-психологічного рівня, показники дивергентного мислення та емпатія за Мехрабіаном дозволяють пояснити понад 50% дисперсії показника-критерію.

Отже, можна говорити про те, що толерантність детермінована ступенем розвитку і сформованості соціально-психологічного рівня функціонування людини, що обумовлює та детермінує, перебудовує під себе інші рівні. При цьому визначено, що ті складові нервово-психічної стійкості, що є пов'язаними

чи обумовленими системою соціальної адаптації і, відповідно, знаходяться під впливом соціально-психологічного рівня чи навіть належать до останнього – ці компоненти прямо пов’язані з толерантністю, тоді як складові що виходять за межі цього рівня – зворотно. Таким чином, можна зробити висновок, що психофізіологічний рівень як такий не є більш чи менш вагомою детермінантою розвитку толерантності. Напроти, отримані дані свідчать про можливість негативного впливу окремих складових цього рівня на особистісні і поведінкові прояви міжособистісної толерантності. У той же час варто зазначити, що це питання потребує більш глибокого вивчення з залученням інших показників психофізіологічного рівня.

3.3.2. Регресійний аналіз узагальненого показника комунікативної толерантності

Перейдемо до розгляду шкали інтолерантності методики В.В. Бойка, дотримуючись запропонованої раніше логіки аналізу.

Спочатку, як і у попередньому аналізі, ми звернулися до перевірки наших міркувань, залучивши для створення рівнянь ті самі ключові змінні-предиктори, що і раніше. Це нервово-психічна стійкість; емпатія за Мехрабіаном; емоційний інтелект за Холлом; загальний показник методики Вільямса; універсалізм та доброта.

Використання цих показників у аналізі дозволило отримати модель, що сильно корелює за коефіцієнтом множинної кореляції зі змінною-критерієм (див. табл. 3.20. Зведення для перших двох моделей зі шкалою інтолерантності В.В. Бойка, перша модель). Отже, шість показників дозволяють пояснити 50,0% дисперсії залежної змінної інтолерантності методики В.В. Бойка (за скоректованим R-квадратом). При цьому $p < 0,001$ для отриманого рівняння.

Таблиця 3.20

Зведення для перших двох моделей зі шкалою інтолерантності В.В. Бойка

Модель	N	R-квадрат	Скоректований R-квадрат	Стд. похибка оцінки	Z _{нч} ¹
1	,715	,512	,500	,7001385	,000
2	,710	,504	,495	,7030756	,000

Примітка. Значущість регресійного рівняння за дисперсійним аналізом.

Звертаючись до аналізу коефіцієнтів (див. табл. 3.21. Коефіцієнти для перших двох моделей зі шкалою інтолерантності В.В Бойка, перша модель) бачимо, що шкали емпатія за Мехрабіаном та інтегративний рівень методики Холла мають статистично незначущий внесок у рівняння. Відповідно ці змінні були вилучені з аналізу і отримана друга модель.

Таблиця 3.21

**Коефіцієнти для перших двох моделей
зі шкалою інтолерантності В.В Бойка**

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.
	B	Стд. похибка	Бета		
1 (Константа)	-,002	,044		-,044	,965
НПС	,197	,047	,196	4,147	,000
Емпатія_Мехрабіан	-,087	,046	-,087	-1,898	,059
Інтегративний_рівень методики Холла	-,035	,047	-,035	-,747	,456
універсалізм	-,420	,064	-,412	-6,606	,000
доброта	-,144	,063	-,143	-2,291	,023
разом_Вільямс	-,182	,053	-,182	-3,422	,001
2 (Константа)	-,002	,045		-,039	,969
НПС	,202	,046	,201	4,344	,000
універсалізм	-,427	,064	-,419	-6,718	,000
доброта	-,154	,062	-,153	-2,463	,014
разом_Вільямс	-,192	,053	-,192	-3,612	,000

Примітка. НПС - нервово-психічна стійкість.

Друга модель має фактично такий самий зв'язок з залежною змінною, як і перша: коефіцієнт множинної кореляції дорівнює 0,710 на відміну від 0,715 в попередньому випадку. У той же час частка поясненої дисперсії зменшилася на 0,5% за скоректованим R-квадратом: до 49,5%.

Наведемо саме рівняння. Це:

$-0,002 + 0,202 * \text{нервово-психічна стійкість} - 0,427 * \text{універсалізм} - 0,154 * \text{доброта} - 0,192 * \text{загальний показник методики Вільямса.}$

Усі коефіцієнти значущі ($p < 0,001$ для усіх змінних, крім ціннісної орієнтації доброта, для якої $p = 0,014$). Отримані результати показують, що лише чотири змінних здатні пояснити майже половину дисперсії толерантності на поведінковому рівні. На відміну від розгляду попередньої шкали спостерігаємо менше значення системи цінностей і помітну вагу нервово-психічної стійкості, що тепер досягає статистичної значущості. Це свідчить на користь того, що у взаємозв'язках з толерантністю на поведінковому рівні та її детермінації задіяні усі три рівні: соціально-психологічний, психологічний та психофізіологічний. При цьому на рівні, що більш наближений до реальної поведінки, міжособистісна толерантність виявляється ще не настільки обумовленою чи взаємопов'язаною з соціально-психологічним рівнем, як шкала «Індекс толерантності». З розглянутих змінних найбільш прогностичним предиктором залишається ціннісна орієнтація «універсалізм», за якою зі значно меншими коефіцієнтами йдуть шкали «нервово-психічна стійкість» та загальний показник методики Вільямса. Відзначимо, що є певні змішування насамперед шкали «універсалізм» з іншими предикторами і за умови вилучення цієї ціннісної орієнтації з рівняння, значення показника «доброта» і меншою мірою дивергентного мислення суттєво збільшується.

Зазначимо, що показник нервово-психічної стійкості є прямо пов'язаним з інтолерантністю, причини чого вже неодноразово розглядалися у попередньому аналізі.

Як і при розгляді шкали «Індекс толерантності», окрім вивчення зв'язків толерантності з різними рівнями функціонування людини, доцільно виокремити ті шкали (незалежно від рівня, до якого вони належать), з сукупністю яких найбільше пов'язаний феномен, що вивчається. Для цього ми створили декілька моделей, що дозволяють більш ґрунтовно проаналізувати пов'язані з толерантністю комплекси характеристик і якостей.

Першу з цих моделей склали такі змінні, як узагальнена шкала методики Г.У. Солдатової з співавторами «Індекс толерантності», нервово-психічна стійкість, ціннісна орієнтація «влада» на поведінковому рівні, узагальнений показник методики Вільямса та шкала емоційного інтелекту «управління емоціями». Прогностичність моделі, що розглядається, вище за попередні: коефіцієнт множинної кореляції дорівнює 0,780, а доля поясненої моделлю дисперсії шкали інтолерантності за методикою В.В. Бойка (за скоректованим R-квадратом) становить 60,1% (див. табл. 3.22. Зведення для

п'яти моделей зі шкалою інтолерантності В.В Бойка). Бачимо, що можливості прогнозування узагальненого показника інтолерантності за допомогою змінних нашого дослідження суттєво нижче у порівнянні з результатами розгляду узагальненої шкали методики Г.У. Солдатової з співавторами. Це цілком узгоджується з тим, що ми спостерігали під час кореляційного аналізу. У той же час лише п'ять змінних дозволяють пояснити приблизно 60% дисперсії досліджуваної змінної, що є досить непоганим результатом, який дозволяє у значній мірі визначити, з яким комплексом якостей і характеристик пов'язана інтолерантність на поведінковому рівні.

Таблиця 3.22

Зведення для п'яти моделей зі шкалою інтолерантності В.В. Бойка

Модель	N	R-квадрат	Скоректований R-квадрат	Стд. похибка оцінки	Z _{нч} ¹
1	,780	,609	,601	,6252359	,000
2	,764	,583	,575	,6454178	,000
3	,744	,554	,549	,6666613	,000
4	,667	,445	,434	,7467036	,000
5	,639	,408	,398	,7697375	,000

Примітка. Значущість регресійного рівняння за дисперсійним аналізом.

Наведемо саме рівняння. Це:

$0,001 - 0,544 * \text{шкала «Індекс толерантності»} + 0,205 * \text{нервово-психічна стійкість} + 0,187 * \text{влада (поведінковий рівень)} - 0,115 * \text{узагальнений показник методики Вільямса} - 0,085 * \text{управління емоціями}.$

Аналіз коефіцієнтів моделі дозволяє з'ясувати, що вони усі є статистично значущими: коефіцієнт управління емоціями – на рівні $p = 0,042$, коефіцієнт узагальненої шкали методики Вільямса при $p = 0,018$; для усіх інших шкал $p < 0,001$ (див. табл. 3.23. Коефіцієнти для п'яти моделей зі шкалою інтолерантності В.В Бойка). Звертаючись до значень коефіцієнтів окремих шкал, бачимо, що найбільшу вагу у рівнянні має толерантність на рівні установок і рис особистості, потім зі значно меншим значенням йдуть нервово-психічна стійкість і влада на нормативному рівні, і ще менший внесок у модель роблять дивергентне мислення та така складова емоційного інтелекту, як управління емоціями. При цьому лише нервово-психічна стійкість та ціннісна орієнтація влада є прямо пов'язаною з інтолерантністю, тоді як усі інші показники – зворотно.

Таблиця 3.23

Коефіцієнти для п'яти моделей зі шкалою інтолерантності В.В Бойка

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.
	B	Стд. похибка	Бета		
1 (Константа)	,001	,040		,034	,973
Індекс_толерантності	-,544	,054	-,540	-10,050	,000
НПС	,205	,042	,204	4,902	,000
влада ²	,187	,047	,185	3,947	,000
разом_Вільямс	-,115	,048	-,116	-2,387	,018
управління_емоціями	-,085	,042	-,084	-2,045	,042
2 (Константа)	,001	,041		,020	,984
НПС	,221	,042	,220	5,249	,000
універсалізм ²	-,159	,071	-,158	-2,228	,027
влада ²	,217	,048	,216	4,553	,000
разом_Вільямс	-,146	,049	-,146	-2,962	,003
GCR	-,356	,076	-,354	-4,709	,000
3 (Константа)	-,000	,042		,000	1,000
Індекс_толерантності	-,535	,061	-,533	-8,813	,000
влада ²	,183	,050	,181	3,644	,000
доброта ²	-,144	,057	-,142	-2,545	,012
4 (Константа)	-,015	,047		-,313	,754
НПС	,196	,050	,196	3,952	,000
Емпатія_Мехрабіан	-,140	,051	-,139	-2,751	,006
управління_емоціями	-,116	,051	-,116	-2,255	,025
гнучкість	-,480	,063	-,443	-7,669	,000
назва	-,177	,061	-,171	-2,912	,004
5 (Константа)	-,016	,049		-,320	,749
Емпатія_Мехрабіан	-,114	,051	-,113	-2,260	,025
самотивація	-,150	,050	-,150	-3,015	,003
гнучкість	-,500	,065	-,462	-7,721	,000
назва	-,207	,062	-,200	-3,341	,001

Примітка. GCR – соціальна адаптація. НПС – нервово-психічна стійкість.

Позначка 1 означає нормативний рівень цінностей, 2 – поведінковий.

Тобто з наших змінних найбільший вплив на толерантність поведінкового рівня створює, що цілком зрозуміло і логічно, толерантна

особистість, толерантні установки і переконання. На наш погляд, це дозволяє говорити про провідне значення соціально-психологічного рівня функціонування людини для комунікативної толерантності на поведінковому рівні, хоча цей вплив і не настільки великий, як у випадку шкали «Індекс толерантності». Крім того бачимо прямий взаємозв'язок інтолерантності з психофізіологічним рівнем, причини чого вже обговорювалися раніше. З врахуванням цих двох рівнів, власне психологічний рівень функціонування людини (який репрезентує розвиненість дивергентного мислення і здатність керувати емоціями) виявляється досить слабо пов'язаним з узагальненою шкалою методики В.В. Бойка.

Для перевірки отриманих даних ми перейшли до моделі, у яку не залучалися шкали методики Г.У. Солдатової. У неї увійшли такі змінні, як нервово-психічна стійкість, ціннісні орієнтації, універсалізм і влада на поведінковому рівні, узагальнений показник методики Вільямса та соціальна адаптація. Прогностичність моделі, що розглядається, дещо нижче за попередню: коефіцієнт множинної кореляції дорівнює 0,764, а доля поясненої моделлю дисперсії шкали інтолерантності за методикою В.В. Бойка (за скоректованим R-квадратом) становить 57,5%. Усі коефіцієнти моделі є статистично значущими: коефіцієнт цінності «універсалізм» на поведінковому рівні – на рівні $p = 0,027$, коефіцієнт узагальненої шкали методики Вільямса при $p = 0,003$; для усіх інших шкал $p < 0,001$. Як і в попередньому випадку, бачимо, що у рівнянні домінують шкали соціально-психологічного рівня функціонування людини: соціальна адаптація та цінності. Менше значення має психофізіологічний рівень і ще менше – єдина шкала власне психологічного рівня – ступень розвитку дивергентного мислення. При цьому зростання показників нервово-психічної стійкості та влади пов'язане з більшою вірогідністю інтолерантності, тоді як соціальна адаптація, орієнтація на високі універсальні цінності та дивергентне мислення сприяють толерантності у поведінкових проявах.

Третя модель була створена на основі змінних лише соціально-психологічного рівня для виявлення прогностичних можливостей цих шкал для феномену, що вивчається. Її склали такі змінні, як «індекс толерантності», ціннісні орієнтації «влада» та «доброта» на поведінковому рівні. Як і у попередньому розгляді, використання шкал, що належать лише до соціально-психологічного рівня, не дуже сильно знижує прогностичність моделі, хоча це зниження і у абсолютному, і у релятивному вигляді є більш значним, ніж

при розгляді узагальненої шкали методики Г.У. Солдатової з співавторами. Коефіцієнт множинної кореляції дорівнює 0,744, а доля поясненої моделлю дисперсії шкали інтолерантності за методикою В.В. Бойка (за скоректованим R-квадратом) становить 54,9%. Усі коефіцієнти моделі є статистично значущими: коефіцієнт цінності «доброта» на поведінковому рівні – на рівні $p=0,012$ а два інших – на рівні $p<0,001$.

Відзначимо, що навіть за умови вилучення з аналізу шкали «Індекс толерантності», можна отримати модель, що пояснює 52,9% дисперсії змінної-критерію. Не проводячи детального розгляду цього рівняння, тим не менш зазначимо, що ця модель залучає соціальну адаптацію, ціннісні орієнтації «влада» та «доброта» на поведінковому рівні, а також «традиції» і «універсалізм» на нормативному рівні.

Отже, можемо зазначити, що лівова частина поясненої з використанням інших шкал нашого дослідження дисперсії міжособистісної толерантності на поведінковому рівні пов'язана саме з соціально-психологічним рівнем функціонування людини. Це легко бачити у наших рівняннях: найбільш прогностичне рівняння пояснює 60,1%, тоді як рівняння з залученням лише соціально-психологічного рівня – 52,9-54,9% в залежності від залучення чи ні шкали «Індекс толерантності». Тобто менше 8% дисперсії узагальненої шкали методики В.В. Бойка можна пояснити окрім того, що пояснене соціально-психологічним рівнем функціонування.

Крім того, варто звернути увагу на ті ціннісні орієнтації, що увійшли у наші моделі. Це влада, універсалізм, доброта. Тобто бачимо, що ці цінності здатні пояснювати свою частку дисперсії феномену, що вивчається, навіть із урахуванням інших шкал. При цьому прагнення до власного домінування, статусу, переваги над іншими сприяє поведінковій інтолерантності, тоді як високі універсальні загальнолюдські цінності, позитивне ставлення до інших, прихильність до людей пов'язане з комунікативною толерантністю, створюючи для неї соціальні та особистісні передумови.

Розглянувши загальні моделі і моделі з урахуванням лише соціально-психологічного рівня, доцільно звернутися до рівнянь, що не включають змінних, які належать до останнього. Це дозволить виявити прогностичні можливості психологічного і психофізіологічного рівнів без урахування соціально-психологічного рівня функціонування людини.

У четверту модель увійшли такі змінні, як нервово-психічна стійкість, емпатія за Мехрабіаном, шкала емоційного інтелекту «управління емоціями»

і показники методики Вільямса «гнучкість» та «назва». Коефіцієнт множинної кореляції моделі, що розглядається, дорівнює 0,667, а доля поясненої моделлю дисперсії шкали інтолерантності за методикою В. В. Бойка (за скоректованим R-квадратом) становить 43,4%. Тобто, можливості прогнозування узагальненого показника інтолерантності за допомогою змінних нашого дослідження стають суттєво нижчими за умови вилучення змінних соціально-психологічного рівня. У той же час варто зазначити, що за допомогою лише двох рівнів ми здатні пояснити понад 40% змінної-критерію.

Наведемо саме рівняння. Це:

$-0,015 + 0,196 * \text{нервово-психічна стійкість} - 0,140 * \text{емпатія за Мехрабіаном} - 0,116 * \text{управління емоціями} - 0,480 * \text{гнучкість} - 0,177 * \text{назва}$.

Усі коефіцієнти моделі статистично значущі: коефіцієнт змінної «управління емоціями» – на рівні $p = 0,025$, для усіх інших шкал $p \leq 0,006$. Звертаючись до значень коефіцієнтів окремих шкал, бачимо, що найбільшу вагу у рівнянні має такий показник методики Вільямса, як «гнучкість», зі значно меншими коефіцієнтами йдуть нервово-психічна стійкість і ще одна шкала методики Вільямса – «назва» (чисе значення було б вище без врахування шкали «гнучкість»), і ще менше роль у рівнянні відіграють емпатія за Мехрабіаном й «управління емоціями». При цьому лише нервово-психічна стійкість прямо пов'язана з інтолерантністю, тоді як усі інші показники – зворотньо.

Тобто без врахування соціально-психологічного рівня провідну роль у рівнянні відіграють показники розвиненості дивергентного мислення, що віддзеркалюють важливість для толерантності сформованості вербального інтелекту, здатності мати різні точки зору та перспективи та враховувати їх у власній діяльності та поведінці. Менше значення має нервово-психічна стійкість, що, як вже зазначалося, певною мірою може слугувати базою для інтолерантної поведінки. І ще меншу роль у рівнянні відіграє емоційна сфера, що пов'язана зі здатністю керувати власними емоціями та відчувати емоції інших.

В останній моделі ми звернулися до аналізу виключно власне психологічного рівня (це досягалося завдяки вилученню показників методик Шварца, Розенцвейга та нервово-психічної стійкості з тих змінних, на основі яких розроблялася модель). У відповідне рівняння ввійшли такі показники, як емпатія за Мехрабіаном, шкала емоційного інтелекту «самотивація» і

показники методики Вільямса «гнучкість» та «назва». Враховуючи меншу «базу» для вибору змінних для моделі, цілком логічно, що остання є ще менш прогностичною, ніж попередні: коефіцієнт множинної кореляції дорівнює 0,639, а доля поясненої моделлю дисперсії узагальненої шкали методики В.В. Бойка (за скоректованим R-квадратом) становить 39,8%. Отже, чотири змінні лише одного, психологічного, рівня функціонування людини здатні пояснити майже 40% дисперсії толерантності на поведінковому рівні. Крім того, порівняння цього та попереднього рівняння говорять про міру поясненої нервово-психічною стійкістю дисперсії узагальненої шкали В.В. Бойка за умови врахування змінних власне психологічного рівня. Отже, за умови вилучення з рівняння нервово-психічної стійкості прогностичність моделі знизилася лише на 3,6%, що говорить про дуже слабкий взаємозв'язок інтолерантності на поведінковому рівні з цією шкалою за умови врахування психологічного рівня. Якщо залучити ще й соціально-психологічним рівень, частка поясненої нервово-психічною стійкістю дисперсії практично не змінюється. Зазначимо, що сама по собі ця змінна (без врахування інших рівнів) здатна пояснити 8,8% дисперсії узагальненої шкали В.В. Бойка (за результатами кореляційного аналізу).

Наведемо саме рівняння. Це:

$-0,016 -0,114 * \text{емпатія за Мехрабіаном} -0,150* \text{самомотивація} -0,500* \text{гнучкість} -0,207 * \text{назва}$.

Коефіцієнт шкали емпатія за Мехрабіаном значущий на рівні $p = 0,025$, а усі інші – на рівні $p \leq 0,003$. Виходячи зі значень коефіцієнтів, бачимо, що, як і у попередньому аналізі (зокрема, і при розгляді шкали методики Г.У. Солдатової з співавторами), провідне місце у рівнянні мають показники дивергентного мислення «гнучкість» і «назва». Крім того, певна частка дисперсії толерантності на поведінковому рівні пояснюється самомотивацією, тобто вмінням налаштувати себе на діяльність, на певні справи, налаштуватися мотиваційне й емоційно є пов'язаним з комунікативною толерантністю. Певною мірою це може бути обумовленим недостатньою інтеріоризацією толерантної поведінки, відповідно на неї потрібно себе мотивувати, налаштовувати себе на позитивний і доброзичливий лад. Також можливим поясненням є значна частка емоційного самоконтролю у відповідній шкалі; отже, самоконтроль, що цілком логічно, на певному рівні пов'язаний з толерантністю. Останньою за значенням змінною у рівнянні є емпатія за Мехрабіаном, тобто вміння відчувати емоції

інших, навіть підпадаючи під їх вплив. За умови врахування інших змінних, ця якість вносить певний власний внесок у рівняння, але цей внесок є не дуже високий.

Доцільно провести огляд подібності і розбіжностей моделювання двох розглянутих шкал толерантності: «Індекс толерантності» та інтолерантності за В. В. Бойком.

По-перше, варто відзначити зменшення прогностичності рівнянь з останньою шкалою. Якщо дисперсія шкали «Індекс толерантності» пояснюється моделями на 52,8 – 91,9% в залежності від рівняння, то дисперсія інтолерантності – на 39,8 – 60,1%. Найбільшою мірою це зниження пов'язане зі зменшенням взаємозв'язку толерантності на поведінковому рівні з соціально-психологічним рівнем функціонування людини. Тобто мова йде про те, що цінності, установки, прагнення, уявлення є недостатньо пов'язаними з поведінковими проявами. Певною мірою це свідчить про те, що студенти мають ще розвиватися для більшої інтеграції їх особистісних властивостей і поведінки. Але важливо зазначити, що поведінка є більш ситуаційно обумовленою, тобто інтегрує впливи особистості та середовища.

Отже, незважаючи на суттєві можливості підвищення комунікативної толерантності на рівні поведінки через перехід особистісних структур, переконань і уявлень у реально діючі детермінанти власного поводження, треба враховувати і вплив конкретної ситуації, створювати умови для більшої толерантності, умови, що далеко виходять за межі окремої особистості чи навіть її референтного оточення.

По-друге, зменшення частки поясненої дисперсії шкали інтолерантності при переході від загального рішення до моделей без залучення соціально-психологічного рівня є суттєво меншим у порівнянні зі шкалою методики Г.У. Солдатової з співавторами. З одного боку це свідчить про важливість дивергентного мислення і певних показників емоційної сфери для обох наших показників толерантності, а з іншого – що вказане у попередньому абзаці зниження прогностичності моделей дійсно обумовлене переважно меншим впливом високого рівня функціонування людини на поведінковий рівень толерантності, меншою реальною дієвістю цінностей, особистісних установок і переконань, нормативних утворень, ніж це можна припустити, виходячи з розгляду лише особистісних аспектів толерантності.

По-третє, варто звернути увагу на значну подібність складу наших рівнянь для обох змінних-критеріїв. Моделі залучають такі змінні, як цінності

«універсалізм», «влада», соціальна адаптація, показники дивергентного мислення, емпатію за Мехрабіаном, а також узагальнену шкалу іншої методики толерантності, ніж та, що є критерієм у моделі. В обох випадках бачимо суттєве «змішування» впливу цінності «універсалізм» з іншими показниками соціально-психологічного рівня, що значно применшує реальний взаємозв'язок цієї змінної з толерантністю у відповідних рівняннях.

Відмінностями є залучення у моделюванні шкали методики В.В. Бойка нервово-психічної стійкості, показників емоційного інтелекту, цінності «доброта», більша вага цінності «влада», більший зв'язок з поведінковим рівнем цінностей (що цілком логічно), а у випадку показника «Індекс толерантності» – більше залучення ціннісної сфери і дуже висока вага соціальної адаптації. Це пояснюється вже обговореним більшим взаємозв'язком соціально-психологічного рівня функціонування людини з особистісним, а не поведінковим рівнем толерантності.

Підбиваючи підсумки регресійного аналізу змінної-критерію інтолерантності за В. В. Бойком зокрема, та толерантності в цілому (на основі двох ключових шкал нашого дослідження) можна зазначити таке. За допомогою досліджуваних змінних можна пояснити приблизно 60% дисперсії толерантності на поведінковому рівні. Виявлено, що у взаємозв'язках з толерантністю на поведінковому рівні та її детермінації задіяні усі три рівні: соціально-психологічний, психологічний та психофізіологічний рівні одночасно задіяні у моделях.

Найбільший вплив на толерантність поведінкового рівня створює толерантна особистість, толерантні установки і переконання, соціальна адаптація і цінності, що дозволяє говорити про провідне значення соціально-психологічного рівня функціонування людини і для комунікативної толерантності на поведінковому рівні: менше 8% дисперсії узагальненої шкали методики В. В. Бойка можна пояснити психологічним та психофізіологічними рівнями за умови врахування вказаного вище рівня. Хоча міжособистісна толерантність, що більш близька до поведінкових проявів, виявляється ще не настільки обумовленою чи взаємопов'язаною з соціально-психологічним рівнем, як шкала «Індекс толерантності». Це підтверджується і тим, що виключення змінних інших рівнів з аналізу призводить до більшого зниження прогностичності, ніж при розгляді узагальненої шкали методики Г.У. Солдатової з співавторами.

Можливості прогнозування узагальненого показника інтолерантності стають суттєво нижчими за умови вилучення змінних соціально-психологічного рівня. У той же час за допомогою лише двох рівнів ми здатні пояснити понад 40% дисперсії шкали інтолерантності. У цьому випадку провідну роль у моделі відіграють показники розвиненості дивергентного мислення, що віддзеркалюють важливість для толерантності сформованості вербального інтелекту, здатності мати різні точки зору та перспективи та враховувати їх у власній діяльності та поведінці. Менше значення має нервово-психічна стійкість і ще меншу роль у рівнянні відіграє емоційна сфера, що пов'язана зі здатністю керувати емоціями та відчувати емоції інших.

Визначено, що зростання показників нервово-психічної стійкості та ціннісної орієнтації «влада» пов'язане з більшою вірогідністю інтолерантності, тоді як соціальна адаптація, орієнтація на високі універсальні цінності та дивергентне мислення сприяють толерантності у поведінкових проявах. Прагнення до власного домінування, статусу, переваги над іншими сприяє поведінковій інтолерантності, тоді як високі універсальні загальнолюдські цінності, позитивне ставлення до інших, прихильність до людей пов'язані з толерантністю, створюючи для неї соціальні та особистісні передумови.

Показано, що можливості прогнозування узагальненого показника інтолерантності за допомогою змінних нашого дослідження є суттєво нижчими у порівнянні з результатами розгляду узагальненої шкали методики Г.У. Солдатової з співавторами. Найбільшою мірою це зниження пов'язане зі зниженням взаємозв'язку толерантності на поведінковому рівні з соціально-психологічним рівнем функціонування людини. Тобто цінності, установки, прагнення, уявлення є недостатньо пов'язаними з поведінковими проявами. Це свідчить про те, що студенти мають суттєві можливості (які треба використовувати у процесі їх особистісного розвитку) підвищення міжособистісної толерантності на рівні поведінки через перехід особистісних структур, переконань і уявлень у реально діючі детермінанти власного поведіння, так і про необхідність врахування ситуаційного контексту, що говорить про важливість конкретних ситуацій, важливість створення умов для більшої толерантності, умов, що далеко виходять за межі окремої особистості чи навіть її референтного оточення.

Виявлено значну подібність моделей для обох змінних-критеріїв. Вони залучають показники ціннісної сфери, соціальну адаптацію, дивергентне мислення та емпатію за Мехрабіаном, а також узагальнену шкалу іншої методики толерантності, ніж та, що є критерієм у моделі.

Проведений нами регресійний аналіз толерантності показує можливість прогнозування цього феномену за допомогою інших змінних. Визначено, що толерантність і на рівні рис та установок особистості і на поведінковому рівні насамперед пов'язана з соціально-психологічним рівнем функціонування людини, що значною мірою охоплює та обумовлює і взаємозв'язки толерантності з психологічним і психофізіологічним рівнями функціонування людини. У той же час без врахування соціально-психологічного рівня, власне психологічний рівень дозволяє пояснити фактично не менше 40% дисперсії міжособистісної толерантності. Щодо психофізіологічного рівня можна зробити висновок, що він як такий не є більш чи менш вагомою детермінантою розвитку комунікативної толерантності. Напроти, отримані дані свідчать про можливість негативного впливу окремих складових цього рівня на особистісні і поведінкові прояви міжособистісної толерантності. У той же час варто зазначити, що це питання потребує більш глибокого вивчення з залученням інших показників психофізіологічного рівня.

Отже, отримані дані свідчать на користь того, що толерантність на обох рівнях, які вивчалися нами, детермінована ступенем розвитку і сформованості соціально-психологічного рівня функціонування людини, що переважно охоплює та обумовлює і взаємозв'язки толерантності з психологічним і психофізіологічним рівнями функціонування людини.

3.4. Визначення детермінант толерантності як системної характеристики особистості

Проведений аналіз показав взаємозв'язки шкал толерантності з низкою змінних нашого дослідження. Отримані дані узгоджуються з твердженням щодо детермінованості цього феномену соціально-психологічним рівнем функціонування людини. У той же час використана раніше схема дослідження не дозволяє сформулювати це твердження без обмежень. Для більш обґрунтованого виходу на систему детермінації толерантності як складного соціально-психологічного феномену доцільно звернутися до

квазіекспериментального плану дослідження. Цей план припускає формування груп з певними характеристиками для виявлення наявності розбіжностей між цими групами за іншими показниками, що має на меті визначення змінної, яка слугує критерієм виокремлення груп, як чинника відмінностей за показниками, що вивчаються. Крім виявлення відповідних розбіжностей, квазіекспериментальне дослідження для правомірного висновку щодо наявності детермінації потребує контролю інших змінних, що можуть призвести до наявних взаємозв'язків та відмінностей.

Враховуючи виявлені зв'язки з всіма трьома рівнями функціонування людини, що розглядаються, доцільно звернутися до аналізу кожного з них. Психофізіологічний рівень представлений лише нервово-психічною стійкістю, тому логічно сформувати декілька груп на основі виразності цього показника.

Психологічний рівень у взаємозв'язках з толерантністю був найбільш представлений показниками дивергентного мислення, тому доцільно використати саме узагальнену шкалу Вільямса для визначення можливості детермінації комунікативної толерантності з боку цього рівня. Але для доповнення когнітивних особливостей афективною сферою також правомірно звернутися до емпатії за Мехрабіаном, як показника, що був представлений при моделюванні обох наших показників толерантності.

Виокремлення груп відповідно до вказаних вище шкал відбувалося у такий спосіб. Приблизно 25% найбільш низьких і найбільш високих показників за кожною шкалою склали першу і третю групу за виразністю відповідної змінної, а всі інші респонденти входили у склад другої, середньої групи. Отже, ми отримали три шкали, що групує людей за рівнем виразності кожної з таких змінних, як нервово-психічна стійкість, узагальнений показник методики Вільямса, емпатія за Мехрабіаном, для отримання можливості аналізувати розбіжності виразності міжособистісної толерантності відповідно до ключових показників психологічного та психофізіологічного рівнів функціонування людини у нашому дослідженні.

Соціально-психологічний рівень доцільно аналізувати через призму ціннісних орієнтацій. Враховуючи відсутність одного чи двох ключових показників ціннісної орієнтації правомірно вийти завдяки спеціальній процедурі (що подана нижче) на реально наявні типи досліджуваних з різними ціннісними орієнтаціями, переходячи таким чином на певний узагальнюючий показник ціннісної сфери.

Для виявлення груп з різними ціннісними орієнтаціями ми звернулися до кластерного аналізу методом k-середніх. Фактично, такий аналіз дозволяє виявити групи з певними типовими сполученнями ознак, що вивчаються. У нашому випадку можна говорити про отримання груп з різними ціннісними орієнтаціями. В аналіз були введені усі шкали методики Шварца. Аналізуючи рішення з різною кількістю груп, ми зупинилися на варіанті з чотирьох груп, як такому, що досить гарно інтерпретується, має прийнятну кількість респондентів у кожній групі і дозволяють виокремити типи з достатньо виразними цінностями, які найбільш пов'язані з комунікативною толерантністю. Найбільше кластери відрізняються за універсалізмом, владою, добротою та гедонізмом (відповідно до F-критерію), що дозволяє говорити про формування груп на основі розбіжностей насамперед за тими цінностями, що є найбільш релевантними нашому дослідженню. Отримана статистика за кожним кластером (у z-показниках) наявна у табл. 3.24.

Таблиця 3.24.

Виявлення груп (кластерів) з різними ціннісними орієнтаціями

	Кластер			
	1	2	3	4
конформність1	-,4864	,0636	-,2330	,2874
конформність2	,8080	-,6446	,8751	-,1740
традиції1	,2682	-,2824	,1650	,1685
традиції2	1,0122	-,6170	,8458	-,2435
доброта1	-1,7993	-,1649	,9471	-,1419
доброта2	-1,1036	-,3471	1,1975	-,3303
універсалізм1	-1,7036	-,2809	1,1739	-,2203
універсалізм2	-1,5218	-,3198	1,1357	-,1929
самостійність1	-,5459	,6130	-,4031	-,3371
самостійність2	,6339	,0032	,6745	-,8679
стимуляція1	,1018	,3850	,0712	-,6560
стимуляція2	,5667	,0686	,6983	-,9575
гедонізм1	1,1129	,5560	-,6227	-,5484
гедонізм2	1,8070	,3030	-,1546	-,8599
досягнення1	1,4346	,4831	-,8051	-,3600
досягнення2	1,8078	,0502	,0224	-,6803
влада1	1,7646	,4298	-1,0155	-,1829
влада2	1,8137	,3152	-,4559	-,5774
безпека1	-,6538	,5977	-,6252	-,0504
безпека2	,4850	-,0055	,5143	-,6629

Примітка. Позначка 1 означає нормативний рівень цінностей, 2 – поведінковий.

Як вже зазначалося, отримано 4 кластери. До першого з них належить 21 респондент. Виходячи зі середніх значень цінностей у цьому кластері, а це низькі (понад одне стандартне відхилення від загального середнього) «доброта», «універсалізм», та високі (понад одне стандартне відхилення від загального середнього) «влада», «досягнення», «гедонізм», можна інтерпретувати цю групу як досліджуваних з егоцентричною ціннісною орієнтацією. Вони центровані на власному задоволенні, досягненні власних цілей, статусі і домінуванні над іншими. Що цікаво, поряд з цими орієнтаціями, досить виразним є також поведінковий рівень «традицій» та «конформності», тобто дотримання певних норм і вимог суспільства, яке, враховуючи показники інших цінностей, частково може мати «ханжеський» характер. Що є позитивним знаком, цей тип ціннісних орієнтацій є найменш притаманним нашим студентам: до нього належать лише 8,4% нашої вибірки.

Другий кластер охоплює 97 досліджуваних (38,8% загальної вибірки), тобто репрезентує найбільш розповсюджений тип цінностей. Відзначимо, що переважна більшість цінностей цього типу не відхиляється від загального середнього більш ніж на понад половину стандартного відхилення. Найбільш помітними відхиленнями від загального середнього є зниженні показники поведінкового рівня «традицій» та «конформності», та підвищенні – нормативного рівня «самостійності», «безпеки» та «гедонізму». На наш погляд, цю сукупність ціннісних орієнтацій, ставлення до життя можна інтерпретувати, як юнацькі намагання встановити власну незалежність, певний максималізм і показова свобода щодо традицій та правил, бажання отримати задоволення від життя. Вони занепокоєні власною незалежністю, матеріальним статусом, бажанням жити тут і тепер, не дуже переймаючись наявними нормами і традиціями. Отже, на наш погляд, цей тип можна позначити як ціннісні орієнтації перехідного періоду при сепарації (принаймні психологічній) від родини.

До третього кластеру ввійшли 65 осіб (26,0% вибірки). Він характеризується високими (понад одне стандартне відхилення від загального середнього) показниками таких ціннісних орієнтацій, як «універсалізм» та «доброта», та низькими значеннями нормативного рівня ціннісних орієнтацій «влада» та «досягнення». Цікаво, що як і у першій групі, досить виразним є і поведінковий рівень традицій та конформності, які проте, вже мають інший зміст у структурі цінностей. На наш погляд, цей тип цінностей можна

визначити як просоціальний. Він характеризується досить зрілим ставленням до життя, орієнтований на високі гуманістичні цінності, позитивне ставлення до людей, тобто є соціо- чи навіть духовноцентрованим, а також не відзначається спрямованістю на статус чи власні досягнення і задоволення не зважаючи ні на що інше.

Останній, четвертий кластер охоплює 67 респондентів (26,8% вибірки). У цієї групи спостерігається зниження виразності ціннісних орієнтацій «стимуляція», «гедонізм», «самоствійність» та інших (у меншій мірі). При цьому, за винятком цінності «універсалізм», нормативний рівень є завжди більш високим ніж поведінковий. Враховуючи показники цінностей, на нашу думку, цей тип можна інтерпретувати як аскетичний. Він характеризується зменшеною орієнтацією на ризик, нові враження, зміни у житті, отримання власного задоволення, недостатнім бажанням формулювати власні цілі, бути автономним і допитливим тощо. Крім того, наявне суттєве розходження нормативного та поведінкового рівнів цінностей, що може свідчити про недостатню дієвість цінностей, їх мале втілення у реальну поведінку та життя. Важливо зазначити, що те саме характерно і для другого типу.

Розглядаючи отримані типи цінностей крізь призму чотирьох виокремлених Ш. Шварцем узагальнених ціннісних категорій (полярності самоствердження – вихід за межі свого «Я», відкритість змінам – збереження) [83], бачимо, що егоцентричний і просоціальний ціннісні типи гарно віддзеркалюють першу полярність, хоча і не зводяться виключно до неї. Особливо це стосується егоцентричного типу, що найбільш виразно і поляризовано набирає високі значення за самоствердженням і низькі – за виходом за межі свого «Я», тоді як для просоціального типу притаманна менша виразність протилежних за значенням ціннісних категорій виходу за межі свого «Я» і самоствердження. Егоцентричний тип також характеризується найбільшою відкритістю змінам. У межах двох інших груп (ціннісні орієнтації при сепарації від родини та аскетичний тип) можна говорити про більшу питому вагу орієнтацій на відкритість змінам і збереження відповідно, хоча ці тенденції мають значно меншу виразність, ніж вісь самоствердження – вихід за межі свого «Я» у егоцентричного та просоціального типів. Така менша виразність тенденцій при ціннісних орієнтаціях сепарації від родини та аскетичного типу і певні протиріччя в цінностях, що складають одну узагальнену категорію, наприклад, релятивно висока орієнтація на безпеку у сполученні з релятивно низьким значенням

конформності і традицій (і навпаки), свідчать, на наш погляд, про необхідність більш широкої інтерпретації вказаних типів, ніж їх віднесення лише до бінарної опозиції відкритість змінам – збереження.

Виокремивши чотири типи цінностей, ми можемо перейти до порівняння респондентів з цими типами за показниками міжособистісної толерантності. Для цього ми перейдемо до дисперсійного аналізу. Відзначимо, що у цьому підрозділі ми звернемося до декількох варіантів аналізу, що обумовлене з одного боку необхідністю різнобічного аналізу даних, а з іншого – певними обмеженнями, що призвели до необхідності застосовувати більше процедур для створення цілісної картини взаємовідносин толерантності та різних рівнів функціонування людини.

Розпочнемо з однофакторного дисперсійного аналізу. Отже, незалежною змінною є тип ціннісних орієнтацій, а залежними – узагальнені шкали методик Г. У. Солдатової з співавторами та В. В. Бойка.

Відзначимо, що хоча критерій рівності коваріаційних матриць Бокса свідчить про певні відхилення від необхідних припущень щодо процедури аналізу, інші показники (зокрема рівні багатомірних та одномірних критеріїв на тлі лише двох залежних змінних, критерій Лівіня) свідчать на користь прийнятності результатів аналізу.

За усіма багатомірними критеріями $p < 0,001$ частка поясненої дисперсії толерантності за двома ключовими змінними нашого дослідження становить від 33,9 до 66,7% в залежності від критерію.

За результатами одномірного аналізу, для обох шкал $p < 0,001$. Частка поясненої дисперсії інтолерантності становить 47,6%, а для шкали «Індекс толерантності» – 64,1%.

Звертаючись до параметрів моделі (більш детальний аналіз яких див. нижче), бачимо, що найбільший внесок у F-показник вносять відхилення від середнього першого та, меншою мірою, третього типу цінностей (тобто егоцентрична та просоціальна орієнтація). Це підтверджують і середні показники за групами (дескриптивну статистику див. у табл. 3.25).

Описова статистика дисперсійного аналізу для типу ціннісних орієнтацій

Тип ціннісних орієнтацій		Середнє	Стд. відхилення	N
Показник рівня комунікативної толерантності	1	1,672830	,5390001	21
	2	,260293	,7207815	97
	3	-,892149	,6889302	65
	4	-,038564	,8061507	67
	Разом	-,000783	,9942110	250
Індекс толерантності	1	-1,748012	,3750491	21
	2	-,333624	,5863267	97
	3	1,115316	,6675656	65
	4	-,051801	,5902366	67
	Разом	-,000180	,9885458	250

Як видно з таблиці, картина за обома шкалами принципово однакова, якщо врахувати, що толерантність визначається за високими показниками шкали «Індекс толерантності» та низькими – шкали інтолерантності В. В. Бойка. Перша група, егоцентричний тип цінностей, пов'язана з найбільшим зниженням комунікативної толерантності, тоді як просоціальний тип (третя група) – з найбільшим підвищенням, що, проте є суттєво нижчим, ніж зниження у попередньому випадку. Дуже близькими до загальних середніх є середні четвертої групи, аскетичного типу, тоді як другий тип (ціннісні орієнтації при сепарації), пов'язаний з певним зниженням феномену, що вивчається. Відповідно до апостеріорних критеріїв розбіжності між всіма групами є статистично значущими за винятком порівняння другого та четвертого типу за узагальненою шкалою методики В. В. Бойка: $p < 0,001$ для усіх розбіжностей, крім вже вказаних двох типів, різниця між якими за шкалою «Індекс толерантності» значуща на рівні $p = 0,018$. Ці результати є цілком логічними: високі ціннісні орієнтації сприяють толерантності, егоцентричні – є суттєвою перешкодою для неї, тоді як труднощі перехідного періоду, сепарації від родини, нові турботи є пов'язаними з певним зниженням досліджуваного нами феномену.

Отже, отримані дані свідчать про наявність взаємозв'язку типу ціннісних орієнтацій та толерантності. Це дозволяє говорити вже не про окремі ціннісні орієнтації, а їх певну систему. Зазначимо, що виходячи з теоретичних поглядів, ці зв'язки не можна пояснити виключно впливом

толерантності на систему ціннісних орієнтацій, тобто наші результати можна інтерпретувати або як взаємовплив, або як залежність толерантності від цінностей, або як обумовленість цих двох складових іншими чинниками. При цьому усі ці причини, на наш погляд, є правомірними. Враховуючи змістовне наповнення змінних аналізу, можна зауважити, що можливі спільні чинники переважно належать до соціально-психологічного та психологічного рівня функціонування людини. Як вже зазначалося, це може бути особистісна зрілість, певний соціальний досвід, розвиненість тих чи інших психологічних якостей і характеристик. Значною мірою увесь цей комплекс можливих чинників, що можуть обумовлювати взаємозв'язок цінностей і толерантності, є також пов'язаним з соціальною адаптацією, емоційною сферою та розвитком мислення та творчості особистості. Відповідно, врахувавши ці змінні, ми можемо звести до мінімуму вплив інших змінних на взаємозв'язок толерантності та цінностей. У той же час це певною мірою призведе і до вилучення частки дисперсії, що пов'язана з впливом цінностей, як одних з верхніх «поверхів» психіки, що перебудовують та обумовлюють інші.

Для виконання вказаного вище ми звернулися до дисперсійного аналізу з коваріатами чи коваріаційного аналізу. Було проведено два варіанта аналізу. Перший – з коваріатою «соціальна адаптація», що дозволяє значною мірою нівелювати можливий вплив третіх чинників соціально-психологічного рівня (зокрема, психологічної зрілості) на змінні, що розглядаються. Другий з трьома коваріатами: «соціальна адаптація», дивергентне мислення за Вільямсом, емпатія за Мехрабіаном. Це дозволяє врахувати і специфічні впливи і особливості власне психологічного рівня, тобто отримати «рафінований», «чистий» взаємозв'язок типу цінностей та толерантності без врахування частки дисперсії, пов'язаної з вказаними вище рівнями, якостями і характеристиками. Відповідно ми виконуємо той контроль, що дозволяє говорити про квазіекспериментальний характер нашого дослідження та виходити на твердження (з певними обмеженнями) про детермінацію однієї змінної іншою.

При введенні в аналіз коваріати «соціальна адаптація» значущість розбіжностей за усіма багатомірними критеріями та результатами одномірного аналізу залишається на рівні $p < 0,001$ (вибіркові дані аналізу подано у додатку Д «Критерії однофакторного дисперсійного аналізу для типу ціннісних орієнтацій з коваріатою соціальна адаптація»).

Бачимо, що за умови врахування соціальної адаптації, частка поясненої ціннісними орієнтаціями дисперсії толерантності за двома ключовими змінними нашого дослідження різко знижується до від 8,6 до 16,6% у залежності від критерію у порівнянні з попереднім діапазоном 33,9-66,7%. На наш погляд, отримані дані свідчать на користь того, що тип ціннісних орієнтацій детермінує рівень міжособистісної толерантності, зокрема і враховуючи низку чинників і умов, що є спільними для цих змінних та соціальної адаптації. Введення останньої як коваріати значною мірою доводить відсутність третіх чинників, що можуть обумовлювати взаємозв'язок, який ми виявили у цьому варіанті аналізу. Тоді як вилучена у порівнянні з попереднім аналізом частка дисперсії і може обумовлюватися низкою інших чинників, крім тих, що розглядаються. Хоча це може бути переважно і вплив цінностей зокрема і на соціальну адаптацію. Крім того, ще раз підтверджується менший зв'язок шкали інтолерантності зі змінними нашого дослідження, зокрема з соціальною адаптацією. Досить цікаво, що більша чи менша соціальна адаптованість, розуміння правил поведінки, особливості реакції на соціальні ситуації, що викликають фрустрацію, здатні пояснити лише 10,2% дисперсії узагальненої шкали методики В. В. Бойка.

Для ще більш жорсткого контролю врахуємо ще й ті показники емоційної та когнітивної сфери, що виявилися пов'язаними з толерантністю у регресійних рівняннях: емпатії за Мехрабіаном та дивергентного мислення. Значущість розбіжностей за типом цінностей за усіма багатомірними критеріями та результатами одномірного аналізу залишається на рівні $p < 0,001$, крім одномірного аналізу шкали «Індекс толерантності», для якої $p = 0,001$.

Бачимо, що падіння поясненої дисперсії є значно меншим, ніж у попередньому випадку: до від 7,4 до 14,0% у залежності від критерію, тобто не більше 2,6%. На наш погляд, враховуючи, що переважна більшість можливих інших причин наявного зв'язку виключена завдяки коваріатам, можна з досить високою вірогідністю говорити про наявність впливу ціннісних орієнтацій на виразність комунікативної толерантності.

Якщо брати толерантність як двомірну змінну, то 71,0% її дисперсії може бути пояснений соціальною адаптацією, 6,5% – узагальненим показником дивергентного мислення, 4,0% – емпатією за Мехрабіаном. При залученні показника нервово-психічної стійкості картина принципово не змінюється. Це підтверджує отримані раніше результати щодо взаємозв'язку

толерантності насамперед з соціально-психологічним рівнем функціонування людини.

Для більш детального аналізу отриманих даних звернемося до розгляду параметрів у цих трьох варіантах аналізу. Що цілком зрозуміло, внесок ціннісних орієнтацій у модель з додаванням кожної коваріати стає меншим. Як вже зазначалося, головними «постачальниками» розбіжностей з боку незалежної змінної є групи зі значною виразністю певних ціннісних орієнтацій: егоцентричний та просоціальний тип з прогностичністю, що майже на порядок перевищує прогностичні можливості типу ціннісних орієнтацій при сепарації (зазначимо, що останній тип не аналізується через те, що він однозначно визначений відсутністю приналежності досліджуваних до однієї з трьох інших груп). Цікаво, що якщо для змінної «Індексу толерантності», приналежність чи ні до егоцентричного чи просоціального типу пояснює майже однакову частку дисперсії, тоді як у випадку узагальненої шкали інтолерантності В.В. Бойка приналежність до групи з егоцентричним типом ціннісних орієнтацій є значно потужнішим предиктором, ніж просоціальні цінності.

Варто звернути увагу, що за умови введення коваріат частка поясненої параметрами моделі дисперсії дуже суттєво (у рази) зменшується. При цьому це більш помітно при розгляді узагальненої шкали методики Г. У. Солдатової з співавторами, ніж у випадку шкали інтолерантності. За наявності коваріат, внесок другої групи (з цінностями сепарації) у модель стає незначущим. Крім того, важливо зазначити, що коваріати більше зменшують вплив третього типу цінностей у порівнянні з першим.

Ці результати свідчать про те, що типи цінностей як такі здатні пояснити значну частку дисперсії міжособистісної толерантності. При цьому насамперед внесок у розбіжності між групами вносять низькі показники толерантності егоцентричного типу та високі – просоціального. Суттєва частка вказаної вище дисперсії є обумовленою певними спільними взаємозв'язками різного генезу з соціальною адаптацією, дивергентним мисленням та емпатією. Варто зауважити, що незважаючи на необхідність контролю цих змінних, саме вплив цінностей може бути однією з найважливіших детермінант вказаних вище спільних варіацій і вводячи коваріати ми значною мірою ризикуємо применшити реальне значення цінностей для толерантності. Отримані дані свідчать, що наявність егоцентричного типу цінностей по-перше має менший рівень спільної

поясненої дисперсії шкал толерантності з вказаними вище змінними, а по-друге – має значно більші прогностичні можливості у випадку шкали інтолерантності В. В. Бойка.

Отже, навіть за умови контролю важливих змінних соціально-психологічного та психологічного рівня, наявність егоцентричних цінностей є важливим чинником зниження толерантності на рівні рис і установок особистості і підвищення поведінкових проявів інтолерантності. Тоді як вплив просоціальних цінностей є більше включеним у систему змінних, складаючи комплекс розвиненої особистості, що зокрема проявляється і у більшій міжособистісній толерантності. Цікаво, що наявність виразних егоцентричних цінностей є більш уособленою щодо детермінації міжособистісної толерантності, тобто вони несуть в собі певні соціально-особистісні умови інтолерантності, що, проте, можуть дещо більше співіснувати з соціальною адаптованістю та розвиненим творчим мисленням, тоді як просоціальні цінності утворюють більш тісний комплекс зв'язків з вказаними якостями та характеристиками.

Розглянувши взаємозв'язок толерантності з типом цінностей як одного з важливіших показників соціально-психологічного рівня, треба звернутися до інших рівнів функціонування людини. Для цього ми проведемо двохфакторний дисперсійний аналіз з залученням типу цінностей та описаних у початку підрозділу категоріальних змінних на основі виразності нервово-психічної стійкості, дивергентного мислення та емпатії. Відзначимо, що жодна з пар цих змінних (з урахуванням коваріат) не виявила взаємодії, окрім типу цінностей та нервово-психічна стійкість, до розгляду аналізу яких ми і переходимо.

У цей двохфакторний дисперсійний аналіз ми включили тип цінностей і нервово-психічну стійкість, а також усі три коваріати, що використалися у попередньому аналізі. Але для отримання прийнятних показників правомірності моделі ми були змушені зробити наступне. Вилучити з аналізу егоцентричний тип цінностей (через те, що переважна більшість респондентів з цим типом належала до середньої групи нервово-психічної стійкості) та коваріату соціальна адаптація через значний вплив на еквівалентність коваріаційних матриць незалежних змінних. Коваріата емпатія за таких умов стала незначущою і також була вилучена.

У відповідному аналізі значущість розбіжностей за усіма багатомірними критеріями та результатами одномірного аналізу знаходиться

на рівні $p < 0,001$ для типу цінностей та дивергентного мислення, $p \leq 0,007$ – для нервово-психічної стійкості і $p \leq 0,002$ для взаємодії типу цінностей і нервово-психічної стійкості; винятком є значущість $p = 0,026$ для одномірного аналізу взаємодії типу цінностей і нервово-психічної стійкості у випадку шкали «Індекс толерантності» і незначущість впливу нервово-психічної стійкості на останню шкалу. Порівнюючи результати аналізу з попереднім варіантом з коваріатою «соціальна адаптація», бачимо, що дивергентне мислення пов'язане зі значно меншою часткою поясненої типом цінностей дисперсії залежних змінних, ніж вказана вище коваріата.

Враховуючи вказані вище зміни процедури аналізу, ми провели низку додаткових статистичних дій для верифікації отриманих результатів. Беручи до уваги дані (які ми не наводимо для економії місця) одномірних та багатомірних варіантів дисперсійного аналізу з залученням та ні тих чи інших коваріат, типів цінностей та змін параметрів моделі при цьому можна зазначити таке. Особливості взаємодії нервово-психічної стійкості та егоцентричного типу цінностей у їх взаємозв'язку з толерантністю потребують додаткової перевірки. Певною мірою це обумовлене наявністю взаємозв'язку типу цінностей та нервово-психічної стійкості за критерієм Хі-квадрат: у егоцентричного типу домінує середня нервово-психічна стійкість, у просоціального – більше респондентів з низькою нервово-психічною стійкістю, а у аскетичного – з високою. Можна говорити про наявність впливу нервово-психічної стійкості на шкалу інтолерантності В.В. Бойка. Також спостерігаємо взаємовплив типу ціннісних орієнтацій і нервово-психічної стійкості у детермінації толерантності на поведінковому рівні. Отримані дані свідчать проти взаємозв'язку нервово-психічної стійкості та шкали «Індекс толерантності». У той же час, якщо не залучати соціальну адаптацію як коваріату, спостерігаємо взаємовплив типу ціннісних орієнтацій і нервово-психічної стійкості у детермінації толерантності на рівні рис й установок особистості. Враховуючи зміст зазначеної коваріати можна припустити, що наявний взаємовплив значною мірою обумовлений тією складовою нервово-психічної стійкості, яка більш обумовлена соціально-психологічними чинниками, отже не є репрезентантом власне психофізіологічного рівня.

Для більш детального аналізу вказаних вище впливів і взаємовпливів перейдемо до розгляду описової статистики і графіків взаємодії. У табл. 3.31

подана статистика за нервово-психічною стійкістю та двома ключовими шкалами психологічного рівня функціонування людини.

Таблиця 3.26

Описова статистика за трьома ключовими шкалами психологічного та психофізіологічного рівнів

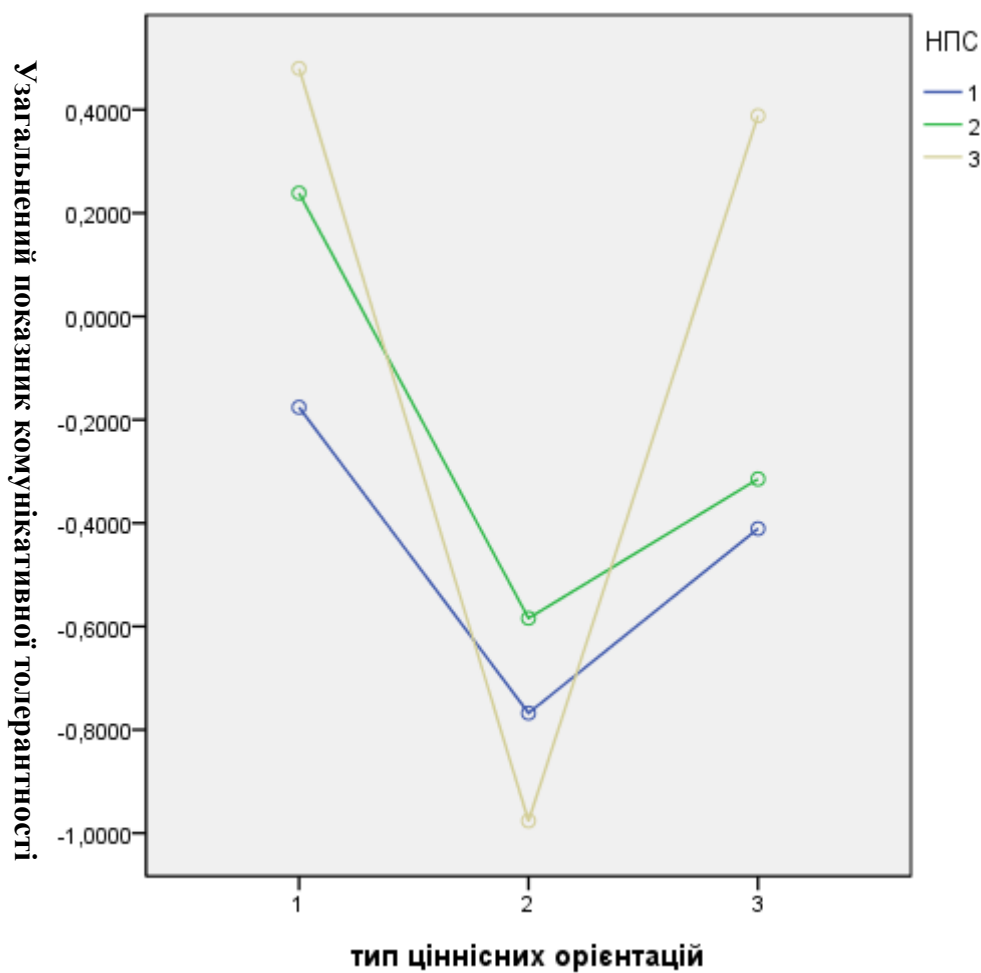
	Рівні змінної	Середнє	Стд. відхилення	N	
1	Показник рівня комунікативної толерантності	1	-,455716	,9144239	66
		2	,111092	,9650312	126
		3	,271169	,9806482	59
		Разом	-,000321	,9922475	251
	Індекс толерантності	1	,195650	1,0934631	66
		2	-,092033	,9721169	126
		3	-,012953	,8733350	59
		Разом	,002201	,9872875	251
2	Показник рівня комунікативної толерантності	1	,481826	,8776949	58
		2	,201384	,8993193	130
		3	-,861490	,7157651	61
		Разом	,006325	,9898281	249
	Індекс толерантності	1	-,528741	,8101534	58
		2	-,237397	,8189299	130
		3	,975621	,7518442	61
		Разом	-,008095	,9825667	249
3	Показник рівня комунікативної толерантності	1	,202305	1,0966980	62
		2	,006696	,9789997	130
		3	-,228713	,8660543	59
		Разом	-,000321	,9922475	251
	Індекс толерантності	1	-,307424	1,0224680	62
		2	,036334	,9529655	130
		3	,252363	,9556929	59
		Разом	,002201	,9872875	251

Примітка. 1-3 у лівому стовпчику – описова статистика для різних рівнів нервово-психічної стійкості, дивергентного мислення, емпатії за Мехрабіаном відповідно.

Як бачимо, група з низькою нервово-психічною стійкістю характеризується найвищими показниками толерантності. У випадку узагальненої шкали методики В.В. Бойка ми спостерігаємо лінійне зростання інтолерантності разом зі зростанням нервово-психічної стійкості, тоді як у випадку шкали «Індекс толерантності» найменші показники наявні у середньої групи. Як вже зазначалося, за умови врахування всіх коваріат лише розбіжності за першою зі змінних є статистично значущими. Крім того, апостеріорні критерії показують, що група з низькою нервово-психічною стійкістю має і найнижчі показники інтолерантності ($p < 0,001$).

Перейдемо до більш детального розгляду взаємовпливу типу ціннісних орієнтацій і нервово-психічної стійкості у детермінації толерантності. Відповідна залежність подана на рис. 3.1 і 3.2 (див. нижче).

Як видно з рис. 3.1, а також з параметрів моделі, взаємовплив типу ціннісних орієнтацій і нервово-психічної стійкості спостерігається насамперед при розгляді просоціального типу цінностей. Тобто, якщо при цінностях сепарації та аскетичному типі нервово-психічна стійкість лінійно пов'язана зі зростанням інтолерантності, то при просоціальному типі спостерігаємо іншу картину: група з найбільшою нервово-психічною стійкістю виявляється і найбільш толерантною при збереженні співвідношення інших рівнів цієї змінної як і при інших типах цінностей. При цьому ці дані зберігаються при введенні в аналіз усіх трьох коваріат. Отже, на наш погляд, ці результати говорять про перебудову значення психофізіологічного рівня під впливом просоціальних цінностей та розвитку особистості: цей рівень стає не базою для «твердошкірості», байдужості і жорсткості у стосунках, а основою для толерантної поведінки, уваги до інших і утримання від негативних біхевіоральних патернів.

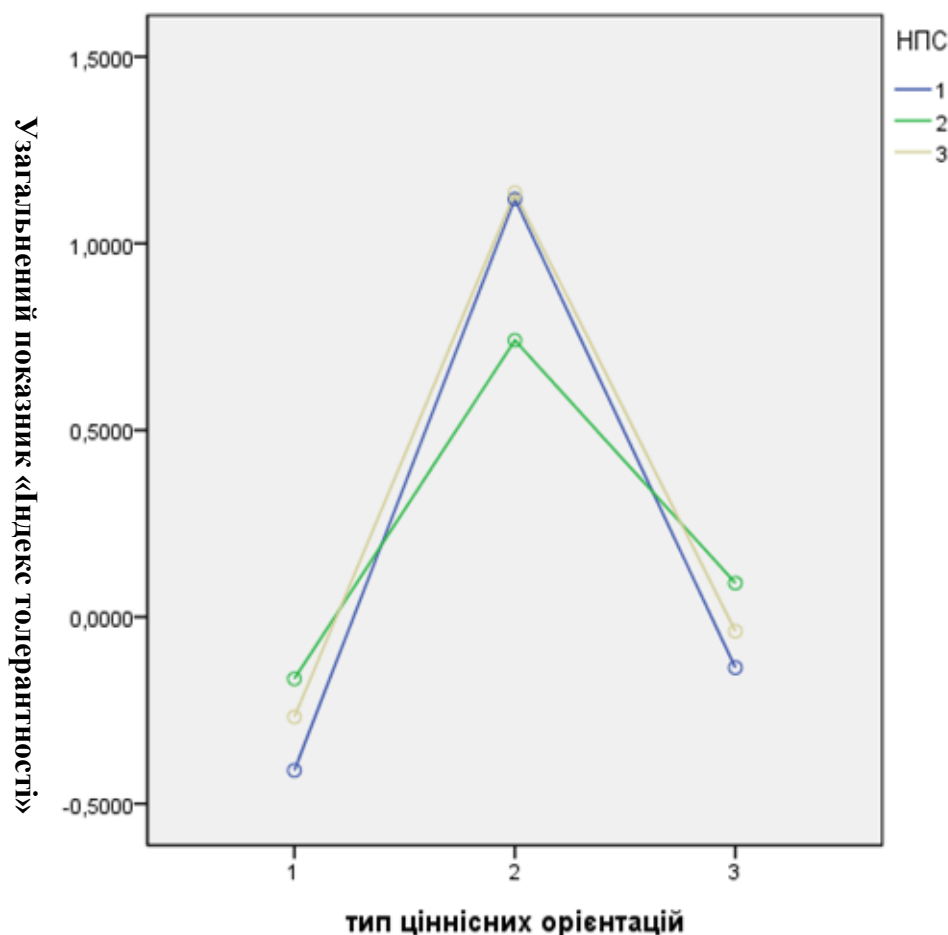

1 – група з цінностями сепарації; 2 – просоціальний тип; 3 – аскетичний тип

Рис. 3.1. Залежність шкали інтолерантності від типу цінностей і нервово-психічної стійкості.

Звертаючись до шкали «Індекс толерантності» бачимо певною мірою подібну картину: при просоціальних цінностях змінюються наявні при інших типах цінностей закономірності. Якщо при цінностях сепарації та аскетичному типу цінностей найбільші рівні толерантності характеризують досліджуваних з середніми показниками нервово-психічної стійкості, а найменші – з низькими, то при просоціальному типі середнім показникам відповідає найменша толерантність, а двом іншим групам, що виокремлено за виразністю нервово-психічної стійкості, суттєво вища. Можна припустити, що за умови високих цінностей відбувається компенсація слабкої нервово-психічної стійкості та «правильне» застосування сильного психофізіологічного рівня, тоді як при інших цінностях середня нервово-психічна стійкість є «золотою серединою», що дозволяє уникнути як певної

слабкості, так і занадто високої «твердошкірості» як можливих причин зниження толерантності.

1 – група з цінностями сепарації; 2 – просоціальний тип; 3 – аскетичний тип

Рис. 3.2. Залежність шкали «Індекс толерантності» від типу цінностей і нервово-психічної стійкості.

Отже, спостерігаємо досить складні, нелінійні особливості взаємодії толерантності на рівні рис і установок особистості і психофізіологічного рівня. Можливо саме ця складність взаємозв'язку не дозволяє говорити про статистичну значущість певних розбіжностей між групами та проведених кореляцій. У будь-якому разі бачимо, що за наявності високих цінностей, висока нервово-психічної стійкість сприяє толерантності, тоді як у іншому випадку – перешкоджає. У той же час зі шкалою «Індекс толерантності» така закономірність слабкіше і вона більшою мірою пояснюється соціально-психологічними чинниками. Це підтверджує наші думки щодо пояснення отриманих результатів як свідчення процесу перебудови психофізіологічного

рівня під впливом більш високих «поверхів» психіки. Отже, за умови високого особистісного розвитку, висока нервово-психічної стійкість маючи інструментальний характер допомагає здійсненню особистісних цілей і цінностей, сприяючи толерантності, у інших випадках – виступаючи більш безпосередньо як віддзеркалення психофізіологічних механізмів – перешкоджає. При цьому слабка нервово-психічної стійкість сама по собі пов'язана з більшою толерантністю принаймні на поведінковому рівні (можливі причини чого вже обговорювалися вище).

Перейдемо до аналізу змінних психологічного рівня. Розпочнемо з узагальненого показника дивергентного мислення.

У двохфакторний дисперсійний аналіз незалежними змінними були введені тип цінностей і узагальнена шкала методики Вільямса, коваріатами – соціальна адаптація та емпатія за Мехрабіаном. За шкалою Вільямса значущість розбіжностей за усіма багатомірними критеріями є на рівні $p \leq 0,004$, за результатами одномірного аналізу $p = 0,018$ для залежної змінної інтолерантність за В.В. Бойком та $p = 0,005$ для залежної змінної «Індекс толерантності» (вибіркові дані аналізу подано у табл. 3.32. Критерії двохфакторного дисперсійного аналізу для типу ціннісних орієнтацій і дивергентного мислення).

За наведеною раніше описовою статистикою бачимо, що толерантність лінійно зростає при зростанні рівня дивергентного мислення, причому між середнім та високим рівнем шкали Вільямса відбувається суттєвий стрибок у цьому зростанні. Це підтверджують і множинні порівняння, за якими група з високим рівнем дивергентного мислення значуще перевищує обидва інші рівні шкали Вільямса при $p < 0,001$. Отримані дані свідчать на користь того, що дивергентне мислення (високий рівень його розвитку) детермінує розвиток і прояв міжособистісної толерантності. Також бачимо, що значна міра взаємозв'язку толерантності та дивергентного мислення обумовлена соціально-психологічними чинниками, але не зводиться до них, маючи власну унікальну складову, що і дозволяє говорити про дивергентне мислення як окрему детермінанту толерантності як на поведінковому (менше), так і на установчо-особистісному рівні (більше). Зазначимо, що вказана модель є досить потужною: за скоректованим R-квадратом вона здатна пояснити до 90,2% дисперсії шкали «Індексу толерантності» та 53,0% - інтолерантності за В. В. Бойком. Зазначимо, що введення коваріати нервово-психічна стійкість

принципово не змінює отриманих результатів, а також дозволяє підвищити рівень поясненої дисперсії шкали інтолерантності до 58,0%.

Переходячи до шкали емпатія за Мехрабіаном, можемо зазначити, що без врахування інших змінних, вона взаємопов'язана з толерантністю (на рівні рис і установок особистості). При цьому за множинними порівняннями можна говорити, що група з високою емпатією статистично значуще ($p=0,003$) перевищує групу з низькою емпатією за шкалою «Індекс толерантності». Хоча з врахуванням типу цінностей цей зв'язок стає незначущим, залучення коваріати соціальна адаптація дозволяє говорити про наявність значущого взаємозв'язку шкали «Індекс толерантності» з рівнем емпатії навіть з урахуванням типу цінностей і дивергентного мислення ($p=0,014$). Отримані дані хоч і свідчать про взаємозв'язок толерантності з емоційною складовою власне психологічного рівня функціонування людини, але, на наш погляд, не дозволяють розглядати цей зв'язок як причинно-наслідковий у тому чи іншому напрямку.

Підбиваючи підсумки проведеного аналізу можна зазначити таке. За допомогою кластерного аналізу методом k-середніх було виокремлено чотири групи з різними ціннісними орієнтаціями: егоцентричний тип (найменш поширений), ціннісні орієнтації перехідного періоду при сепарації від родини, просоціальний та аскетичний типи. За результатами дисперсійного аналізу виявлено, що перша група, егоцентричний тип цінностей, пов'язана з найбільшим зниженням комунікативної толерантності, тоді як просоціальний тип (третя група) – з найбільшим підвищенням, що, проте є суттєво нижчим, ніж зниження у попередньому випадку. Отже, високі ціннісні орієнтації сприяють толерантності, егоцентричні – є суттєвою перешкодою для неї, тоді як труднощі перехідного періоду, сепарації від родини, нові турботи є пов'язаними з певним зниженням досліджуваного нами феномену. Залучення трьох коваріат соціально-психологічного та власне психологічного рівня функціонування людини дозволяють з високою вірогідністю говорити про наявність впливу ціннісних орієнтацій на виразність толерантності, враховуючи, що переважна більшість можливих інших причин наявного зв'язку виключена завдяки цим коваріатам. Підтверджено отримані раніше дані щодо домінування соціально-психологічних чинників у детермінації толерантності.

Показано, що типи цінностей як такі здатні пояснити значну частку дисперсії толерантності. При цьому насамперед внесок у розбіжності між

групами вносять низькі показники толерантності егоцентричного типу та високі – просоціального. Суттєва частка вказаної вище дисперсії є обумовленою певними спільними взаємозв'язками різного генезу з соціальною адаптацією, дивергентним мисленням та емпатією. Варто зауважити, що незважаючи на необхідність контролю цих змінних, саме вплив цінностей може бути однією з найважливіших детермінант вказаних вище спільних варіацій і використавши коваріати ми значною мірою ризикуємо применшити реальне значення цінностей для толерантності. Отримані дані свідчать, що наявність егоцентричного типу цінностей по-перше має менший рівень спільної поясненої дисперсії шкал толерантності з вказаними вище змінними, а по-друге – має значно більші прогностичні можливості у випадку шкали інтолерантності В. В. Бойка.

Отже, навіть за умови контролю важливих змінних соціально-психологічного та психологічного рівня, наявність егоцентричних цінностей є важливим чинником зниження толерантності на рівні рис і установок особистості і підвищення поведінкових проявів інтолерантності. Тоді як вплив просоціальних цінностей є більше включеним у систему змінних, складаючи комплекс розвиненої особистості, що зокрема проявляється і у більшій міжособистісній толерантності. Цікаво, що наявність виразних егоцентричних цінностей є певною більш уособленою щодо детермінації комунікативної толерантності, тоді як просоціальні цінності утворюють більш тісний комплекс зв'язків з якостями та характеристиками зрілої особистості, що обумовлює і рівень толерантності.

Виявлена наявність впливу нервово-психічної стійкості на шкалу інтолерантності В. В. Бойка. Також спостерігаємо взаємовплив типу ціннісних орієнтацій і нервово-психічної стійкості у детермінації толерантності на поведінковому рівні. Без використання соціальної адаптації як коваріати, фіксуємо взаємовплив типу ціннісних орієнтацій і нервово-психічної стійкості у детермінації толерантності на рівні рис й установок особистості. Враховуючи зміст зазначеної коваріати можна припустити, що наявний взаємовплив значною мірою обумовлений тією складовою нервово-психічної стійкості, яка більш обумовлена соціально-психологічними чинниками, отже не є репрезентантом власне психофізіологічного рівня. Показано, що група з низькою нервово-психічною стійкістю характеризується найвищими показниками толерантності. У випадку узагальненої шкали методики В. В. Бойка ми спостерігаємо лінійне зростання

інтолерантності разом зі зростанням нервово-психічної стійкості, тоді як у випадку шкали «Індекс толерантності» найменші показники наявні у середньої групи.

Виявлено, що взаємовплив типу ціннісних орієнтацій і нервово-психічної стійкості спостерігається насамперед при розгляді просоціального типу цінностей, при яких змінюються наявні при інших типах цінностей закономірності. Отже, спостерігаємо досить складні, нелінійні особливості взаємодії міжособистісної толерантності на поведінковому рівні і психофізіологічного рівня: за наявності високих цінностей, висока нервово-психічна стійкість сприяє толерантності, тоді як у іншому випадку – перешкоджає. У той же час зі шкалою «Індекс толерантності» така закономірність слабкіше і вона більшою мірою пояснюється соціально-психологічними чинниками. Це підтверджує наші думки щодо пояснення отриманих результатів як свідчення процесу перебудови психофізіологічного рівня: під впливом більш високих «поверхів» психіки цей рівень стає не базою для «твердошкірості», байдужості і жорсткості у стосунках, а основою для толерантної поведінки, уваги до інших і утримання від негативних біхевіоральних патернів. Отже, за умови високого особистісного розвитку, висока нервово-психічної стійкість маючи інструментальний характер допомагає здійсненню особистісних цілей і цінностей, сприяючи толерантності, у інших випадках – виступаючи більш безпосередньо як віддзеркалення психофізіологічних механізмів – перешкоджає. При цьому слабка нервово-психічної стійкість сама по собі пов'язана з більшою толерантністю принаймні на поведінковому рівні.

При аналізі змінних психологічного рівня виявлено, що толерантність лінійно зростає при зростанні рівня дивергентного мислення, причому між середнім і високим рівнем шкали Вільямса відбувається суттєвий стрибок у цьому зростанні. Отримані дані свідчать на користь того, що дивергентне мислення (високий рівень його розвитку) детермінує розвиток і прояв толерантності. Також бачимо, що значна міра взаємозв'язку толерантності та дивергентного мислення обумовлена соціально-психологічними чинниками, але не зводиться до них, маючи власну унікальну складову, що і дозволяє говорити про дивергентне мислення як окрему детермінанту толерантності як на поведінковому, так і на установчо-особистісному рівні.

Наявний зі шкалою емпатії за Мехрабіаном взаємозв'язок толерантності на рівні рис та установок особистості з врахуванням інших

даних і теоретичних міркувань, на наш погляд, не дозволяє розглядати цей зв'язок як причинно-наслідковий у тому чи іншому напрямку

Таким чином, виявлено що усі три рівні функціонування людини детермінують міжособистісну толерантність, хоча найбільш вагомою детермінантою виступає соціально-психологічний рівень. Використані у підрозділі лінійні моделі дозволяють пояснити до 90,2% дисперсії шкали «Індекс толерантності» та 58% – інтолерантності за В.В. Бойком, тобто є достатньо прогностичними. Отже, типи цінностей, соціальна адаптація, дивергентне мислення, нервово-психічна стійкість та емпатія за Мехрабіаном пояснюють «левоу частку» варіативності толерантності на рівні рис і установок особистості та понад половину – інтолерантності на поведінковому рівні.

3.5. Визначення місця толерантності студентів у структурі особистісних характеристик

Для більш повного аналізу взаємозв'язків та детермінації толерантності доцільно звернутися до вивчення латентної структури характеристик, якостей і феноменів, що вивчаються, тобто до факторного аналізу.

В аналіз були введені ключові шкали дослідження: обидва узагальнені показники толерантності, ціннісні орієнтації, нервово-психічна стійкість, емпатія за Мехрабіаном, інтегративний рівень емоційного інтелекту, узагальнена шкала дивергентного мислення та соціальна адаптація. За умови недостатньої спільності чи надмірній неоднозначності віднесення змінної до того чи іншого чинника, відповідна змінна вилучалася з аналізу. Ми виокремили чотири чинника методом головних компонент, що пояснюють 71,6% спільної дисперсії. Для більших можливостей інтерпретації даних було проведене обертання варімакс з нормалізацією Кайзера. Опишемо отримані чинники.

Перший чинник найбільше навантажують такі шкали, як «індекс толерантності», «соціальна адаптація», інтолерантність за В.В. Бойком, а також ціннісні орієнтації: «універсалізм» на нормативному та поведінковому рівнях, «влада» на нормативному рівні і «доброта» на обох рівнях. Деяка менша кореляція наявна з узагальненою шкалою дивергентного мислення Вільямса. При цьому інтолерантність та «влада» зворотно пов'язані з

чинником, що розглядається. Враховуючи вказану вище сукупність змінних, на наш погляд, її можна інтерпретувати як розвиток соціально-психологічного рівня, соціальну зрілість. Вона пов'язана з соціальною адаптованістю, високими цінностями та толерантністю. Отже, бачимо, що міжособистісна толерантність є складовою та проявом соціальної зрілості. Також підтверджуються отримані раніше дані щодо детермінації міжособистісної толерантності насамперед соціально-психологічним рівнем, високими ціннісними орієнтаціями, психологічною зрілістю людини. Відмінністю від отриманих раніше даних є узагальнення толерантності, соціальної адаптації, низки ціннісних орієнтацій та дивергентного мислення у одному чиннику, що і свідчить про їх поєднання у певний єдиний феномен, що як частково базується на толерантності, так і детермінує останню.

Другий чинник корелює з поведінковими рівнями таких цінностей, як «самотійність», «стимуляція», «гедонізм» і «досягнення». Його можна інтерпретувати як центровану на собі, власних відчуттях і результатах, позицію. Цікаво, що цей чинник є незалежним щодо показників толерантності, тобто остання більше пов'язана з загальним рівнем соціальної зрілості, ніж з виразністю відповідної сукупності цінностей. У той же час бачимо, що певні складові ціннісної сфери були вилучені з аналізу через зв'язок з декількома чинниками. Тобто вони пов'язані і з соціальною незрілістю, і є проявом егоцентричності, вчиняючи негативний вплив на толерантність. Отже, сама по собі увага до власних досягнень, стимулів, задоволення не є чинником зниження толерантності, якщо вона не поєднується з намаганнями отримати високий статус, домінувати над іншими, а також низькою соціальною адаптованістю і соціальною зрілістю. Певною мірою це пояснює суттєве зниження впливу типу ціннісних орієнтацій за умови врахування соціальної адаптації як коваріати у попередньому аналізі. Третій чинник складають нормативний і поведінковий рівень цінності «традиції», а також поведінковий рівень «конформності». Отже, цей фактор можна інтерпретувати як традиційність, дотримання правил і норм. При цьому, така традиційність і нормативність не є пов'язаною з міжособистісною толерантністю. З одного боку це може пояснюватися тим, що толерантне ставлення до людей з одного боку частково входить до норм і традицій, а з іншого – високий рівень дотримання останніх може викликати певну «негнучкість», жорсткість у ставленні до інших. Четвертий чинник корелює з цінностями «самотійність» і «безпека»

на нормативному рівні. Його можна інтерпретувати як прагнення до незалежності і матеріальної облаштованості. Враховуючи, що це не є стурбованість власною безпекою, досить логічно, що цей чинник є незалежним щодо толерантності.

Отримані результати в цілому підтверджуються і результатами більш потужного факторного аналізу методом узагальнених найменших квадратів. За вказаними вище умовами було залишено лише сім змінних: індекс толерантності, інтолерантність за В. В. Бойком, соціальна адаптація, універсалізм на нормативному і поведінковому рівнях, а також конформність і традиції на поведінковому рівні. При цьому останні дві змінні утворюють другий чинник, а усі інші – перший. Разом два чинники пояснюють 84,0% загальної дисперсії дев'яти шкал, що розглядаються.

Перший чинник як у попередньому варіанті аналізу можна інтерпретувати як соціальну зрілість. Цікаво, що, як і у тому варіанті, толерантність на рівні рис і установок особистості найбільше репрезентує та пов'язана з цим чинником. Як вже зазначалося раніше, і це підтверджується обома варіантами факторного аналізу, інтолерантність за В. В. Бойком слабше залучена у сукупність змінних нашого дослідження, менше детермінована цінностями і рівнем соціальної зрілості, що певною мірою відображає і важливість ситуаційної (а не лише особистісної) складової у детермінації нашої поведінки. Другий чинник можна інтерпретувати як і третій фактор при аналізі методом головних компонент: як традиційність, дотримання правил і норм. Тобто підтверджується незалежність толерантності від цього чинника. Тоді як егоцентрична позиція, враховуючи отримані раніше дані, не може повністю вважатися відокремленою від толерантності.

Підбиваючи підсумки проведеного факторного аналізу можна зазначити, що толерантність є складовою та проявом соціальної зрілості, вона детермінована насамперед соціально-психологічним рівнем, високими ціннісними орієнтаціями, психологічною зрілістю людини. Відмінністю від отриманих раніше результатів є узагальнення толерантності, соціальної адаптації, низки ціннісних орієнтацій та дивергентного мислення у одному чиннику, що і свідчить про їх поєднання у певний єдиний феномен, що як частково базується на толерантності, так і детермінує останню. Виявлено, що сама по собі увага до власних досягнень, стимулів, задоволення не є чинником зниження толерантності, якщо вона не поєднується з намаганнями отримати високий статус, домінувати над іншими, а також низькою

соціальною адаптованістю і соціальною зрілістю. Показано, що традиційність, дотримання правил і норм, а також прагнення до незалежності і матеріальної облаштованості є незалежними чинниками, що не пов'язані з толерантністю.

Висновки до розділу 3

Аналіз емпіричних даних дослідження дозволив зробити такі висновки:

1. При дескриптивному аналізі результатів було виявлено, що переважній більшості студентів притаманний середній рівень вираженості толерантності. Найбільш виразними проявами інтолерантності в наших студентів є категоричність та невміння приховувати почуття, а найменш виразними – нетерпимість і невміння пристосовуватися. Певна відсутність таких базових для толерантності характеристик як неупередженість, прийняття різних субкультур компенсується увагою до почуттів і дій інших, умінням адаптуватися до оточуючих. Виявлено, що студенти перевершують студенток за рівнями категоричності, наявності певних жорстких установок по відношенню до тих чи інших груп людей, нетерпимості до певних розбіжностей між різними людьми, тобто юнаки є менш толерантними у відповідних аспектах, ніж дівчата.

Показано, що у досліджуваній вибірці уявлення про необхідність бути толерантним, про власну толерантність як складову особистості з одного боку та показники, що більш пов'язані з реальними діями, реальною поведінкою толерантного чи інтолерантного характеру – можуть бути досить різними, не строго пов'язаними аспектами толерантності. Певною мірою це може пояснюватися недостатнім рівнем соціально-психологічного розвитку студентів.

2. Кореляційні зв'язки свідчать на користь входження толерантності у широку систему соціальної адаптації, її взаємозв'язку з особливостями реагування на стрес, фрустрацію, з поведінковими стратегіями людини в цілому, а також важливості ціннісної сфери особистості і розвитку дивергентного мислення для проявів толерантності. Такі показники психофізіологічного та емоційного аспектів толерантності, як емпатія, емоційний інтелект і нервово-психічна стійкість виявилися лише слабо пов'язані з загальними проявами толерантності. Проведений аналіз показує складність системи толерантності, такі її складові, як етнічна толерантність, соціальна толерантність і толерантність як риса особистості, будучи у значній мірі пов'язаними з одними і

тими самими чинниками і феноменами, мають і значну специфіку, як у порівнянні одна з одною, так і у порівнянні з іншими складовими багаторівневої системи толерантності.

3. Результати кореляційного аналізу у студенток і студентів окремо свідчать, що система толерантності як єдність низки складових (зокрема індивідуально- і соціально-психологічних, поведінкових) є більш інтегрованою у дівчат. У порівнянні з дівчатами можна говорити про менший рівень інтегрованості толерантності у систему особистісних якостей і характеристик у юнаків, більшу різницю між толерантністю на рівні поведінки та на рівні установок, більшу відносну питому вагу гнучкості мислення, відсутності орієнтації на владу для толерантності. Загальний рівень проявів поведінкової інтолерантності у юнаків найбільше пов'язаний з системою поведінкових аспектів інтолерантної поведінки, тоді як у дівчат – з соціально-психологічними чинниками. Крім того, у системі кореляцій юнаків достатньо виразним є і зв'язок цього феномену з нервово-психічною стійкістю, тобто психофізіологічним рівнем. В цілому структури кореляційних зв'язків за змістом дуже подібні у всіх трьох груп (загальної та двох гендерних), особливо це стосується загальної і жіночої вибірки, підтверджуючи важливість вказаних вище якостей і характеристик для толерантності.

4. Проведений регресійний аналіз показав можливості прогнозування кожної з двох узагальнених шкал толерантності за допомогою інших показників (вони здатні пояснити від 39,8 до 91,9% дисперсії в залежності від регресійного рівняння та шкали-критерію). Виявлено значну подібність регресійних моделей для обох узагальнених показників толерантності. Вони залучають показники ціннісної сфери, соціальну адаптацію, дивергентне мислення та емпатію, а також узагальнену шкалу іншої методики толерантності, ніж та, що є критерієм у моделі. Визначено, що толерантність і на рівні рис та установок особистості і на поведінковому рівні насамперед пов'язана з соціально-психологічним рівнем функціонування людини (ціннісна сфера, соціальна адаптація), що значною мірою охоплює та обумовлює і взаємозв'язки толерантності з психологічним і психофізіологічним рівнями функціонування людини. У той же час без врахування соціально-психологічного рівня, власне психологічний рівень дозволяє пояснити фактично не менше 40% дисперсії толерантності. Провідну роль у цьому рівні відіграють показники розвиненості дивергентного мислення, що віддзеркалюють важливість для толерантності сформованості вербального інтелекту, здатності мати різні точки зору та перспективи та враховувати їх у

власній діяльності та поведінці. Значно меншу роль у рівняннях відіграє емоційна сфера, що пов'язана зі здатністю керувати емоціями та відчувати емоції інших. Щодо психофізіологічного рівня можна зробити висновок, що він як такий не є більш чи менш ваговою детермінантою розвитку толерантності на більш високих рівнях. Напроти, отримані дані свідчать про можливість негативного впливу окремих його складових на особистісні і поведінкові прояви толерантності. У той же час варто зазначити, що це питання потребує більш глибокого вивчення з залученням інших показників психофізіологічного рівня.

Отже, отримані дані свідчать на користь того, що толерантність детермінована ступенем розвитку і сформованості соціально-психологічного рівня функціонування людини, що переважно охоплює та обумовлює і взаємозв'язки толерантності з психологічним і психофізіологічним рівнями функціонування людини.

При аналізі *соціально-психологічного рівня* було виокремлено чотири групи з різними ціннісними орієнтаціями: егоцентричний тип, ціннісні орієнтації перехідного періоду при сепарації від родини, просоціальний та аскетичний типи. Показано, що типи цінностей як такі здатні пояснити значну частку дисперсії толерантності. Найбільший внесок у розбіжності між групами вносять низькі показники толерантності егоцентричного типу та високі – просоціального. Це підтверджує результати кореляційного аналізу і свідчить, що орієнтація на загальнолюдський рівень цінностей, тобто домінування принаймні просоціального, а то і духовного, рівня у структурі особистості за Б. С. Братусем є взаємопов'язаним з толерантним поведінням з іншими, тоді як егоцентричний рівень може призводити до інтолерантної поведінки.

Аналіз *психологічного рівня* функціонування людини у детермінації толерантності дозволяє виявити, що міжособистісна толерантність лінійно зростає при зростанні рівня дивергентного мислення, причому значно виразніше між середнім і високим рівнем останнього. Показано, що значна міра взаємозв'язку толерантності та дивергентного мислення обумовлена соціально-психологічними чинниками, але не зводиться до них, маючи власну унікальну складову, що і дозволяє говорити про дивергентне мислення як окрему детермінанту толерантності. Враховуючи інші дані, наявний з емпатією прямий взаємозв'язок толерантності на рівні рис та установок особистості не можна розглядати як причинно-наслідковий у тому чи іншому напрямку.

При аналізі *психофізіологічного рівня* функціонування людини виявлено наявність впливу на поведінкову інтолерантність. Показано, що група з низькою

нервово-психічною стійкістю характеризується найвищими показниками толерантності. Також спостерігаємо взаємовплив типу ціннісних орієнтацій і нервово-психічної стійкості у детермінації толерантності на поведінковому рівні, що фіксується насамперед при розгляді просоціального типу цінностей, при яких змінюються наявні при інших типах цінностей закономірності.

Отже, спостерігаємо досить складні, нелінійні особливості детермінації поведінкової толерантності психофізіологічним рівнем: за наявності високих цінностей, висока нервово-психічна стійкість сприяє толерантності, тоді як у іншому випадку – перешкоджає. У той же час з толерантністю на рівні рис і установок особистості така закономірність слабкіше і вона більшою мірою пояснюється соціально-психологічними чинниками. Це підтверджує наші думки щодо різновекторності аспектів толерантності, а також стосовно пояснення отриманих результатів як свідчення процесу перебудови психофізіологічного рівня: під впливом більш високих «поверхів» психіки цей рівень стає не базою для «твердошкірості», байдужості і жорсткості у стосунках, а основою для толерантної поведінки, уваги до інших і утримання від негативних біхевіоральних патернів. Таким чином, за умови високого особистісного розвитку, висока нервово-психічна стійкість маючи інструментальний характер допомагає здійсненню особистісних цілей і цінностей, сприяючи толерантності, у інших випадках – виступаючи більш безпосередньо як віддзеркалення психофізіологічних механізмів – перешкоджає. При цьому слабка нервово-психічної стійкість сама по собі пов'язана з більшою толерантністю принаймні на поведінковому рівні.

5. Проведений факторний аналіз свідчить, що толерантність є складовою та проявом соціальної зрілості, вона детермінована насамперед соціально-психологічним рівнем, високими ціннісними орієнтаціями, психологічною зрілістю людини. Результати аналізу показують узагальнення толерантності, соціальної адаптації, низки ціннісних орієнтацій та дивергентного мислення у одному чиннику, що і свідчить про їх поєднання у певний єдиний феномен, що як частково базується на толерантності, так і детермінує останню.

Виявлено, що сама по собі увага до власних досягнень, стимулів, задоволення не є чинником зниження толерантності, якщо вона не поєднується з намаганнями отримати високий статус, домінувати над іншими, а також низькою соціальною адаптованістю і соціальною зрілістю. Показано, що традиційність, дотримання правил і норм, а також прагнення до незалежності і

матеріальної облаштованості є незалежними чинниками, що не пов'язані з толерантністю.

6. Загалом проведений аналіз показує усю складність толерантності студентів як системи. Її особистісні, поведінкові, емоційні, психофізіологічні аспекти не настільки інтегровані та лінійно пов'язані, як можна припустити виходячи з теоретичних уявлень. У той же час ми довели детермінованість міжособистісної толерантності різними рівнями функціонування людини. Це дозволяє говорити про цінності, дивергентне мислення, психофізіологічний рівень як чинники, механізми чи умови міжособистісної толерантності, викриваючи її як системну характеристику особистості студентів, системоутворюючим чинником якої є ступінь розвитку і сформованості соціально-психологічного рівня функціонування людини, що обумовлює та детермінує, перебудовує під себе інші рівні детермінації толерантності.

Розділ 4

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗРОБКИ ПРОГРАМИ ТРЕНІНГУ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ

У четвертому розділі запропоновано теоретико-методологічні засади психологічного тренінгу «Толерантність у моєму житті». Проаналізовано загальні положення програми тренінгу розвитку толерантності.

4.1. Побудова програми тренінгу розвитку толерантності студентів

Дана частина нашого дослідження присвячена розробці та обґрунтуванню програми розвитку толерантності студентів.

Попередні результати нашого дослідження вказують на те, що системоутворюючим чинником толерантності як системної характеристики особистості студентів, є ступінь розвитку і сформованості соціально-психологічного рівня функціонування людини, а саме певних ціннісних орієнтацій, що обумовлює та детермінує, перебудовує під себе інші рівні детермінації толерантності.

Отримані результати відкривають такі перспективи підвищення реальної толерантності студентів, як практична робота з переходу їх знань та уявлень про «правильне» у реальні мотиви та установки, що керуватимуть справжніми діями та ставленням до людей у конкретних життєвих ситуаціях, підвищення рівня особистісної зрілості, орієнтація на конструктивні шляхи розв'язання проблемних ситуацій, викриття недоліків егоцентричної орієнтації, прагнення домінування.

Для розвитку в студентів-педагогів відповідної системи ціннісних орієнтацій (як провідних, позаситуативних регуляторів поведінки) необхідним є перш за все надання знань про специфіку цінностей педагога-професіонала (когнітивний компонент) та формування до них позитивного емоційного ставлення (емотивний компонент). Однак, цього не достатньо, оскільки становлення ціннісних орієнтацій особистості та набуття ними статусу реально діючих (конативний компонент) можливе лише за умов їх включення у виконання відповідної діяльності. Саме тому необхідною є організація навчально-виховного процесу як такого, що не тільки сприятиме

набуттю особистістю певних професійних знань, умінь і навичок, але й створюватиме умови для формування у неї відповідної системи ціннісних орієнтацій, що в свою чергу сприятиме розвитку толерантності.

Найбільш сприятливий період для формування ціннісних пріоритетів (як особистісних взагалі, так і професійних, зокрема) майбутніх педагогів припадає на період навчання студентів.

Для формування ціннісних орієнтацій майбутніх педагогів доцільно використовувати перш за все активні методи групової роботи. Так, доволі широкий спектр можливостей має соціально-психологічний тренінг (СПТ), який спрямований на оволодіння певними психологічними знаннями, розвиток комунікативних та рефлексивних навичок, здібностей аналізувати ситуацію та особливості поведінки, вміння адекватно сприймати себе та оточуючих. Крім того, за допомогою СПТ відбувається аналіз та корекція особистісного смислового поля, продукування нових смислових утворень. Участь у СПТ сприяє особистісному розвитку, самовизначенню та формуванню провідних життєвих та професійних цінностей.

Можна припустити, що така ціннісна спрямованість освіти буде забезпечувати розвиток суб'єктних властивостей студентів-педагогів, яка проявляється у самостійності та гнучкості мислення, виборі на власний розсуд способів дій, активній позиції щодо визначення пріоритетів у поведінці та діяльності, прагненні до дослідницької діяльності, вмінні вирішувати поставлені задачі. Крім того можна припустити, що ціннісно-орієнтоване навчання сприятиме підвищенню рівня розвитку емпатійних здібностей особистості. Саме наявність зазначених властивостей, на нашу думку, є важливою для розвитку толерантності майбутніх педагогів.

4.2. Загальні положення програми тренінгу розвитку толерантності

Програма тренінгу розвитку толерантності, на нашу думку, повинна ґрунтуватися на основних положеннях гуманістичної психології, відповідно до якої особистість розглядається як суб'єкт, наділений активністю та здатний здійснювати вибір, керувати власним життям. Представники даного підходу наголошують на тому, що людині притаманне свідоме прагнення реалізувати, актуалізувати власні духовні потенції. Відповідно, основними принципами гуманістично зорієнтованої освіти та виховання є спрямованість на

особистість того, хто навчається, повага до нього та віра в його можливості, толерантність у взаємодії з ним.

Запропонована програма **«Толерантність у моєму житті»** фактично являє собою соціально-психологічний тренінг з елементами тренінгу особистісного зростання. У програмі доцільно використовувати прийоми та техніки гештальт-терапії, арт-терапії, психодрами та поведінкового «Тренінгу моральних міркувань» А. Гольдштейна. Таким чином, дана програма, спираючись на провідні положення гуманістичної психології, включатиме в себе досить широкий спектр методичних прийомів та технік: ігрові методи, методи групової дискусії, «мозковий штурм», метод «з'ясування цінностей», проєктивне малювання, дослідження випадків.

Враховуючи вище зазначене, основними принципами, дотримання яких сприяє підвищенню результативності реалізації програми є:

1. Діалогізація взаємодії, що заснована на довірі, толерантності та рівноправності у міжособистісній взаємодії учасників.

2. Добровільна участь у тренінгових заняттях взагалі та окремих вправах зокрема.

3. Активна участь – ініціативність, зацікавленість, активність учасників при виконанні вправ та обговоренні проблемних питань, висловлювання власної думки, свого ставлення до проблеми тощо.

4. Зворотний зв'язок – отримання інформації про результати, оптимальність, доцільність своєї поведінки та діяльності від тренера і членів групи.

5. Самодіагностика – усвідомлення, розкриття учасниками власних здібностей та можливостей, відкриття невідомих аспектів власного «Я», формулювання особистісних проблем.

6. Включеність – занурення у проблематику заняття, що вимагає організації роботи протягом досить тривалого часового відрізка.

7. Гармонізація інтелектуальної та емоційної сфер.

8. Забезпечення конфіденційності занять.

Заняття проводяться раз на тиждень. Кількість учасників групи – 14-15 осіб.

Для проведення тренінгових занять необхідно забезпечити приміщення, яке б дозволяло проводити як аудиторну роботу, так і роботу «в колі», рухливі вправи, рольові ігри. Тобто, для проведення тренінгових занять можна використовувати простору, добре освітлену кімнату.

Серед основних матеріалів, необхідних для організації занять, слід зазначити: фліп-чарт, папір (формат А-1, А-3 та А-4), олівці, фломастери, стікери, ножиці, клей, папки для виконання індивідуальних завдань («Домашня робота»).

Оскільки програма розвитку толерантності спрямована на формування ціннісних орієнтацій майбутніх педагогів, то вона повинна містити вправи, які передбачають наявність глибоких рефлексивних компонентів, отримання зворотного зв'язку, бурхливих емоційних переживань. Це, в свою чергу, обумовлює наявність наступних вимог до підготовки тренера:

- а) наявність досвіду тренерської роботи;
- б) участь у СПТ або у тренінгах особистісного зростання самим тренером.

Для реалізації програми вважаємо оптимальним залучення двох тренерів, що дає можливість підвищити ефективність та продуктивність занять, полегшує організацію роботи.

Загальною метою програми є формування ціннісних орієнтацій, що сприятимуть розвитку толерантності майбутніх педагогів.

в свою чергу, дана мета конкретизується у ряді **завдань**:

- формувати вміння взаємодіяти з іншими;
- розвивати здібності до рефлексії, формувати позитивне ставлення до себе та до оточуючих;
- сприяти усвідомленню учасниками групи власних ціннісних орієнтацій;
- сприяти формуванню гуманістичних ціннісних орієнтацій майбутніх педагогів.

На нашу думку, найбільш доцільним є використання модульного підходу для реалізації програми. Організація роботи у вигляді певних змістовних блоків – модулів – дає можливість спрямувати заняття в межах певної проблематики. Так, кожен модуль являє собою певну багатомірну систему, що поєднує тематичну (забезпечення певної послідовності тем), діяльнісну (організація відповідної діяльності для набуття вмінь та навичок) і рефлексивну (сприяння самоаналізу та самооцінці студентами власних індивідуальних особливостей і якостей, осмисленню «зворотного зв'язку», отриманого від тренера і членів групи) підструктури та становить самостійний комплекс занять, який забезпечує реалізацію відповідної мети. Водночас, змістовні блоки виступають у вигляді складових частин єдиної

програми, оскільки кожен наступний модуль є логічним продовженням попередніх та дозволяє здійснювати безперервний, поступальний розвиток ціннісних орієнтацій майбутніх педагогів (що і становить основну ціль програми).

Отже, нами було визначено наступні етапи реалізації програми:

Модуль 1. «Я для себе, я для інших» (10 годин), що має на меті сприяти успішній взаємодії студентів у різних життєвих ситуаціях, побудові конструктивних відносин, засвоєння навичок та прийомів ненасильницького спілкування.

Модуль 2. «Мої цінності» (14 годин), метою якого є забезпечення учасників засобами самопізнання, сприяння формуванню системи толерантних цінностей майбутніх педагогів.

Модуль 3. «Я» – майбутній толерантний педагог» (8 годин), що забезпечує реалізацію мети розширення знань студентів про майбутню професійну діяльність, закріплення толерантних цінностей майбутніх педагогів та переводження їх у практичні вміння.

Саме така послідовність змістовних компонентів програми, на нашу думку, забезпечує можливість оптимізувати розвиток навичок толерантної поведінки у студентів в процесі інтерактивної взаємодії всіх суб'єктів студентського соціуму, дозволяє отримати знання про специфіку вимог до особистості педагога, сприяє закріпленню толерантних цінностей на особистісному рівні майбутнього педагога, формуванню професійної ідентичності та професійної культури.

Крім того, у програмі доцільно подати комплекс індивідуальних завдань, які виконуються за межами групових занять, але є логічним продовженням кожної окремої теми програми. Саме виконання зазначених завдань сприяє закріпленню та поглибленню отриманих у ході тренінгових занять знань і навичок, спонукає до самоаналізу та самопізнання, мотивує до самовиховання й саморозвитку. Слід відмітити, що запропоновані завдання можуть використовуватись також у вигляді окремого комплексу в межах семінарських та лабораторних занять, самостійної науково-дослідної роботи студентів. Усі вищезазначені заходи, спрямовані на формування системи толерантних ціннісних орієнтацій майбутніх педагогів, можуть проводитись у рамках різноманітних дисциплін психолого-педагогічного циклу (наприклад, у межах курсу «Вступ до спеціальності», «Загальна психологія», різноманітних спецкурсів та спецпрактикумів тощо). Вказані методичні прийоми (або їх

елементи) можуть використовуватись як під час проведення лекційних (наприклад, проблемна лекція), семінарських (тематичні дискусії, вирішення проблемних ситуацій) та лабораторних занять (рольові та ділові ігри), так і в ході проведення виховної роботи в позаучбовий час (наприклад, робота в гуртках, відвідування тренінгових занять тощо).

Висновки до розділу 4

1. Отримані у ході теоретичного і емпіричного аналізу результати показують, що головним «стрижнем» такої програми має бути робота з соціально-психологічним рівнем функціонування людини, у першу чергу – з системою ціннісних орієнтацій, що мають стати не лише «знаними», а реально діючими у поведінці. Для цієї мети доцільно використовувати перш за все активні методи групової роботи, зокрема соціально-психологічний тренінг.

2. Запропонована програма «Толерантність у моєму житті» ґрунтується на основних положеннях гуманістичної психології з використанням окремих прийомів і технік гештальт-терапії, арт-терапії, психодрами, включаючи широкий спектр методів: ігрові, групова дискусія, «мозковий штурм», «з'ясування цінностей», проєктивне малювання, дослідження випадків.

3. Запропонований тренінг спрямований на розвиток і актуалізацію поважливого ставлення до іншого, про соціальних та загальнолюдських цінностей, вміння враховувати різні точки зору і способи буття, самостійності та гнучкості мислення, активної позиції щодо визначення пріоритетів у поведінці та діяльності, емпатійних здібностей особистості.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

На підставі аналізу одержаних даних можна зробити такі висновки:

1. Толерантність є системною характеристикою особистості, що має рівневу структуру детермінації: психофізіологічний, індивідуально-психологічний і соціально-психологічний рівні. Виходячи з системно-рівневого розуміння, запропоновано розглядати толерантність як *прийняття* (толерантність на соціально-психологічному рівні), *поблажливість* (толерантність на індивідуально-психологічному рівні) та *витривалість* (толерантність на психофізіологічному рівні).

2. Переважній більшості студентів притаманний середній рівень вираженості толерантності. Найбільш виразними проявами інтолерантності в наших студентів є категоричність та невміння приховувати почуття, а найменш виразними – нетерпимість і невміння пристосовуватися. Певна відсутність таких базових для толерантності характеристик як неупередженість, прийняття різних субкультур компенсується увагою до почуттів і дій інших, умінням адаптуватися до оточуючих. Виявлено, що студенти перевершують студенток за рівнями категоричності, наявності певних жорстких установок по відношенню до тих чи інших груп людей, нетерпимості до певних розбіжностей між різними людьми, тобто юнаки є менш толерантними у відповідних аспектах, ніж дівчата.

3. Толерантність пов'язана насамперед зі ступенем розвитку і сформованості егоцентричних та просоціальних типів цінностей, що переважно охоплює та обумовлює і взаємозв'язки толерантності з іншими особистісними характеристиками. Другим за ступенем зв'язку із толерантністю є показники розвиненості дивергентного мислення, тоді як емоційна та поведінкова сфери мають набагато менше значення. Найменший ступінь зв'язку із толерантністю має нервово-психічна стійкість.

4. Детермінують толерантність усі три рівні функціонування особистості, хоча найбільш вагомою детермінантою виступає соціально-психологічний рівень. За допомогою використаних у роботі лінійних моделей виявлено, що типи цінностей (насамперед егоцентричний і просоціальний), соціальна адаптація, дивергентне мислення, нервово-психічна стійкість та емпатія зумовлюють варіативність толерантності на рівні рис і установок особистості та на поведінковому рівні. Таким чином цінності, дивергентне мислення, нервово-психічна стійкість є чинниками толерантності, що дає

можливість визначити її як системну характеристику особистості студентів. Визначальним чинником толерантності є ступінь розвитку і сформованості соціально-психологічного рівня функціонування особистості, який обумовлює характер інших рівнів цього функціонування. Існує взаємовплив соціально-психологічного та психофізіологічного рівнів: за умови домінування загальнолюдських та просоціальних цінностей високий рівень вираженості нервово-психічної стійкості сприяє толерантності, тоді як у протилежному випадку перешкоджає їй.

5. У структурі толерантності виявлено 4 фактори, які підтверджують запропоновану теоретичну модель рівнів детермінації толерантності та її структурних елементів, дещо поглиблюючи та розширюючи її: *«соціальна зрілість»* (толерантність, соціальна адаптація, ціннісні орієнтації «універсалізм», «влада» (з від'ємним знаком), «доброта» і дивергентне мислення); «самоповага» (ціннісні орієнтації «самостійність», «стимуляція», «гедонізм», «досягнення»); *«традиційність»* (ціннісні орієнтації «традиції», «конформність»); *«прагнення до незалежності»* (ціннісні орієнтації «самостійність», «безпека»). Сформованість даних факторів переважно складовими соціально-психологічного рівня свідчать про істотний вплив цього рівня функціонування особистості на толерантність. Толерантність є складовою та водночас проявом «соціальної зрілості», що свідчить про їх діалектичний взаємозв'язок. Емоційна сфера та психофізіологічний рівень є відокремленими від вказаної вище системи якостей і характеристик. Проведений аналіз показує всю складність толерантності студентів як системи. Її особистісні, поведінкові, емоційні, когнітивні та психофізіологічні аспекти не настільки інтегровані та лінійно пов'язані, як можна припустити, виходячи з теоретичних міркувань.

6. Головним напрямком розвитку толерантності має бути робота з системою ціннісних орієнтацій: вони повинні перетворитись із лише відомих речей на знаряддя ефективного впливу на поведінку особистості. З метою формування такого впливу запропоновано теоретико-методологічні засади психологічного тренінгу «Толерантність у моєму житті», який спрямований на актуалізацію і розвиток просоціальних ціннісних орієнтацій, ціннісного, шанобливого ставлення до іншого і уміння враховувати різні точки зору і способи життя.

Перспективою подальших досліджень є перехід до більш широкого вивчення загальної системи толерантності з урахуванням її різних складових,

чинників і механізмів, поглиблений аналіз місця емоційних і психофізіологічних аспектів толерантності в цій системі, звернення до ситуаційних і контекстуальних особливостей і детермінант толерантності та подальша розробка методичного інструментарію вимірювання толерантності як багаторівневого феномену.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аболин Л. М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека / Л. М. Аболин. – Казань: Изд-во КазГУ, 1987. – 285 с.
2. Абульханова-Славская К. А. О путях построения типологии личности / К. А. Абульханова-Славская // Психологический журнал. – 1983. – №1. – С. 14 – 29.
3. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991.
4. Адорно Т. Исследования авторитарной личности / Т. Адорно. – М., 2001.
5. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды / Б. Г. Ананьев. – Т.2. – М.: Педагогика, 1980. – 287 с.
6. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – М.: Наука, 1977. – 380 с.
7. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Л.: ЛГУ, 1968. – 338 с.
8. Антология мировой философии: В 4-х т. – М: Мысль, 1992.
9. Анцыферова Л. И. О динамическом подходе к психологическому изучению личности / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1981. – Т.2. – №2. – С. 8 – 18.
10. Асеев В. Г. Личность, значимость побуждений / В. Г. Асеев. – М., 1993.
11. Асеев В. Г. Мотивация поведения и мотивация личности / В. Г. Асеев. – М., 1976 – 158 с.
12. Асмолов А. Г. О смыслах понятия «толерантность» / А. Г. Асмолов, Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова // Век толерантности: Научно-публ. вестник. – 2001. – Вып.1. – С. 8 – 18.
13. Асмолов А. Г. Слово о толерантности / А. Г. Асмолов // Век толерантности: Научно-публ. вестник. – 2001. – Вып. 1. – С. 4 – 7.
14. Асмолов А. Г. Толерантность: от утопии к реальности // На пути к толерантному сознанию / А. Г. Асмолов. – М: Смысл, 2000.– 255 с.
15. Бабчук О. Г. Особливості толерантності осіб із різними типами емоційності / Олена Григорівна Бабчук // Автореф. ... кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – Одеса: Державний заклад «Південно-український

- національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського», 2012. – 20 с.
16. Балл Г. О. Сучасний гуманізм і освіта: Соціально - філософські та психолого-педагогічні аспекти. – Рівне: «Листа-М», 2003. – 128 с.
  17. Бардьер Г. Л. Бизнес-психология / Г. Л. Бардьер. – М.: Генезис, 2002. – 412 с.
  18. Бардьер Г. Л. Интолерантность и девиантное поведение в бизнесе / Г. Л. Бардьер. – СПб: Норма, 2001. – 240 с.
  19. Барінова Н. В. Гендерний аспект сучасної освіти. Психологічні особливості становлення жіночої статевої ролі Я-концепції / Наталія Вікторівна Барінова // Імідж сучасного педагога. – 2011. – № 1. – С. 60-62.
  20. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского / М. Бахтин. – М: Знание, 1979. – С. 35 – 78.
  21. Безкоровайна О. В. З педагогікою толерантності в третє тисячоліття / О. В. Безкоровайна // Педагогіка толерантності. – 2003. – № 3 (25).
  22. Блауберг И. В. Становление и сущность системного подхода / И. В. Блауберг, Э. Г. Юдин. – М., 1969.
  23. Богоявленская Д. Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества / Д. Б. Богоявленская.— Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1983.— 173с.
  24. Богоявленская Д. Б. Методологические и методические проблемы исследования целеполагания / Д. Б. Богоявленская // Психологические исследования интеллектуальной деятельности.— М., 1997.— С. 95 – 101.
  25. Богоявленская Д. Б. Психология творческих способностей / Д. Б. Богоявленская. — М., 2002. – С. 77.
  26. Бодалев А. А. Личность и общение / А. А.Бодалев. – М: Педагогика, 1983. – 271с.
  27. Бодров В. А. Психологический стресс: развитие учения и современное состояние проблемы / В. А. Бодров. – М.: Институт психологии РАН, 1995. – 127 с.
  28. Божович Л. И. Проблемы формирования личности // Избр. психол. труды / Л. И. Божович. – М. – Воронеж, 1995. – С. 192.
  29. Бойко В. В. Коммуникативная толерантность (методическое пособие) / В. В. Бойко. – СПб.: МАПО, 1998. – 23 с.

30. Бойко В. В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других / В. В. Бойко. – М: Филин, 1996. – 472 с.
31. Большой энциклопедический словарь./ Гл. ред. А. М. Прохоров. – М. – СПб. – 1997. – С. 1330.
32. Бондырева С. К. Толерантность (введение в проблему) / С. К. Бондырева. – М. – Воронеж, 2003. – 240 с.
33. Бондырева С. К. Толерантность. Введение в проблему / С. К. Бондырева, Д. В. Колесов. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института, 2003. – 239 с.
34. Бондырева С. К. Феномен толерантности в системе межэтнических отношений // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений / С. К. Бондырева. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЕК», 2003. – 367 с. – С. 9 – 10.
35. Борисов Р. В. Языковая компетентность как средство выражения этнической идентичности и формирования межэтнической толерантности учащейся молодёжи: дис. ... кандидата психологических наук : 19.00.07 / Борисов Руслан Викторович. – Махачкала, 2007. – 188 с.
36. Бохеньский Ю. Сто суеверий: Краткий философский словарь предрассудков / Ю. Бохеньский: [пер. с польск.]. – М.: Изд-ская группа «Прогресс» – «VIA», 1993 – 187 с.
37. Братусь Б. С. Аномалии личности Б. С. Братусь. – М.: Мысль, 1988. – 301 с.
38. Братченко С. Л. Гуманистическая психология как одно из направлений движения за ненасилие. – СПб: Питер, 1999. – 51 с.
39. Братченко С. Л. Психологические основания исследования толерантности в образовании / С. Л. Братченко // Педагогика развития: ключевые компетентности и их становление: Материалы 9-й науч.-практ. конф. – Красноярск: Краснояр. гос. ун-т, 2003. – С. 104 – 117.
40. Бубер М. Я и Ты / М. Бубер. – М: Высшая школа, 1993. – 175 с.
41. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике. – 2-е изд., перераб. И доп. / Леонид Фокич Бурлачук, Сергей Маратович Морозов. – СПб.: Питер, 2005. – 520 с.
42. Бутуева З. А. Роль ценностных ориентаций в социализации пожилых и старых людей (социально-философский аспект) / З. А. Бутуева. – М., 1999.

43. Василенко Л. И. Краткий религиозно-философский словарь / Л. И. Василенко. – М.: Истина и Жизнь, 2000. – 256 с.
44. Васютинським В. Інтеракційна психологія влади / В. Васютинським. – К.: Вид-во КСУ, 2005. – 492 с.
45. Взаимосвязь ценностно-смысловой сферы и креативных характеристик личности [Электронный ресурс] / Н. П. Крейдун, Е. Е. Поливанова, Л. Н. Яворовская, С. Г. Яновская. – Режим доступа до статті: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/NiO/2011_9/2_rozd/Kr_Po.htm.
46. Век толерантности. Научно-публицистический вестник / Под ред. А.Г. Асмолова. – Вып. 1-6. – М., 2001 – 2004.
47. Виноградова Е. Г. Диагностика развития личности в юности / Е. Г. Виноградова, О.М. Масленникова. – Н.Новгород, 2000. – 195с.
48. Водзинская В. В. Понятие установки, отношения и ценностных ориентаций в социологическом исследовании / В. В. Водзинская // Философские науки. – 1969. – №2. – С. 48 – 54.
49. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций / Л. С. Выготский. – М.: Изд-во АПН, 1960. – 500 с.
50. Гальперин П. Я. К учению об интериоризации / П. Я. Гальперин // Вопросы психол. – 1966. – №6. – С.25 – 33.
51. Ганзен В. А. Систематика психических состояний человека / В. А. Ганзен, В. Н. Юрченко // Вестник Ленинградского Университета. – 1991. – № 6. – С. 47 – 55.
52. Гамезо М. В. Возрастная психология: личность от молодости до старости / М. В. Гамезо, В. С. Герасимова, Г. Г. Горелова, Л. М. Орлова. – М., 1999. – 234 с.
53. Ганзен В. А. Структурно-функциональное описание психики человека / В. А. Ганзен // Вестник Ленинградского Университета. – 1982. – № 5.
54. Гапонова С. А. Особенности адаптации студентов вузов в процес се обучения // Психологический журнал. – 1994. – № 3. – С. 57 – 65.
55. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта / Дж. Гилфорд // Психология мышления. – М.: Прогресс, 1965.— 435 с.
56. Горський В. С. Історія української філософії / В.С. Горський. – К.: Наукова думка, 1996. – 243 с.
57. Грива О. А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полі культурного середовища: монографія / О. А. Грива. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2005. – 228 с.

58. Гриншпун И. Б. Понятие и содержательные характеристики толерантности / И. Б. Гриншпун // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института, Воронеж: Изд-во НПО «МОДЕК», 2003. – 367 с. – С. 34 – 35.
59. Губко О.Т. Психологія українського народу: наук. дослідж.: в 4 кн. – Кн. 1: Психологічний склад праукраїнської народності / Олексій Тимофійович Губко. – К.: ПВП «Задруга», 2004. – 400 с.
60. Гуревич П. С. Философская антропология: опыт систематизации / П. С. Гуревич // Вопросы философии. – 1995. – № 8.
61. Декларація принципів толерантності // Шлях освіти. – 1999. – №2. – С. 2 – 4.
62. Дорфман Л. Я. Дивергентное мышление и дивергентная индивидуальность: Ресурсы креативности / Л. Я. Дорфман // Ежегодник РПО. — М., 2002. – Т. 8. – Вып. 1. – С. 3.
63. Дусавицкий А. К. Развитие личности в учебной деятельности / Александр Константинович Дусавицкий. – М.: Дом педагогики, 1996. – 208 с.
64. Дьяченко М. И. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях. Психологический аспект / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович, В. А. Пономаренко. – М. : Изд-во МГУ, 1985. – 206 с.
65. Дьяченко М. И. Психологический словарь-справочник / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Мн.: Харвест, 2004. – 576 с.
66. Ефремова Т. Ф. Новый энциклопедический словарь русского языка: Толковословообразовательный: [В 2 Т.]: Свыше 136 000 словарных статей: Около 250 000 семантических единиц / Т. Ф. Ефремова. – М.: Рус. яз., 2000. – Т.2: П-Я. – 1084 с.
67. Жидко М. Є. Особистісні чинники формування відносин подружньої співзалежності у чоловіків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук зі спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Максим Євгенович Жидко. – Харків: Харківський національний ун-т імені В. Н. Каразіна, 2006. – 18 с.
68. Журавльова Л. П. Емпатійні ставлення та їх класифікація / Л. П. Журавльова // Соціальна психологія. – 2008. – № 5(31). – С. 39 – 46.
69. Журавльова Л. П. Психологія емпатії / Л. П. Журавльова – Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328 с.

70. Заика Е. В. Экспериментальная психология памяти. Основные методики и результаты исследований. Учеб. пособие / Евгений Валентинович Заика. – Харьков: ХГУ, 1992. – 364 с.
71. Зиновьев Д. В. Социально-психологический портрет студента в контексте толерантности / Д. В. Зиновьев // Режим доступа:
72. <http://res.krasu.ru/paradigma/cont2.htm>
73. Зинченко П. И. Непроизвольное запоминание / Петр Иванович Зинченко. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1961. – 562 с.
74. Зимбули А. Е. Почему терпимость и какая терпимость / А. Е. Зимбули // Вестник СПбГУ.– 1996. – № 3. – С. 23 – 27.
75. Зотова О. И. Направленность личности и социальная регуляция поведения молодежи / О. И. Зотова // Психология личности и образ жизни. – М.: Наука, 1987.– С. 30 – 33.
76. Зотова О. И. Ценностные ориентации и механизм социальной регуляции поведения / О. И. Зотова, М. И. Бобнева // Методологические проблемы социальной психологии. – М.: Наука, 1975. – С. 241 – 255.
77. Зубов О. Е. Общественно-политические и национально-культурные ориентации студенчества (социологическое исследование) / О. Е. Зубов // Вестник Морд. Ун-та. – 1995. – №1. – С. 35 – 38.
78. Иванова Е. Ф. Историческая память: попытка экспериментального исследования / Елена Феликсовна Иванова // Вісн. Харк. ун-ту. – Сер. Психологія. – 1998. – № 403. – С. 78-82.
79. Иванцев Н. І. Динаміка ціннісних орієнтацій студентської молоді протягом професійної підготовки: Автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. психологічних наук / Н. І. Иванцев. – Київ.
80. Изард К. Э. Психология эмоций / К. Э. Изард / Перев.с англ. – СПб.: Издательство «Питер», 2000.
81. Ищенко Ю. А. Толерантность как философско-мировоззренческая проблема / Ю. А. Ищенко // Философская и социологическая мысль. – 1990. – № 4. – С. 48 – 60.
82. Кант И. Лекции по этике / И. Кант. – М: Изд-во „Республика”, 2000. – 431 с.
83. Кант И. Трактаты и письма / И. Кант. – М.: Наука, 1980. – 709 с. – С. 96-124.

84. Карандашев В. Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство / В. Н. Карандашев. – СПб.: Речь, 2004. – 70 с.
85. Клепцова Е. Ю. Психологические условия формирования терпимого отношения педагогов к детям. Автореф. дисс. на соискание научного степени канд. психол. наук / Е. Ю. Клепцова. – Курск, 2000. – 17 с.
86. Клепцова Е. Ю. Психология и педагогика толерантности [Текст]: Учебное пособие для слушателей сист. дополнит. проф. пед. образ. / Е. Ю. Клепцова / Мин. образов. и науки РФ, Вятский гос. гум. ун-т. – М.: Академический проект, 2004. – 176 с. – (учебное пособие для вузов).
87. Коваленко А. Б. Психологія міжособистісного взаєморозуміння / Алла Борисівна Коваленко. – К., 2010. – 287 с.
88. Кожухарь Г. С. Формы межличностной толерантности: критериальные признаки и особенности / Г. С. Кожухарь // Психологический журнал. – 2008. – том 29. – № 3. – С. 30 – 40.
89. Комогоров П. Ф. Формирование толерантности в межличностных отношениях студентов высшего учебного заведений: дис. ... кандидата педагогических наук: 13.00.01. / П. Ф. Комогоров. – Курган, 2000. – 191 с.
90. Кон И. С. Психология ранней юности / И. С. Кон. – М.: Просвещение, 1998. – 345 с.
91. Кораблева Н. С. Дисциплінарні технології у техніках покарань: рольовий вимір / Надія Степанівна Корабльова // Практична філософія та правовий порядок: Збірка наукових статей. – Харків, 2000. С 34 – 40.
92. Коссов Б. Б. Обобщенность содержания высшего образования как фактор его развития (личностно-развивающее высшее образование) / Б. Б. Коссов // Вопросы психологи. – 1995. – № 6. – С. 9–20.
93. Кочарян А. С. Личность и половая роль (симптомокомплекс маскулинности / феминности в норме и патологии) / Александр Суренович Кочарян; под. ред. Л. Ф. Бурлачука. – Харьков, 1996. – 139 с.
94. Кочарян А. С. Преодоление эмоционально трудных ситуаций общения в зависимости от сложности социальной перцепции Дис. канд. психол. наук. Л.-. 1986.
95. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

96. Краткий психологический словарь-хрестоматия / [сост. Б. М. Петров; под ред. К. К. Платонова]. – М.: Высш. школа, 1974. – 134 с.
97. Кряж И. В. Динамика экологических установок личности в современном мире [Электронный ресурс] / Ирина Владимировна Кряж // Актуальные проблемы психологии. – Т. 7. – Вып. 20. – Ч. 1. – С.215-220. – Режим доступа к журналу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znpip/2009_20_1/Sb20_Ch1_52.pdf
98. Кузнецов М. А. Эмоциональная память / Марат Амирович Кузнецов. – Харьков: Крок, 2005. – 568 с.
99. Лабунская В. А. Социально-психологические причины интолерантного поведения // Межкультурный диалог: исследования и практика / Под ред. Г. У. Солдатовой, Т. Ю. Прокофьевой, Т. А. Лютой. – М.: Центр СМИ МГУ им. М. В. Ломоносова, 2004. – 304 с. – С. 156 – 166.
100. Лактионов А. Н. Координаты индивидуального опыта / Александр Николаевич Лактионов. – Харьков: Бизнес Информ, 1998. – 492 с.
101. Левитов Н. Д. О психических состояниях человека / Н. Д. Левитов. – М., 1964. – С. 345.
102. Левко Г. М. Толерантність до фрустрації / Г. М. Левко // Словник-довідник термінів з конфліктології / [відпов. ред. М. І. Пірен, Г. В. Ложкін]. – К. – Чернівці: ЧДУ ім. Ю. Федьковича, 1995. – С. 281.
103. Лекторский В. А. О толерантности, плюрализме и критицизме / В. А. Лекторский // Философия, наука, цивилизация: к 65-летию акад. В. С. Степина. – М., 1999. – С. 284 – 292.
104. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
105. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – 575 с.
106. Леонтьев Д. А. Методика изучения ценностных ориентаций / Д. А. Леонтьев. – М.: СМЫСЛ, 1992. – 17 с.
107. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.
108. Леонтьев Д. А. Тест жизнестойкости / Д. А. Леонтьев, Е. И. Рассказова. – М.: Смысл, 2006. – 63 с.
109. Леонтьев Д. А. Тест смысло-жизненных ориентаций (СЖО) / Д. А. Леонтьев. – 2-е изд. – М.: Смысл, 2000. – 18 с.
110. Липман М. Обучение с целью уменьшения насилия и развития миролюбия / М. Липман // Вопросы философии. – 1995. – № 2 –

С. 110-121.

111. Литвинова В. Л. Социально-психологические условия формирования межэтнической толерантности российской молодежи: дис. ... кандидат психологических наук : 19.00.05 / Литвинова Валерия Леонидовна. – М., 2007. – 214 с.
112. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М., 1984.
113. Ломов Б. Ф. О системном подходе в психологии / Б. Ф. Ломов // Вопросы психологии. – 1975. – № 2.
114. Луценко Е. Л. Взгляд на неэффективный политический выбор с позиции эволюционной психологии / Елена Львовна Луценко // Вісник Харк. нац. ун-ту. – Серія: Психологія. – 2007. – № 771. – С. 163-166
115. Лушин П. В. Личностные изменения как процесс : теория и практика / П. В. Лушин. – Одесса : Аспект, 2005. – 334 с.
116. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К. : КММ, 2006. – 240 с.
117. Максименко С. Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии) / С. Д. Максименко. – М. : Рефл–бук ; К. : Ваклер, 2000.– 320 с.
118. Максименко С. Д. Структура особистості / С. Д. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 1. – С. 1–13.
119. Маслоу А. Самоактуализация // Психология личности / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер.— М., 1985. – С.108 – 117.
120. Матюшкин А. М. Развитие творческой личности. — М.,1991. – С. 180.
121. Межкультурный диалог: исследования и практика / Под ред. Г. У. Солдатовой, Т. Ю. Прокофьевой, Т. А. Лютой. – М.: Центр СМИ МГУ им. М. В. Ломоносова, 2004. – 304 с.
122. Мельник И. М. К вопросу о регулятивной функции общения в системе пам'ять-общение / Инна Михайловна Мельник // Психология личности и познавательных процес сов: Вестн. Харьк. ун-та. – 1989. – № 337. – С. 33-38.
123. Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности / В. С. Мерлин. – М., 1986.
124. Мерлин В. С. Очерк теории темперамента / В. С. Мерлин. – Пермь, 1973.
125. Методология исследования по инженерной психологии и психологии труда / Под ред. А. А. Крылова. – ЛГУ, 1974. – Ч. 1.

126. Милерян Е. А. Обсуждение и теоретическое обобщение экспериментальных материалов / Е. А. Милерян // Очерки психологии труда оператора: сб. научн. ст. – М.: Наука, 1974. – С.5-118.
127. Моляко В. А. Психология решения школьниками творческих задач / В. А. Моляко. – К.: Рад. школа, 1983. – 95 с.
128. Моргун В. Ф. Основи психологічної діагностики / В. Ф. Моргун, І. Г. Тітов. – К.: ВД «Слово», 2009. – 464 с.
129. Моргун В. Ф. Проблема периодизации развития личности в психологии / В. Ф. Моргун, Н. Ю. Ткачёва. – М.: МГУ, 1981.– 84 с.
130. Моргун В. Ф. Типология адаптивных психологических механизмов в многомерной структуре личности // Моргун В. Ф. Делинквентный подросток. Учебное пособие / В. Ф. Моргун, К. В. Седых. – Полтава, 1995. – С. 78-79.
131. Москаленко В. В. Соціальна психологія / В. В. Москаленко. – К: Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
132. Мубинова З. Ф. Воспитание национального самосознания и межэтнической толерантности в процессе преподавания обществоведческих наук в многонациональной городской школе (На примере школы республики Баштарстан): Дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Зульфия Фаритовна Мубинова. – Уфа, 1998. – 191 с.
133. Мясищев В. Н. Основные проблемы и современное состояние психологии отношений человека // Психологическая наука в СССР / Под ред. Б. Г.Ананьева. – Т.2. – М., 1960. – С. 110 – 125.
134. Научитель Е. Д. Ценностные ориентации студентов: психологические факторы формирования, развития, трансформации.: Дис. ... канд. психол. н. / Е. Д. Научитель. – Харьков, 1998. – 176 с.
135. Небылицин В. Д. Основные свойства нервной системы / В. Д. Небылицын. – М.: Просвещение, 1966.
136. Непомнящая Н. И. К проблеме целостности предмета исследования в психологии / Н. И. Непомнящая // Системные исследования. – М., 1972.
137. Непомнящая Н. И. Ценность как центральный компонент психической структуры личности / Н. И. Непомнящая, М. Е. Каневская, О. Н. Пахомова и др. // Вопросы психологии. – 1980. – № 1. – С. 22 – 30.
138. Николаева А. Б. Психология и психологи / А. Б. Николаева // Психологическая наука и образование. – 2001. – № 12. – С. 86-88.

139. Носенко Е. Л. Новый подход до дослідження «цінностей у дії»: переваги, досвід, застосування для вивчення чинників емоційного вигорання педагога / Е. Л. Носенко, Н. В. Грисенко // Збірник наукових праць К-ПНУ Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С.Костюка АПН України. – Київ, 1999. – С. 34 – 41.
140. Овчарова Р. В. Технологии практического психолога образования / Р. В.Овчарова // Учебное пособие для студентов вузов и практических работников . – М.: ТЦ «Сфера», 2000. – 448 с.
141. Ожегов С. И. Словарь русского языка: 70000 слов / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – М.: Рус. яз., 1991. – 916 с.
142. Орлов А. Б., Хазанова М. А. Феномены эмпатии и конгруэнтности // Вопросы психологии. – 1993. – № 4. – С. 68-73.
143. Осипова А. А. Общая психокоррекция: Учеб. пособие для студентов вузов / А. А. Осипова. – М.: ТЦ Сфера, 2004. – 512 с.
144. Основи практичної психології: Підручник / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. – К.: Либідь, 1999. – 536 с.
145. Оя С. М. Особенности предстартовых сдвигов и эмоциональной стабильности у представителей различных видов спорта / С. М. Оя // Психологические вопросы тренировки и готовности спортсменов к соревнованию. – М.: ФиС, 1969. – С.63-67.
146. Павленко В. Н. Общая и прикладная этнопсихология: Учебное пособие / В. Н. Павленко, С. А. Таглин. – М.: Т-во научных изданий КМК, 2005. – 483 с.
147. Павленко В. Н. Развитие толерантности: теоретический и эмпирический аспекты // Этнопсихологические и социокультурные процессы в современном обществе. – Балашов: Изд-во «Николаев», 2003. – С. 260-265.
148. Павленко В. Н. Экспериментальное изучение источников формирования этнической нетолерантности // Вісник Харківського університету. – 2000. – № 472. – С. 115-121.
149. Павленко В. Н. Экспериментальное изучение источников формирования этнической нетолерантности // Психологическая помощь мигрантам. – М., 2003. – С. 230-237.
150. Пейчева О. Емпіричне дослідження соціально-психологічної компетентності студентів / О. Пейчева // Соціальна психологія. – 2005. – №6 (14). – С. 68-73.

151. Петтай И. Взаимная толерантность эстонцев и неэстонцев // Интеграция эстонского общества. Мониторинг 2000. – Таллинн, 2000. – С. 6 – 10.
152. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. – М. – Л., 1932. – 412 с.
153. Піроженко Т. О. Психологія комунікативно-мовленнєвого розвитку дитини. / Тамара Олександрівна Піроженко // Автореф. дис. д-ра психолог.наук: 19.00.07 // Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2004. – 40 с.
154. Писаренко В. М. Устойчивость эмоционального состояния спортсмена в условиях соревнований / В. М. Писаренко // Пути достижения трудной цели в спорте. – М., 1984. – С.51-68.
155. Пісоцький В. Толерантність і виживання людства / В. Пісоцький // Людина і світ. – 1997. – № 10. – С. 33-36.
156. Платонов К. К. Психология личности / К. К. Платонов. – М., 1966. – 17 с.
157. Пономаренко В. А. Экстремальность и проблема отношения к профессиональной деятельности и в профессиональной жизнедеятельности / В. А. Пономаренко // Мир психологии. – 2006. – № 4. – С. 38-46.
158. Почебут Л. Г. Взаимопонимание культур. Методология и методы этнической и кросс-культурной психологии. Психология межэтнической толерантности / Л. Г. Почебут . – СПб: «Питер», 2005. – 235 с.
159. Почебут Л. Г. Организационно-методические основы функционирования центра толерантности. Методическое пособие / Л. Г. Почебут. – СПб: Питер, 2004. – 24 с.
160. Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности личности / под ред. Г. У. Солдатовой, Л. А. Шайгеровой. – М.: Центр СМИ МГУ им. М.В. Ломоносова, 2003. – 267 с.
161. Практикум по психологическим играм с детьми и подростками / под ред. Битяновой М. Р. – СПб.: Питер, 2005. – 304 с.
162. Психодиагностика толерантности личности / под редакцией Г. У. Солдатовой, Л. А. Шайгеровой. – М.: Смысл, 2008. – 172 с.
163. Психологическая характеристика личности подростков с отклоняющимся поведением / [Е. В. Заика, Н. П. Крейдун, А. С. Ячина] // Вопросы психологи. – 1990. – № 4. – С. 83-91.
164. Психологічна енциклопедія / [авт.-упоряд. О. М. Степанов]. – К.: Академвидав, 2006. – 424 с.

165. Психология. Словарь / [состав. Л. А. Карпенко; под. общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
166. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста: Учебное пособие / Ф. Райс. – СПб.- М.- Харьков - Мн. - Питер, 2000.
167. Реан А. А. Психология изучения личности: Учеб. пособие / А. А. Реан. – СПб.: Изд-во А. В. Михайлова, 1999. – 288 с.
168. Риэрдон Б. Толерантность – дорога к миру / Б. Риэрдон. – М.: Академия, 2001. – 304 с.
169. Роджерс К. Клиентоцентрированная терапия / К. Роджерс. – М.: Рефлбук, 1997. – 240 с.
170. Романчук О. Соціальна толерантність як фактор суспільної свідомості (проблеми формування в сучасному ринковому середовищі) / О. Романчук // Вища школа. – 2004. – №1. – С. 87-91.
171. Роменець В. А. Історія психології 19 – 20 століття / В. А. Роменець. – К: Вища школа, 1995. – 64 с.
172. Роменець В. А. Історія психології стародавнього світу і середніх віків / В. А. Роменець. – К: Вища школа, 1983. – 416 с.
173. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер Ком, 1998. – 688 с.
174. Рубцов А. В. Новые ориентиры гуманитарного образования / А.В. Рубцов, Б.Г. Юдин // Человек. – 1995. – № 2 – 4.
175. Рюмшина Л. И. Библиотека психологии и педагогики толерантности / Л. И. Рюмшина // Вопросы психологии. – 2002. – №2.
176. Садовский В. Н. Основания общей теории систем / В.Н. Садовский. – М.,1974.
177. Санникова О. П. Адаптивность личности. Монография / О. П.Санникова, О. В. Кузнецова. – Одесса: Издатель Н.П. Черкасов, 2009. – 258 с.
178. Санникова О. П. Эмоциональность в структуре личности / О. П. Санникова.— Одесса: Хорс, 1995.— 334 с.
179. Седих К. В. Психологія взаємодії систем: «сім'я та освітні інституції» / Кіра Валеріївна Седих. – Полтава: Довкілля-К, 2008 . – 228 с.
180. Семиченко В. А. Психология личности / В.А.Семиченко. – К.: Изд. Ешке О.М., 2001. – 427 с.
181. Серeda Г. К. Память и личность / Григорий Кузьмич Серeda // Актуальные проблемы современной психологии: Материалы научных

- чтений, посвященных 60-летию Харьковской психологической школы. – Харьков, 1993. – С. 41-43.
182. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – СПб. : Речь, 2006. – 350 с.
183. Симоненко С. М. Психологія візуального мислення: стратегіально-семантичний підхід / С. М. Симоненко. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2005. – 320 с.
184. Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії / Л. Ситниченко. – К: Либідь, 1996. – 176 с.
185. Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги / Г. Сковорода. – К.: Наукова думка, 1983. – 544 с.
186. Скрипченко О. Толерантність як морально-психологічне явище // Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість: Зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 27-28 березня 2003р.: У 5-ти томах / Ред. М. І. Шкіль. – К: Вид-во Європейського ун-ту, 2003. – Т. 2. – 356 с. – С. 287-290.
187. Скрыбина О. Б. Педагогические условия формирования коммуникативной толерантности у старшеклассников. Автореф. дисс. ... канд. пед. наук / О. Б. Скрыбина. – Кострома, 2000. – 24 с.
188. Словарь по этике / под ред. А. А. Гусейнова, И. С. Кона. – М.: Политиздат, 1989. – 448 с.
189. Словарь практического психолога / сост. С. Ю. Головин. – Минск: Харвест, 1997. – 800 с.
190. Словник - довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / [уклад. О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола, З. Г. Зайцева та ін.; за заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової]. – К., 2000. – 260 с.
191. Собчик Л. Н. Диагностика межличностных отношений: модифицированный вариант интерперсональной диагностики Т. Лири / Л. Н. Собчик // Сер. «Методы психологической диагностики». – Вып. 3. – М.: ВНИИТЭМР, 1990.
192. Современный словарь иностранных слов. – М.: Рус. яз., 1993. – 752 с.
193. Соколов В. М. Толерантность: состояние и тенденции / В. М. Соколов // Социология культуры. Социологические исследования. – 2003. – № 8. – С. 54-63.
194. Солдатова Г. Практическая психология толерантности // Межкультурный диалог: толерантность, открытость, лояльность, цивилизация

- (документы и публикации) [Электронный ресурс] / Г. Солдатова. – Режим доступа к сайту: <http://www.tolz.ru/library/?de=0&id=425>.
195. Солдатова Г. У. Жить в мире с собой и другими: Тренинг толерантности для подростков / Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова, О. Д. Шарова. – М.: Генезис, 2000. – 125 с.
196. Солдатова Г. У. Психодиагностика толерантности / Г. У. Солдатова, О. А. Кравцова, О. Е. Хухлаев, Л. А. Шайгерова // Психологи о мигрантах и миграции в России. – М.: МГУ, 2002. – 150 с.
197. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М.: Генезис, 1998. – 202 с.
198. Солдатова Г. У. Толерантность: психологическая устойчивость и нравственный императив // Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности / под ред. Г. У. Солдатовой, Л. А. Шайгеровой. – М.: МГУ, 2003. – 112 с.
199. Соловйов Е. Толерантність як новоевропейська універсалія / Е. Соловйов // Демони миру та боги війни: соціальні конфлікти посткомуністичної доби. – К.: Либідь, 1997. – С. 99-115.
200. Соловьёв В. Смысл любви / Владимир Соловьёв. – К: Лыбидь, 1996. – 65 с.
201. Соловьёв Э. Г. Новый мировой порядок: толерантный мир или апофеоз конфронтационности? / Э. Г. Соловьёв // Вестник Московского университета. Сер.18, Социология и политология. – 2002. – № 3. – С. 3-24.
202. Солодухова О. Г. Становлення особистості вчителя у процесі професійної адаптації / О. Г. Солодухова. – Донецьк: Лебідь, 1996. – 175 с.
203. Соціолого-педагогічний словник / [уклад. С.У. Гончаренко, В. В. Радул, М. М. Дубінка та ін.; за ред. В. В. Радула]. – К.: ЕксОб, 2004. – 304 с.
204. Сусленко В. В. Соотношение понятий «ценность», «ценностные ориентации» и «установка» / В. В. Сусленко // Вопросы философии и социологии: Сб. статей. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1986. – С. 86-93.
205. Тейяр де Шарден П. Феномен человека / Тейяр де Шарден П. – М.: Изд-во «Республика», 1997. – 210 с.
206. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): сб. научн.-метод. ст. – 2-е изд., Стереотип. – М.: Изд-во

- Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2003. – 368 с.
207. Толерантность: [общ. ред. М. П. Мчедлова]. – М.: Республика, 2004. – 416 с.
208. Толерантность в общественном сознании России. – М.: ИЭАРАН, 1998. – 307 с.
209. Толерантность и согласие / под ред. В. А. Тишкова. – М.: ИЭАРАН, 1997. – 298 с.
210. Тугаринов В. П. Марксистская философия и проблема ценности / В. П. Тугаринов // Проблема ценности в философии. – М.: Л.: Наука, 1966. – С. 15-16.
211. Тугаринов В. П. О ценностях жизни и культуры / В. П. Тугаринов.– Л.: ЛГУ, 1960. –156 с.
212. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования / Д. Н. Узнадзе. – М.: Наука, 1966. – 451 с.
213. Уолцер М. О терпимости / М. О. Уолцер. – М: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. – 160 с.
214. Урсул А. Д. Общенаучный статус и функции системного подхода / А. Д. Урсул // Системные исследования. Ежегодник – 1977. – М., 1977. – С. 29-47.
215. Философия любви. – М: Политиздат, 1990. – Ч. 2. – 510 с.
216. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М., 1992. – 153 с.
217. Фресс П. Эмоции / Вопросы мотивации и эмоций / П. Фресс. – МГУ, 1971. – Вып. 1.
218. Фромм Э. Искусство любви / Э. Фромм. – М: Знание, 1991. – 64 с.
219. Хасан Б. И. Психотехника конфликта и конфликтная компетентность / Б. И. Хасан. – Красноярск, 1996. – 132 с.
220. Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума / М. А. Холодная. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 384 с.
221. Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования / М. А. Холодная / РАН, Ин-т психологии.— Москва – Томск: Барс – Изд-во Томского ун-та, 1997. – 391 с.
222. Хомуленко Т. Б. Основи психосоматики: навч.-метод. посібник / Т. Б. Хомуленко – Вінниця: Нова Книга, 2009. – 120 с.

223. Цуканов Б. И. Время в психике человека / Б. И. Цуканов. – Одесса, 2000. – С. 8-13.
224. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней философии / А. Н. Чанышев. – М.: Высшая школа, 1982. – 374 с.
225. Чебыкин А. Я. Основы эмоциональной регуляции учебной деятельности / Алексей Яковлевич Чебыкин // Диагностика и регуляция эмоциональных состояний / под. ред. А. Я. Чебыкина. – М.-Одесса, 1989. – С. 135-153.
226. Черникова О. А. Исследование эмоциональной устойчивости, как важнейшего показателя психологической подготовленности спортсмена к соревнованиям. Психологические вопросы спортивной тренировки / О. А. Черникова // Физкультура и спорт. – 1967. – № 1. – С. 3-13.
227. Шадриков В. Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности / В. Д. Шадриков. – М., 1982.
228. Швалб Ю. М. Психологические модели целеполагания / Юрий Михайлович Швалб. – Киев: Стилос, 1997. – 240 с.
229. Швачко Е. В. Толерантность как психосоциальный феномен / Е. В. Швачко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 2. – С. 154-170.
230. Шестопалова Л. Ф. Особенности ценностно-смысловой сферы и нарушений механизмов социальной адаптации у психопатов, реализовавших противоправные действия / Л. Ф. Шестопалова, Т. А. Перевозная // Журнал психиатрии и медицинской психологии. – 1999. – № 2. – С. 84-92.
231. Шкуратова И. С. Когнитивная сложность как основа толерантного мышления / И. С. Шкуратова // Век толерантности. – 2003. – №5.
232. Шопенгауер А. Свобода воли и нравственность / А. Шопенгауер. – М.: Педагогика, 1992. – 189 с.
233. Эриксон Э. Г. Детство и общество : пер. с англ. / Э. Г. Эриксон. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Речь, 2002. – 416 с.
234. Эриксон Э. Г. Идентичность : юность и кризис : пер. с англ. / Э. Г. Эриксон; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – 2-е изд. – М. : Флинта : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та : Прогресс, 2006. – 352 с.
235. Юрченко В. М. Психічні стани людини: системний опис: монографія / В. М. Юрченко. – Рівне, 2006. – 574 с.

236. Ядов В. А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности // Методологические проблемы социальной психологии / В. А. Ядов. – М.: Наука, 1975. – С. 1-67, 89-105.
237. Allport G.W. Personality. Apsychological interpretation, New York; 1947. – 558 p .
238. Bugental J.F.T.The Art of the Psychotherapist. New York, 1987.
239. Dalcourt G. J. Tolerance // New Catholic Encyclopedia; second edition, 2003. – Vol. 14. – P. 11.
240. Droit R. P. Aes dues visages de la tolerance // La tolerance aujourd’hui (Fnalises philosiphigues): Document de travail pour le XIX Congres mondial de philosophi (Moscou. 22-28 aout 1993). – Paris, UNESKO, 1993. – P. 11.
241. Furnham A. Tolerance of ambiguity : a review of the concept, its measurement, and applications / A. Furnham, T. Ribchester // Current Psychology : developmental, learning, personality, social. – 1995. – № 14. – P. 179-199.
242. Gardner, H. Frames of mind: The theory of multiple intelligences. New York: Basic Books, 1983.
243. Gardner, H. Multiple intelligences: the theory in practice. New York: Basic Books, 1993. – 304 p.
244. Garnesey P. Religious toleration in classicall antiquity // Persecution and toleration... / Padstow, T.J.Press atb. 1984. – P. 759.
245. Goleman, D. Emotional Intelligence. New York: Bantam books, 1995. – 352 p.
246. Guilford J. The nature of human intelligence. N.Y.,1968.
247. Hamilton D. L., Sherman I.W. 1994. Stereotypes // Handbook of social cognition (2 nd ed.). Hillsdale, N.J.: Erlbaum.
248. Kelly G. The Psychology of Personal Constructs. N.Y., 1955, vol. 1.
249. Maslow A. H. Motivation and personality. — N.Y., 1954.
250. Mayer, J. D. and Salovey, P. Emotional intelligence and the construction and regulation of feelings //Applied and Preventive Psychology. –1995. – V.4. – P. 197 – 208.
251. Mayer, J. D. and Geher, G. Emotional Intelligence and the Identification of Emotion //Intelligence. – 1996. – V.22. – P.89 – 113.
252. Mayer, J. D., and Salovey, P. The Intelligence of emotional intelligence // Intelligence. – 1993. – V.17. – N4. – P.433 – 442.

253. Rosenbach M. Tugenden oder Werte? Toleranz – Kardinaltugenden der Demokratie – <http://bebis.cidsnet.de/weierbildung-sps/allgemein/bausteine/erziehung.werte-erziehung/toleranz/htm>.
254. Schmieschek F. Schmieschek Fragebogen. 1970.
255. Schwartz, S. H. Universals in the structure and content of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. // In M. P. Zanna (Ed.) *Advances in Experimental Social Psychology*. – Orlando, FL: Academic. Vol.25, 1992. P. 1-65.
256. Schwartz, S. H. Are there universal aspects in the structure and contents of human values? // *Journal of Social Issues*, 1994, 50. P. 19-45.
257. Schwartz, S. H., & Bardi, A. Value hierarchies across cultures: Taking a similarities perspective // *Journal of Cross Cultural Psychology*, 2001, 32. P. 268-290.
258. Sigelman C. K., Toebben J.L. 1992 Tolerant reactions to advocates of disagreeable ideas in childhood and adolescence // *Merrill-Palmer Quarterly*. Vol.38. № 4. P. 542-557.
259. Stroessner S. J., Hamilton D.L., Mackie D.M. 1992. Affect and stereotyping: The effect of induced mood on distinctiveness-based illusory correlations // *J. Personaliti Soc. Psychol.* No.62. P. 564-576.
260. Torrance E. P. *Guiding creative talent* – Englewood Cliffs, W. J.: Prentice-Hall, 1962. – 278 p.
261. Torrance E. P. *Scientific views of creativity and factors affecting its growth*. *Daedalus: Creativity and Learning*, 1965. – P. 663-679.
262. Wainryb C., Shaw L. A., Maianu C. 1998. Tolerance and Intolerance: Children's and Adolescents' Judgements of Dissenting Beliefs, Speech, Persons, and Conduct // *Child Development*. Vol.69. No.6. P.1541-1555.

ДОДАТКИ

**ПСИХОДІАГНОСТИЧНИЙ КОМПЛЕКС
ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТОЛЕРАНТНОСТІ
ЯК СИСТЕМНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСОБИСТОСТІ**

Рівні детермінації толерантності	Комплекс методик для дослідження толерантності як системної характеристики особистості
<i>Соціально-психологічний рівень</i>	Методика Ш. Шварца вивчення цінностей особистості
<i>Індивідуально-психологічний рівень</i>	
Когнітивний компонент	«Тест дивергентного (творчого) мислення Ф. Вільямса»
Емоційний компонент	«Опитувальник для діагностики здібності до емпатії (за А.Мехрабіаном, Н. Епштейном)»; Методика Н. Холла на визначення рівня емоційного інтелекту
Поведінковий компонент	Методика дослідження малюнкової фрустрації (за С.Розенцвейгом) «Опитувальник оцінки нервово-психичної стійкості (ЛВМА ім. С.М. Кірова)»
<i>Психофізіологічний рівень</i>	«Експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (за Г.У.Солдатовою, О.О. Кравцовою, О.Є. Хухлаєвим, Л.А. Шайгеровою)»; Методика діагностики загальної комунікативної толерантності (за В.В. Бойко)
Толерантність	

**МЕТОДИКИ
ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ
ЯК СИСТЕМНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСОБИСТОСТІ**

МЕТОДИКА
ЕКСПРЕС-ОПИТУВАЛЬНИК «ІНДЕКС ТОЛЕРАНТНОСТІ»
(за Г.У. СОЛДАТОВОЮ, О.О. КРАВЦОВОЮ, О.Є. ХУХЛАЄВИМ,
Л.А. ШАЙГЕРОВОЮ)

*(Психодіагностика толерантності личности / под редакцией
Г.У. Солдатовой, Л.А. Шайгеровой. – М.: Смысл, 2008)*

Мета дослідження. Визначення рівня етнічної та соціальної толерантності, толерантності як риси особистості, загального рівня толерантності.

Інструкція для учасників опитування

Шановний учаснику дослідження!

Оцініть, будь ласка, наскільки Ви згодні або не згодні з наведеними твердженнями, і відповідно до цього поставте галочку або будь-який інший значок напроти кожного твердження:

	Твердження	<i>Абсолютно не згодний</i>	<i>Не згодний</i>	<i>Скоріше не згодний</i>	<i>Скоріше згодний</i>	<i>Згодний</i>	<i>Повністю згодний</i>
1.	У засобах масової інформації може бути представлена будь-яка думка						
2.	У змішаних шлюбах зазвичай більше проблем, ніж в шлюбах між людьми однієї національності						
3.	Якщо друг зрадив, треба помститися йому						
4.	До кавказців стануть ставитися краще, якщо вони змінять свою поведінку						
5.	У суперечці може бути правильною тільки одна точка зору						
6.	Злиденні й бурлаки самі винуваті у своїх проблемах						
7.	Нормально вважати, що твій народ краще, ніж усі інші						
8.	З неохайними людьми неприємно спілкуватися						
9.	Навіть якщо в мене є своя думка, я готовий вислухати й інші точки зору						
10.	Усіх психічно хворих людей необхідно ізолювати від суспільства						

11.	Я готовий прийняти в якості члена своєї сім'ї людину будь-якої національності						
12.	Біженцям треба допомагати не більше, ніж усім іншим, тому що в місцевих проблемах не менше						
13.	Якщо хтось поводить із мною грубо, я відповідаю тим же						
14.	Я прагну, щоб серед моїх друзів були люди різних національностей						
15.	Для наведення порядку в країні необхідна «сильна рука»						
16.	Приїжджі повинні мати ті ж права, що й місцеві жителі						
17.	Людина, яка думає не так, як я, викликає в мене роздратування						
18.	До деяких націй і народів важко добре ставитися						
19.	Безладдя мене дуже дратує						
20.	Будь-які релігійні течії мають право на існування						
21.	Я можу представити чорношкіру людину своїм близьким другом						
22.	Я прагнув би стати більш терпимою людиною стосовно інших						

Обробка та інтерпретація результатів дослідження

Для **кількісного** аналізу підраховується загальний результат, без розподілу на субшкали.

Кожній відповіді на пряме твердження привласнюється бал від 1 до 6 («абсолютно не згодний» — 1 бал, «повністю згодний» — 6 балів). Відповідям на зворотні твердження привласнюються реверсивні бали («абсолютно не згодний» — 6 балів, «повністю згодний» — 1 бал). Потім отримані бали підсумуються.

Номера прямих тверджень: 1,9,11,14,16,20,21,22.

Номера зворотних тверджень: 2, 3, 4, 5, 6,7, 8,10,12, 13,15,17,18,19.

Індивідуальна або групова оцінка виявленого рівня толерантності здійснюється по наступних ступеням:

22-60 — низький рівень толерантності. Такі результати свідчать про високу інтолерантність людини й наявність в неї виражених інтолерантних установок стосовно навколишнього світу й людей.

61 —99 — середній рівень. Такі результати показують респонденти, для

яких характерна комбінація як толерантних, так і інтолерантних рис. В одних соціальних ситуаціях вони поводяться толерантно, в інших можуть проявляти інтолерантність.

100-132 — високий рівень толерантності. Представники цієї групи мають виражені риси толерантної особистості. У той же час необхідно розуміти, що результати, що наближаються до верхньої границі (більше 115 балів), можуть свідчити про розмивання в людини «границь толерантності», пов'язаного, приміром, із психологічним інфантізмом, тенденціями до потурання, поблажливості або байдужності. Також важливо враховувати, що респонденти, що потрапили в цей діапазон, можуть демонструвати високий ступінь соціальної бажаності (особливо якщо вони мають уявлення про погляди дослідника й мету дослідження).

Для **якісного аналізу** аспектів толерантності можна використовувати поділ на субшкали:

- 1) Етнічна толерантність: 2,4, 7, 11, 14, 18, 21.
- 2) Соціальна толерантність: 1, 6, 8, 10, 12, 15,16, 20.
- . Толерантність як риса особистості: 3, 5, 9, 13, 17, 19,22.

МЕТОДИКА ДІАГНОСТИКИ ЗАГАЛЬНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ (за В. В. БОЙКОМ).

(Психодіагностика толерантності личности / под редакцией Г.У. Солдатовой, Л.А. Шайгеровой. – М.: Смысл, 2008)

Мета дослідження. Дослідження рівня загальної комунікативної толерантності.

Інструкція для учасників опитування:

Оцініть, наскільки наведені нижче судження вірні стосовно Вас. При відповіді використовуйте бали від 0 до 3, де

0 — зовсім невірно,

1 — вірно в деякій мірі,

2 — вірно в значній мірі,

3 — вірно найвищою мірою.

Шкала 1. Неприйняття або нерозуміння індивідуальності іншої людини

№	Твердження	Бали
1.	Повільні люди зазвичай нервують мене	
2.	Мене дратують метушливі, непосидючі люди	
3.	Шумні дитячі ігри я переношу важко	
4.	Оригінальні, нестандартні, яскраві особистості найчастіше діють на мене негативно	
5.	Бездоганна у всіх відношеннях людина насторожила б мене	
Усього:		

Шкала 2. Використання себе як еталона при оцінці поведінки й напрямку думок інших людей

№	Твердження	Бали
6.	Мене зазвичай виводить із рівноваги некмітливий співрозмовник	
7.	Мене дратують любителі поговорити	
8.	Мені важко підтримувати розмову з байдужим для мене попутником у поїзді (літаку), розпочату з його ініціативи	
9.	Я б тяготився розмовами випадкового попутника, який уступає мені за рівнем знань і культури	
10.	Мені важко знайти спільну мову з партнерами іншого інтелектуального рівня, ніж в мене	
Усього:		

Шкала 3. Категоричність або консерватизм в оцінках інших людей

№	Твердження	Бали
11.	Сучасна молодь викликає неприємні почуття своїм зовнішнім виглядом (зачіски, косметика, вбрання)	
12.	Так звані «нові росіяни» звичайно створюють неприємне враження або безкультур'ям, або рвацтвом	
13.	Представники деяких національностей у моєму оточенні відверто мені несимпатичні	
14.	Є тип чоловіків (жінок), який я не виношу	
15.	Терпіти не можу ділових партнерів з низьким інтелектуальним або професійним рівнем	
Усього:		

Шкала 4. Невміння приховувати або згладжувати неприємні почуття при зіткненні з некомунікабельними якостями партнерів

№	Твердження	Бали
16.	Вважаю, що на брутальність треба відповідати тим же	
17.	Мені важко приховати, якщо людина мені чимось неприємна	
18.	Мене дратують люди, що прагнуть у суперечці настояти на своєму	
19.	Мені неприємні самовпевнені люди	
20.	Зазвичай мені важко стриматися від зауваження на адресу озлобленої або нервової людини, яка штовхається в транспорті	
Усього:		

Шкала 5. Прагнення переробити, перевиховати партнерів

№	Твердження	Бали
21.	Я маю звичку повчати оточуючих	
22.	Невиховані люди обурюють мене	
23.	Я часто ловлю себе на тому, що намагаюся виховувати кого-небудь	
24.	Я за звичкою постійно роблю кому-небудь зауваження	
25.	Я люблю командувати близькими	
Усього:		

Шкала 6. Прагнення підігнати партнера під себе, зробити його «зручним»

№	Твердження	Бали
26.	Мене дратують старі, коли вони в годину пік знаходяться в міському транспорті або в магазинах	
27.	Жити в номері готелю зі сторонньою людиною для мене просто катування	
28.	Коли партнер не погоджується в чомусь із моєю правильною позицією, то це дратує мене	
29.	Я проявляю нетерпіння, коли мені заперечують	
30.	Мене дратує, якщо партнер робить щось по-своєму, не так, як мені того хочеться	
Усього:		

Шкала 7. Невміння вибачати іншим помилки, незручність, ненавмисно заподіяні вам неприємності

№	Твердження	Бали
31.	Зазвичай я сподіваюся, що моїм кривдникам дістанеться по заслугах	
32.	Мене часто дорікають у буркотливості	
33.	Я довго пам'ятаю образи, нанесені мені тими, кого я ціную або поважаю	
34.	Не можна вибачати товаришам по службі безтактні жарти	
35.	Якщо діловий партнер ненавмисно зачепить моє самолюбство, я все одно ображуся на нього	
Усього:		

Шкала 8. Нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту, створюваному іншими людьми

№	Твердження	Бали
36.	Я засуджую людей, які плачуться в чужу жилетку	
37.	Внутрішньо я не схвалюю своїх знайомих, які при зручному випадку розповідають про свої хвороби	
38.	Я намагаюся відійти від розмови, коли хто-небудь починає скаржитися на своє сімейне життя	
39.	Зазвичай я без особливої уваги вислухую сповіді друзів (подруг)	
40.	Мені іноді подобається позлити кого-небудь із рідних або друзів	
Усього:		

Шкала 9. Невміння пристосовуватися до характеру, звичок і бажання інших

№	Твердження	Бали
41.	Як правило, мені важко йти на поступки партнерам	
42.	Мені важко ладити з людьми, в яких поганий характер	
43.	Звичайно мені складно пристосуватися до нових партнерів по спільній роботі	
44.	Я намагаюся не підтримувати відносин із дещо дивними людьми	
45.	Найчастіше я із принципу наполягаю на своєму, навіть якщо розумію, що партнер правий	
Усього:		

Обробка та інтерпретація результатів дослідження

За кожною шкалою підраховується загальна сума балів. Максимальне число балів по кожній шкалі – 15, загальне по всіх шкалах – 135. Чим вище число набраних респондентом балів, тем вище ступінь його нетерпимості до оточуючих. У середньому опитані набирають: вихователі ДООУ – 31 бал, медсестри – 43, лікарі – 40 балів. Розгляд відповідей за окремими шкалами дозволяє виявити найбільш характерні аспекти й тенденції прояву комунікативної толерантності й інтолерантності.

МЕТОДИКА «ОПИТУВАЛЬНИК ОЦІНКИ НЕРВОВО-ПСИХІЧНОЇ СТІЙКОСТІ (ЛВМА ім. С.М. КІРОВА)»

(Психодіагностика толерантності личности / под редакцией

Г. У. Солдатовой, Л. А. Шайгеровой. – М.: Смысл, 2008)

Мета дослідження. Визначення рівня нервово-психічної стійкості людини.

Інструкція для учасників дослідження:

Вам пропонується тест із 84 питань, на кожному з яких необхідно відповісти «так» чи «ні». Пропоновані питання стосуються Вашого самопочуття, поведінки або характеру. «Правильних» або «неправильних» відповідей тут немає, тому не намагайтеся довго їх обмірковувати — відповідайте, виходячи з того, що більше відповідає Вашому стану або уявленням про самого себе. Якщо Ваша відповідь позитивна, то відмітьте відповідь «так»; якщо відповідь негативна, то відмітьте відповідь «ні». Якщо Ви вагаєтеся з відповіддю на якесь питання, відмітьте обидві відповіді — це відповідає відповіді «не знаю».

№	Твердження	Так	Ні
1.	Іноді мені в голову приходять такі негарні думки, що краще про них нікому не розповідати		
2.	Запори в мене бувають рідко (або не бувають зовсім)		
3.	Часом у мене бувають приступи сміху або плачу, з якими я ніяк не можу впоратися		
4.	Бувають випадки, що я не стримую своїх обіцянок		
5.	У мене часто болить голова		
6.	Іноді я говорю неправду		
7.	Раз на тиждень або частіше я без будь-якої видимої причини відчуваю жар у всьому тілі		
8.	Бувало, що я говорив про речі, у яких не розбираюся		
9.	Буває, що я гніваюся		
10.	Тепер мені важко сподіватися на те, що я чого-небудь доб'юся в житті		
11.	Буває, що я відкладаю на завтра те, що потрібно зробити сьогодні		

№	Твердження	Так	Ні
12.	Я охоче беру участь у зборах та інших суспільних заходах		
13.	Найважча боротьба для мене — боротьба із самим собою		
14.	М'язові судороги й посмикування в мене бувають рідко (або не бувають зовсім)		
15.	Іноді, коли я погано себе почуваю, я буваю драгівливим		
16.	Я досить байдужний до того, що зі мною буде		
18.	Якщо мені не загрожує штраф і машин поблизу немає, я можу перейти вулицю там, де мені хочеться, а не там, де потрібно		
19.	Я вважаю, що моє сімейне життя таке ж гарне, як у більшості моїх знайомих		
20.	Мені часто говорять, що я запальний		
21.	У дитинстві в мене була така компанія, де всі намагалися завжди й у всьому стояти один за одного		
22.	У грі я хочу вигравати		
23.	Останні кілька років більшу частину часу я почуваю себе добре		
24.	Зараз моя вага постійна (я не повнію й не худну)		
25.	Мені приємно мати серед своїх знайомих значних друзів, це ніби надає мені ваги у власних очах		
26.	Я був би досить спокійний, якби в когось із моєї сім'ї були неприємності		
27.	З моїм розумом діється щось негарне		
28.	Мене турбують сексуальні (статеві) питання		
29.	Коли я намагаюся щось сказати, то часто помічаю, що в мене тремтять руки		
30.	Руки в мене такі ж спритні й моторні, як колись		
31.	Серед моїх знайомих є люди, які мені не подобаються		
32.	Вважаю, що я людина приречена		
33.	Я сварюся зі членами моєї сім'ї дуже рідко		
34.	Буває, що я з ким-небудь трохи попліткую		

№	Твердження	Так	Ні
35.	Часто я бачу сни, про які краще нікому не розповідати		
36.	Буває, що під час обговорення деяких питань я, особливо не замислюючись, погоджуюся з думкою інших		
37.	У школі я засвоював матеріал повільніше, чим інші		
38.	Моя зовнішність мене в цілому влаштовує		
39.	Я цілком впевнений у собі		
40.	Раз у тиждень або частіше я буваю дуже збудженим або схвильованим		
41.	Хтось керує моїми думками		
42.	Я щодня випиваю дуже багато води		
43.	Буває, що навіть непристойний жарт викликає в мене сміх		
44.	Найбільш щасливим я буваю тоді, коли один		
45.	Хтось намагається впливати на мої думки		
46.	Я люблю казки Андерсена		
47.	Навіть серед людей я звичайно почуваю себе самотнім		
48.	Мене злить, коли мене кваплять		
49.	Мене легко привести в замішання		
50.	Я легко втрачаю терпіння з людьми		
51.	Часто мені хочеться вмерти		
52.	Бувало, що я кидав почату справу, тому що боявся, що не впораюся з нею		
53.	Майже щодня трапляється що-небудь, що лякає мене		
54.	До питання релігії я ставлюся байдуже, вона мене не займає		
55.	Пристипи поганого настрою бувають у мене рідко		
56.	Я заслуговую суворого покарання за свої вчинки		
57.	У мене були дуже незвичайні містичні переживання		
58.	Мої переконання й погляди непохитні		

№	Твердження	Так	Ні
59.	У мене бувають періоди, коли через хвилювання я втрачаю сон		
60.	Я людина нервова й легко збуджуюся		
61.	Мені здається, що нюх у мене такий же, як і в інших (не гірший)		
62.	Усе в мене виходить погано, не так, як треба		
63.	Я майже завжди відчуваю сухість у роті		
64.	Більшу частину часу я почуваю себе втомленим		
65.	Іноді я почуваю, що близький до нервового зриву		
66.	Мене дуже дратує, що я забуваю, куди кладу речі		
67.	Я дуже уважно ставлюся до того, як я одягаюся		
68.	Пригодницькі оповідання мені подобаються більше, ніж оповідання про любов		
69.	Мені дуже важко пристосуватися до нових умов життя, роботи; перехід до будь-яких нових умов життя, роботи, навчання здається нестерпно важким		
70.	Мені здається, що саме до мене особливо часто відносяться несправедливо		
71.	Я часто почуваю себе несправедливо скривдженим		
72.	Моя думка часто не збігається з думкою оточуючих		
73.	Я часто відчуваю почуття втоми від життя, і мені не хочеться жити		
74.	На мене звертають увагу частіше, ніж на інших		
75.	У мене бувають головні болі й запаморочення через переживання		
76.	Часто в мене бувають періоди, коли мені нікого не хочеться бачити		
77.	Мені важко прокинутися в потрібний час		
78.	Якщо в моїх невдачах хтось винуватий, я не залишу його безкарним		
79.	У дитинстві я був примхливим і дратівливим		
80.	Мені відомі випадки, коли моя родичка лікувалася в невропатологів, психіатрів		
81.	Іноді я приймаю валеріану, еленіум чи інші заспокійливі засоби		

№	Твердження	Так	Ні
82.	Серед моїх близьких родичів є особи, що залучалися до кримінальної відповідальності		
83.	У мене були приводи в міліцію		
84.	У школі я вчився погано, бували випадки, коли мене намагалися залишити (залишали) на другий рік		

Обробка та інтерпретація результатів дослідження

Показник по шкалі НПС одержують шляхом простого підсумовування позитивних і негативних відповідей, що збігаються з «ключем». Якщо половина або більше відповідей на пункти, що становлять шкалу неправди (7 і більше), збігаються із ключем, бланк вважається недійсним.

Шкала неправди	Шкала нервово-психічної стійкості	
	ні (-)	ні (-)
1, 4, 6, 8, 9, 11, 17, 18, 22, 25, 31, 34, 36, 43	так (+)	ні (-)
	3, 5, 7, 10, 15, 20, 26, 27, 29, 32, 33, 35, 37, 40, 41, 42, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84	2, 12, 13, 14, 19, 21, 23, 24, 28, 30, 38, 39, 46, 54, 55, 58, 61, 68

Бали	Результати та рекомендації
29 чи більше	Висока вірогідність нервово-психічних зривів. Може знадобитися додаткове обстеження психіатра, невропатолога
14 – 28	Нервово-психічні зриви вірогідні, особливо в екстремальних умовах. Необхідно враховувати цей факт при винесенні висновку про професійну придатність
13 чи менше	Висока нервово-психічна стійкість, мала вірогідність зривів. При наявності інших позитивних даних можна рекомендувати на спеціальності, що вимагають підвищеної нервово-психічної стійкості

МЕТОДИКА «ТЕСТ ДИВЕРГЕНТНОГО (ТВОРЧОГО) МИСЛЕННЯ Ф. ВІЛЬЯМСА»

(Практикум по психодіагностиці та дослідженню толерантності особистості / под ред. Г. У. Солдатовой, Л. А. Шайгеровой. – М.: Центр СМІ МГУ ім. М. В. Ломоносова, 2003. – С. 38-48.)

Мета дослідження. Дослідження рівня дивергентного мислення та особистісних характеристик людини.

Інструкція для учасників опитування: Будь-ласка, завершіть розпочатий малюнок.

Обробка та інтерпретація результатів. Оцінюються показники швидкості (продуктивності), гнучкості, розробленості, оригінальності та особливості назви малюнку.

Швидкість (продуктивність) визначається шляхом підрахунку загальної кількості виконаних малюнків. Максимальна кількість балів – 12 (1 бал за кожний малюнок).

Гнучкість характеризується кількістю змін категорій, починаючи від першого малюнку. Максимальна кількість балів – 11 (1 бал за кожну зміну категорії).

Існує 4 можливі категорії:

- *живе (Ж)* – людина, будь-яка тварина або рослина;
- *механічне, предметне (М)* – човен, космічний корабель, велосипед, машина, інструмент, іграшка, обладнання, меблі, предмети побуту тощо;
- *символічне (С)* – літера, цифра, назва, герб, прапор, символічне позначення тощо;
- *видове, жанрове (В)* – місто, шосе, будинок, парк, космос, гори тощо.

Розробленість характеризується тим, де додаткові деталі створюють асиметрію зображення:

- *симетрія всередині та ззовні малюнку* (0 балів);
- *асиметрія поза замкненого стимульного контуру* (1 бал);
- *асиметрія всередині замкненого стимульного контуру* (2 бали);
- *асиметрія всередині та ззовні стимульної фігури* (3 бали).

Максимальна кількість балів – 36.

Оригінальність пов'язана з розташуванням малюнку всередині або

ззовні стимульної фігури:

1. поза стимульної фігури (1 бал);

2. усередині стимульної фігури (2 бали);

3. усередині та ззовні стимульної фігури (3 бали);

Максимальна кількість балів – 36.

У назві відображається багатство словникового запасу (кількість слів, використаних у назві) та здатність до образної передачі сенсу зображуваного. Відповідно, 0 балів нараховується в разі відсутності назви; 1 бал нараховується, якщо назва складається з одного слова; 2 бали, – якщо назва є словосполученням, яку відображає те, що намальовано; 3 бали – при образній назві, котра передає більше, ніж намальовано.

Максимальна кількість балів – 36.

Нормативні дані для дітей віком 13-17 років

№	Фактори	М ± σ
1.	Швидкість	9-12
2.	Гнучкість	5-9
3.	Оригінальність	18,8-33,2
4.	Розробленість	5-17
5.	Назва	11-23
6.	Загальний бал	52-92

МЕТОДИКА ДЛЯ ДІАГНОСТИКИ ЗДІБНОСТІ ДО ЕМПАТІЇ (за А. МЕХРАБІАНОМ, Н. ЕПШТЕЙНОМ)

(Психодіагностика толерантності личности / под редакцией

Г. У. Солдатовой, Л. А. Шайгеровой. – М.: Смысл, 2008)

Мета дослідження. Дослідження рівня емпатичної тенденції.

Інструкція для учасників опитування:

Шановний респонденте! Прочитайте твердження й, орієнтуючись на те, як Ви поведетеся в подібних ситуаціях, виразіть свою згоду «+» або незгоду «-» з кожним з них.

№	Твердження	Згоден	Не згоден
1.	Мене засмучує, коли я бачу, що незнайома людина почуває себе серед інших людей самотньо		
2.	Люди перебільшують здатність тварин відчувати й переживати		
3.	Мені неприємно, коли люди не вміють стримуватися й відкрито проявляють свої почуття		
4.	Мене дратує в нещасних людях те, що вони себе самі жаліють		
5.	Коли зі мною поруч хтось нервує, я теж починаю нервувати		
6.	Я вважаю, що плакати від щастя нерозумно		
7.	Я близько до серця приймаю проблеми своїх друзів		
8.	Іноді пісні про любов викликають у мене багато почуттів		
9.	Я дуже хвилююся, коли повинен повідомити людині неприємну для неї звістку		
10.	На мій настрій сильно впливають оточуючі мене люди		
11.	Я вважаю іноземців холодними й байдужими		
12.	Мені хотілося б одержати професію, пов'язану зі спілкуванням з людьми		
13.	Я не занадто засмучуюсь, коли мої друзі поведуться нерозважно		
14.	Мені дуже подобається спостерігати, як люди приймають подарунки		

№	Твердження	Згоден	Не згоден
15.	По-моєму, самотні люди часто бувають недобррозичливими		
16.	Коли я бачу плачучу людину, то й сам засмучуюсь		
17.	Слухаючи деякі пісні, я часом почуваю себе щасливим		
18.	Коли я читаю книгу (роман, повість), то так переживаю, начебто те, про що читаю, відбувається насправді		
19.	Коли я бачу, що до когось погано відносяться, то завжди гніваюся		
20.	Я можу залишатися спокійним, навіть якщо всі навколо хвилюються		
21.	Якщо мій друг або подруга починають обговорювати зі мною свої проблеми, я намагаюся перевести розмову на іншу тему		
22.	Мені неприємно, коли люди, дивлячись кіно, зітхають і плачуть		
23.	Чужий сміх мене не заражає		
24.	Коли я приймаю рішення, відношення інших людей до нього, як правило, ролі не відіграє		
25.	Я втрачаю душевний спокій, якщо оточуючі чимось пригноблені		
26.	Я переживаю, якщо бачу людей, що легко засмучуються через дрібниці		
27.	Я дуже засмучуюся, коли бачу страждання тварин		
28.	Нерозумно переживати із приводу того, що відбувається в кіно або про що читаєш у книзі		
29.	Я дуже засмучуюсь, коли бачу безпомічних старих людей		
30.	Чужі сльози викликають у мене роздратування		
31.	Я дуже переживаю, коли дивлюся фільм		
32.	Я можу залишатися байдужим до будь-якого хвилювання навколо		
33.	Маленькі діти плачуть без причини		

Обробка та інтерпретація результатів

Відповіді зіставляються із ключем і підраховується кількість збігів.

Відповідь	Номера тверджень																
	1	5	7	8	9	10	12	14	16	17	18	19	25	26	27	29	31
Згоден																	
Не згоден																	

Отримана загальна кількість збігів (сума балів) порівнюється із середніми значеннями (Таблиця 2):

Таблиця 2. Рівень емпатичних тенденцій у юнаків і дівчат

Стать	Рівень емпатичних тенденцій			
	Високий	Середній	Низький	Дуже низький
Юнаки	26 – 33	17 – 25	8 – 16	0 – 7
Дівчата	30 – 33	23 – 29	17 – 22	0 – 16

Виявлено, що рівень емпатичних тенденцій у дівчат вищий, чим у юнаків, що, ймовірно, пов'язано з впливом культурних особливостей, очікувань і стереотипів, які проявляються в заохоченні більшої чуйності в дівчат і більшої стриманості й незворушності в юнаків. Необхідно пам'ятати про можливість розвитку здатностей до емпатії в міру особистісного росту й прагнення до самоактуалізації.

МЕТОДИКА ВИЗНАЧЕННЯ РІВНЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ (за Н. ХОЛОМ)

(Психодіагностика толерантності личности / под редакцией
Г.У. Солдатовой, Л.А. Шайгеровой. – М.: Смысл, 2008)

Мета дослідження. Визначення здатності розуміти відносини особистості, які репрезентуються в емоціях та керувати емоційною сферою на основі прийняття рішень.

Інструкція для учасників дослідження

Нижче Вам будуть запропоновані висловлення, які, так чи інакше, відбивають різні сторони Вашого життя. Будь ласка, відзначте зірочкою або будь-яким іншим знаком той стовпець із відповідним балом праворуч, який найбільше відбиває ступінь Вашої згоди з висловленням.

Позначення балів:

Повністю не згодний (-3 бали).

В основному не згодний (-2 бали).

Почасти не згодний (-1 бал).

Почасти згодний (+1 бал).

В основному згодний (+2 бали).

Повністю згодний (+3 бали).

№	Висловлення	Бал (ступінь згоди)					
		-3	-2	-1	+1	+2	+3
1	Для мене як негативні, так і позитивні емоції служать джерелом знання про те, як поводитися в житті.						
2	Негативні емоції допомагають мені зрозуміти, що я повинен змінити в моєму житті.						
3	Я спокійний, коли відчуваю тиск зі сторони.						
4	Я здатний спостерігати зміни своїх почуттів.						
5	Коли необхідно, я можу бути спокійним і зосередженим, щоб діяти відповідно до запитів життя.						

6	Коли необхідно, я можу викликати в себе широкий спектр позитивних емоцій, такі, як веселощі, радість, внутрішній підйом і гумор						
7	Я стежу за тим, як я себе почуваю.						
8	Після того як щось засмутило мене, я можу легко справитися зі своїми почуттями.						
9	Я здатний вислухувати проблеми інших людей.						
10	Я не зациклююся на негативних емоціях.						
11	Я чутливий до емоційних потреб інших.						
12	Я можу діяти заспокійливо на інших людей.						
13	Я можу змусити себе знову й знову встати перед перешкодою.						
14	Я намагаюся підходити творчо до життєвих проблем.						
15	Я адекватно реагую на настрої, спонукання й бажання інших людей.						
16	Я можу легко входити в стан спокою, готовності й зосередженості.						
17	Коли дозволяє час, я звертаюся до своїх негативних почуттів і розбираюся, у чому проблема.						
18	Я здатний швидко заспокоїтися після несподіваного засмучення.						
19	Знання моїх справжніх почуттів важливо для підтримки «гарної форми».						
20	Я добре розумію емоції інших людей, навіть якщо вони не виражені відкрито.						
21	Я добре можу розпізнавати емоції по вираженню особи.						
22	Я можу легко відкинути негативні почуття, коли необхідно діяти.						

23	Я добре вловлюю знаки в спілкуванні, які вказують на те, у чому мають потребу інші.						
24	Люди вважають мене гарним знавцем переживань інших людей.						
25	Люди, що усвідомлюють свої справжні почуття, краще керують своїм життям.						
26	Я здатний поліпшити настрій інших людей.						
27	Із мною можна порадитися з питань відносин між людьми.						
28	Я добре настроююся на емоції інших людей.						
29	Я допомагаю іншим використовувати їхні спонукання для досягнення особистих цілей.						
30	Я можу легко відключитися від переживання неприємностей.						

Обробка та інтерпретація результатів

Шкали

Питання

Емоційна поінформованість	1, 2, 4, 17, 19, 25
Керування своїми емоціями	3, 7, 8, 10, 18, 30
Самотивація	5, 6, 13, 14, 16, 22
Емпатія	9, 11, 20, 21, 23, 28
Розпізнавання емоцій інших людей	12, 15, 24, 26, 27, 29

Рівні парціального емоційного інтелекту у відповідності зі знаком результатів:

- 14 і більше – високий;
- 8-13 – середній;
- 7 і менш – низький.

Інтегративний рівень емоційного інтелекту з урахуванням домінуючого знака визначається за наступними кількісними показниками:

- 70 і більше – високий;
- 40-69 – середній;
- 39 і менше – низький.

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ МАЛЮНКОВОЇ ФРУСТРАЦІЇ (ЗА С. РОЗЕНЦВЕЙГОМ).

(Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике. – 2-е изд., перераб. и доп. / Леонид Фокич Бурлачук, Сергей Маратович Морозов. – СПб.: Питер, 2005)

Мета дослідження: Діагностика особливостей поведінки в ситуаціях, які пов'язані з появою труднощів, перепон, що перешкоджають досягненню цілей.

Інструкція для учасників дослідження.

Шановний респонденте!

На кожному малюнку зображено дві людини, що розмовляють. Те, що говорить перша людина, написано у квадраті ліворуч. Уявіть собі, будь ласка, що буде відповідати інша людина в цій ситуації. Напишіть найпершу відповідь, яка приходить вам на розум. Працюйте якнайшвидше.

Обробка та інтерпретація результатів

Кожна з отриманих відповідей оцінюється, відповідно до теорії, Розенцвейга, за двома критеріями: *за напрямком реакції* (агресії) і *за типом реакції*.

За напрямком реакції поділяються на:

- *Екстрапунітивні:* реакція спрямована на живе або неживе оточення, засуджується зовнішня причина фрустрації, підкреслюється ступінь фруструючої ситуації, іноді вирішення ситуації вимагають від іншої особи.
- *Інтрапунітивні:* реакція спрямована на самого себе, із прийняттям провини або ж відповідальності за виправлення виниклої ситуації, фруструюча ситуація не підлягає осуду. Досліджуваний приймає фруструючу ситуацію як сприятливу для себе.
- *Імпунітивні :* фруструюча ситуація розглядається як щось незначне або неминуче, переборне „згодом”, обвинувачення оточуючих або самого себе відсутнє.

За типом реакції поділяються на:

- *Перешкодно-домінантні.* Тип реакції «з фіксацією на перешкоді». Перешкоди, що викликають фрустрацію, усіляко акцентуються,

незалежно від того, розцінюються вони як сприятливі, несприятливі або незначні.

- *Самозахисні*. Тип реакції «з фіксацією на самозахисті». Активність у формі осудження кого-небудь, заперечення або визнання власної провини, відхилення від докору, спрямовані на захист свого «Я», відповідальність за фрустрацію нікому не може бути приписана.
- *Необхідно-завзяті*. Тип реакції «з фіксацією на задоволення потреби». Постійна потреба знайти конструктивне рішення конфліктної ситуації у формі або вимоги допомоги від інших осіб, або прийняття на себе обов'язків вирішення ситуації, або впевненості в тому, що час і хід подій приведуть до її вирішення.

Для позначення напрямку реакції використовуються букви:

- E – екстрапунітивні реакції,
- I – інтропунітивні реакції,
- M – імпунітивні.

Типи реакцій позначаються наступними символами:

- OD – «з фіксацією на перешкоді»,
- ED – «з фіксацією на самозахисті»,
- NP – «з фіксацією на задоволення потреби».

З комбінацій цих шести категорій одержують дев'ять можливих факторів і два додаткові варіанти.

Спочатку дослідник визначає напрямок реакції, що міститься у відповіді досліджуваного (E, I або M), а потім виявляє тип реакції: ED, OD або NP.

Опис значеннєвого змісту факторів, використовуваних при оцінці відповідей (дорослий варіант)

	OD	ED	NP
E	E' . Якщо у відповіді підкреслюється наявність перешкоди. <i>Приклад:</i> «На вулиці сильний дощ. Мій плащ був дуже до речі» (мал.9). «А я розраховував, що ми з нею підемо разом» (8).	E . Ворожість, осудження спрямовані проти кого-небудь або чого-небудь в оточенні. <i>Приклад:</i> «Розпал робочого дня, а вашого завідуючого немає на місці» (9). «Зношений механізм, новими їх уже не	e . Необхідно, очікується або явно мається на увазі, що хтось повинен вирішити цю ситуацію. <i>Приклад:</i> « Однаково, Ви повинні знайти для мене цю книгу» (18). «Вона могла б пояснити нам, у чому справа» (20).

	<p>Зустрічається головним чином у ситуаціях з перешкодою.</p>	<p>зробити» (5). «Ми йдемо, вона сама винувата» (14). Е. Досліджуваний активно заперечує свою провину за здійснений проступок. <i>Приклад:</i> «У лікарні лежить повно людей, при чому тут я?» (21).</p>	
I	<p>I'. Фруструюча ситуація інтерпретується як сприятливо-вигідно-корисна, що приносить задоволення. <i>Приклад:</i> «Мені одному буде навіть простіше» (15). «Зате тепер у мене буде час, щоб дочитати книгу» (24).</p>	<p>I. Осудження, осуд спрямований на самого себе, домінує почуття провини, власної неповноцінності, каяття. <i>Приклад:</i> «Це я знову прийшов не вчасно» (13). I. Суб'єкт, визнаючи свою провину, заперечує відповідальність, призиваючи на допомогу пом'якшувальні обставини. <i>Приклад:</i> «Але сьогодні вихідний, тут немає жодного дитини, а я дуже поспішаю» (19).</p>	<p>i. Суб'єкт сам береться вирішити фруструючу ситуацію, відкрито визнаючи або натякаючи на свою винуватість. <i>Приклад:</i> «Як-небудь сам викручуся» (15). «Я зроблю все можливе, щоб спокутувати свою провину» (12).</p>
M	<p>M'. Труднощі фруструючої ситуації не помічаються або зводяться до її повного заперечення. <i>Приклад:</i> «Спізнився так спізнився» (4).</p>	<p>M. Відповідальність особи, що потрапила у фруструючу ситуацію, зведена до мінімуму, осуд уникається. <i>Приклад:</i> «Ми ж не могли знати, що машина зламається» (4).</p>	<p>m. Виражається надія, що час, нормальний хід подій вирішать проблему, просто треба небагато почекати, або ж взаєморозуміння й взаємопоступливість усунуть фруструючу ситуацію. <i>Приклад:</i> «Почекаємо ще хвилин 5» (14). «Було б добре, якби це не повторилося.» (11).</p>

Комбінації тих або інших двох варіантів привласнюється власне буквене значення.

- Якщо у відповіді з екстрапунітивною, інтропунітивною або імпунітивною реакцією домінує ідея перешкоди, додається значок «прим» (E', I', M').
- Тип реакції «з фіксацією на самозахисті» позначається прописними буквами без значка (E, I, M).
- Тип реакції «з фіксацією на задоволення потреби» позначається малими літерами (e, i, m).
- Екстра- і інтропунітивні реакції самозахисного типу в ситуаціях обвинувачення мають ще два додаткові варіанти оцінки, які позначаються символами E и I.

Поява додаткових варіантів підрахунку E и I обумовлена поділом ситуації тесту на два типи. У ситуаціях «перешкоди» реакція суб'єкта звичайно спрямована на фруструючу особистість, а в ситуаціях «обвинувачення» вона частіше є вираженням протесту, відстоювання своєї невинності, відкидання обвинувачення або докору, коротше – наполегливого самовиправдання.

Оцінка більшості відповідей залежить від одного фактора. Особливим випадком є взаємопроникаючі або взаємозалежні комбінації, використовувані для відповідей.

За основу підрахунку завжди приймається явне значення слів суб'єкта й так як відповіді нерідко бувають у формі двох фраз або речень, кожна з яких може мати відмінну функцію, то можна встановлювати за однією групою слів одну рахункову величину, а за іншою – іншу.

Отримані дані у вигляді буквених виражень (E, I, M, E', M', I', e, i, m) виносяться в таблицю.

Далі обчислюється GCR – *коефіцієнт груповий конформності*, або, інакше кажучи, захід індивідуальної адаптації суб'єкта до свого соціального оточення. Він визначається шляхом порівняння відповідей досліджуваного зі стандартними величинами, отриманими шляхом статистичного підрахунку. Ситуацій, які використовуються для порівняння, усього 14. Їхні значення представлені в таблиці. У дитячому варіанті кількість ситуацій інша.

Загальна таблиця GCR для дорослих

Номер ситуації	OD	ED	NP
1	M'	E	
2		I	
3			
4			
5			i
6			e
7		E	
8			
9			
10		E	
11			
12		E	m
13			e
14			
15	E'		
16		E	i
17			
18	E'		e
19		I	
20			
21			
22	M'		
23			
24	M'		

- Якщо відповідь досліджуваного ідентична стандартній, ставиться знак «+».
- Коли в якості стандартної відповіді даються два типи відповідей на ситуацію, то досить, щоб хоча б одна з відповідей досліджуваного збігалася зі стандартною. У цьому випадку відповідь також відзначається знаком «+».
- Якщо відповідь суб'єкта дає подвійну оцінку, і одна з них відповідає стандартній, він оцінюється в 0,5 бала.
- Якщо ж відповідь не відповідає стандартній, її позначають знаком «-».

Оцінки підсумуються, вважаючи кожний плюс за одиницю, а мінус за нуль. Потім, виходячи з 14 ситуацій (які приймаються за 100%),

обчислюється процентна величина **GCR** досліджуваного.

Таблиця для перерахування у відсотки GCR для дорослих

GCR	Відсоток	GCR	Відсоток	GCR	Відсоток
14	100	9,5	68	5	35,7
13,5	96,5	9	64,3	4,5	32,2
13	93	8,5	60,4	4	28,6
12,5	90	8	57,4	3,5	25
12	85	7,5	53,5	3	21,5
11,5	82	7	50	2,5	17,9
11	78,5	6,5	46,5	2	14,4
10,5	75	6	42,8	1,5	10,7

Кількісна величина **GCR** може розглядатися в якості *міри індивідуальної адаптації суб'єкта до свого соціального оточення.*

Наступний етап – заповнення таблиці профілів. Здійснюється на підставі аркуша відповідей досліджуваного. Підраховується, скільки раз зустрічається кожний з 6 факторів, кожній появі фактора привласнюється один бал. Якщо ж відповідь досліджуваного оцінено за допомогою декількох рахункових факторів, то кожному факторові надається рівне значення. Так, якщо відповідь була оцінена «**Іі**», то значення «**Е**» буде рівнятися 0,5 і «**е**», відповідно, теж 0,5 бали. Отримані числа заносяться в таблицю. Коли таблиця заповнена, цифри підсумуються в стовпчики й рядки, а потім обчислюється процентний вміст кожної отриманої суми.

Таблиця профілів

	OD	ED	NP	сума	%
Е					
І					
М					
сума					
%					

Таблиця для перерахування балів профілів у відсотки

Бал	Відсоток	Бал	Відсоток	Бал	Відсоток
0,5	2,1	8,5	35,4	16,5	68,7
1,0	4,2	9,0	37,5	17,0	70,8
1,5	6,2	9,5	39,6	17,5	72,9
2,0	8,3	10,0	41,6	18,0	75,0
2,5	10,4	10,5	43,7	18,5	77,1
3,0	12,5	11,0	45,8	19,0	79,1
3,5	14,5	11,5	47,9	19,5	81,2
4,0	16,6	12,0	50,0	20,0	83,3
4,5	18,7	12,5	52,1	20,5	85,4
5,0	20,8	13,0	54,1	21,0	87,5
5,5	22,9	13,5	56,2	21,5	89,6
6,0	25,0	14,0	58,3	22,0	91,6
6,5	27,0	14,5	60,4	22,5	93,7
7,0	29,1	15,0	62,5	23,0	95,8
7,5	31,2	15,5	64,5	23,5	97,9
8,0	33,3	16,0	66,6	24,0	100,0

Отримане в такий спосіб процентне відношення E, I, M, OD, ED, NP, представляє виражені в кількісній формі особливості фрустраційних реакцій досліджуваного.

На підставі профілю числових даних складаються три основні й один додатковий зразок.

- Перший зразок виражає *відносну частоту різних напрямків відповідей*, незалежно від його типу. Екстрапунітивні, інтропунітивні й імпульсивні відповіді розташовуються в порядку їх спадаючої частоти. Наприклад, частоти E – 14, I – 6, M – 4, записуються $E > I > M$.
- Другий зразок виражає *відносну частоту типів відповідей* незалежно від їхніх напрямків. Записуються знакові символи так само, як і в попередньому випадку. Наприклад, ми одержали OD – 10, ED – 6, NP – 8. Записуються: $OD > NP > ED$.
- Третій зразок виражає *відносну частоту трьох факторів, що найбільш часто зустрічаються*, незалежно від типу й напрямку відповіді. Записуються, наприклад, $E > E' > M$.
- Четвертий додатковий зразок включає *порівняння відповідей E у ситуаціях «перешкоди» і ситуаціях «обвинувачення»*. Сума E і I

розраховується у відсотках, виходячи також з 24, але оскільки тільки 8 (або 1/3) тестових ситуацій дозволяють підрахунок Е і І, то максимальний відсоток таких відповідей буде становити 33%. Для цілей інтерпретації отримані відсотки можуть бути порівняні із цим максимальним числом.

Аналіз тенденцій

Аналіз тенденцій проводиться на підставі аркуша відповідей досліджуваного й ставить метою з'ясування того, чи мала місце *зміна напрямку реакції або типу реакції* досліджуваного під час проведення досліду. Під час проведення досліду досліджуваний може помітно змінити свою поведінку, переходячи з одного типу або напрямку реакцій до іншого. Наявність таких змін свідчить про відношення досліджуваного до своїх власних відповідей (реакціям). Приміром, реакції досліджуваного екстрапунітивної спрямованості (з агресією на оточення), під впливом пробудженого почуття провини можуть змінитися відповідями, що містять агресію на самого себе.

Аналіз припускає виявити існування таких тенденцій і з'ясувати їхні причини, які можуть бути різні й залежать від особливості характеру досліджуваного.

Тенденції записуються у вигляді стрілки, над якою вказується чисельна оцінка тенденції, обумовлена знаком «+» (позитивна тенденція) або знаком «-» (негативна тенденція), що й обчислюється за формулою:

$$(a-b) / (a+b), \text{ де}$$

- «а» – кількісна оцінка прояву фактора в першій половині протоколу (ситуації 1-12),
- «б» – кількісна оцінка в другій половині (від 13 до 24).

Тенденція може бути розглянута як показник у тому випадку, якщо міститься як мінімум у чотирьох відповідях досліджуваного, і має мінімальну оцінку $\pm 0,33$.

Аналізуються *п'ять типів тенденцій*:

- **Тип 1.** Розглядається напрямок реакції в графі **OD**. Наприклад фактор **Е'** з'являється шість раз: три рази в першій половині протоколу з оцінкою, рівною 2,5 і три рази в другій половині з оцінкою в 2 бали. Співвідношення рівне + 0,11. Фактор **І'** з'являється в цілому тільки один раз, фактор **М'** з'являється три рази. Тенденція 1-го типу відсутня.
- **Тип 2.** Аналогічно розглядаються фактори **Е, І, М.**

- **Тип 3.** Аналогічно розглядаються фактори **e, i, m**.
- **Тип 4.** Розглядаються напрямки реакцій, не враховуючи графі.
- **Тип 5.** Поперечна тенденція – розглядають розподіл факторів у трьох графах, не враховуючи напрямку, наприклад, розгляд графі **OD** указує на наявність 4 факторів у першій половині (оцінка, позначена 3) і 6 у другій половині (оцінка 4). Аналогічно розглядаються графі **ED** і **NP**. З метою виявлення причин тієї або іншої тенденції рекомендується проведення бесіди з досліджуваним, у процесі якої за допомогою додаткових питань експериментатор може одержати необхідну інформацію, що його цікавить.

Інтерпретація результатів тесту

Перший етап інтерпретації полягає у вивченні GCR, рівня соціальної адаптації досліджуваного. Аналізуючи отримані дані, можна припустити, що досліджуваний має *низький відсоток GCR*, часто конфліктує з оточуючими, оскільки недостатньо адаптований до свого соціального оточення.

Дані, що стосуються ступеня соціальної адаптації досліджуваного, можуть бути отримані за допомогою повторного дослідження, яке полягає в наступному: досліджуваному повторно пред'являються малюнки, із проханням дати в кожному завданні таку відповідь, яку на його думку було б потрібно дати в цьому випадку, тобто «правильну», «еталонну» відповідь. «Індекс неузгодженості» відповідей досліджуваного в першому й у другому випадках надає додаткову інформацію про показник «ступеня соціальної адаптації».

На другому етапі вивчаються отримані оцінки шести факторів у таблиці профілів. Виявляються *стійкі характеристики фрустраційних реакцій досліджуваного, стереотипи емоційного реагування*, які формуються в процесі розвитку, виховання й становлення людини й становлять одну з характеристик його індивідуальності. Реакції досліджуваного можуть бути спрямовані *на оточуюче його середовище*, виражаючись у формі різних вимог до нього, або *на самого себе як винуватця того, що відбувається*, або людей може зайняти *своєрідну примиренську позицію*. Так, наприклад, якщо в дослідженні ми одержуємо у досліджуваного оцінку М – нормальну, Е – дуже високу й І – дуже низьку, то на підставі цього можна сказати, що суб'єкт у фрустраційної ситуації буде з підвищеною частотою відповідати в екстрапунітивній манері й дуже рідко в інтропунітивній. Тобто, можна сказати, що він висуває підвищені вимоги до оточуючих, і це може слугувати

ознакою неадекватної самооцінки.

Оцінки, що стосуються типів реакцій, мають різний сенс.

- Оцінка **OD** (тип реакції «з фіксацією на перешкодах») показує, у якому ступені перешкода фруструє суб'єкта. Так, якщо ми одержали підвищену оцінку OD, то це говорить про те, що у фрустраційних ситуаціях у суб'єкта переважає більш ніж нормально ідея перешкоди.
- Оцінка **ED** (тип реакції «з фіксацією на самозахисті») означає силу або слабкість «Я» особистості. Підвищення ED означає слабку, уразливу особистість. Реакції суб'єкта зосереджені на захисті свого «Я».
- Оцінка **NP** – ознака адекватного реагування, показник того ступеня, у якому суб'єкт може вирішити фрустраційні ситуації.

Третій етап інтерпретації – вивчення тенденцій. Вивчення тенденцій може мати велике значення в розумінні відносини досліджуваного до своїх власних реакцій.

У цілому можна додати, що на підставі протоколу обстеження можна зробити висновки щодо деяких аспектів адаптації досліджуваного до свого соціального оточення. Методика в жодному разі не дає матеріалу для висновків про структуру особистості. Можна лише з більшою часткою ймовірності прогнозувати *емоційні реакції досліджуваного на різні труднощі або перешкоди*, які постають на шляху до задоволення потреби, до досягнення мети.

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ (ЗА Ш. ШВАРЦЕМ)

(Карандашев В. Н. *Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство* / В.Н. Карандашев. – СПб.: Речь, 2004. – 70 с.)

Мета дослідження. Кількісне вираження значущості кожного з десяти мотиваційних типів цінностей на рівні нормативних ідеалів та на рівні індивідуальних пріоритетів.

Інструкція для учасників дослідження

Шановний респонденте!

Перед кожною цінністю в списку проставте номер, що вказує важливість цієї цінності особисто для Вас як *керівного принципу Вашого життя*.

Для початку подивіться цінності зі **Списку 1**, виберіть одну з них, яка є найважливішою для Вас, і оцініть її значимість (оцінка «7»). Далі виберіть цінність, яка найбільше суперечить Вашим принципам, і оцініть її (оцінка –1). Якщо немає такої цінності, виберіть цінність, найменш важливу для Вас, і оцініть її оцінкою «0» або «1», відповідно до її значимості. Постарайтеся розрізняти цінності наскільки це можливо, використовуючи всі номери від – 1 до 7 (– 1, 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7).

Як керівний принцип мого життя ця цінність є:

Протилежною моїм принципам	Не важли- вою	Важливою					Дуже важли- вою	Вищої значимості
		1	2	3	4	5		
– 1	0	1	2	3	4	5	6	7

Потім оцініть всі інші цінності зі **Списку 1**.

СПИСОК ЦІННОСТЕЙ 1

- 1 ___ РІВНІСТЬ (рівні можливості для всіх)
- 2 ___ ВНУТРІШНЯ ГАРМОНІЯ (бути у злагоді із самим собою)
- 3 ___ СОЦІАЛЬНА СИЛА (контроль над іншими, домінантність)

- 4__ ЗАДОВОЛЕННЯ (задоволення бажань)
- 5__ ВОЛЯ (воля думок і дій)
- 6__ ДУХОВНЕ ЖИТТЯ (акцепт на духовних, а не матеріальних цінностях)
- 7__ ПОЧУТТЯ ПРИНАЛЕЖНОСТІ (відчуття, що інші опікуються наді мною)
- 8__ СОЦІАЛЬНИЙ ПОРЯДОК (стабільність суспільства)
- 9__ ЖИТТЯ, ПОВНЕ ВРАЖЕНЬ (прагнення до новизни)
- 10__ СЕНС ЖИТТЯ (мета в житті)
- 11__ ВВІЧЛИВІСТЬ (люб'язність, гарні манери)
- 12__ БАГАТСТВО (матеріальна власність, гроші)
- 13__ НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА (захищеність своєї нації від ворогів)
- 14__ САМОПОВАГА (віра у власну цінність)
- 15__ ПОВАГА ДУМКИ ІНШИХ (врахування інтересів інших людей, уникнення конфронтації)
- 16__ КРЕАТИВНІСТЬ (унікальність, багата уява)
- 17__ МИР В УСЬОМУ СВІТІ (свобода від воїн та конфліктів)
- 18__ ПОВАГА ТРАДИЦІЙ (збереження визнаних традицій, звичаїв)
- 19__ ЗРІЛА ЛЮБОВ (глибока емоційна й духовна близькість)
- 20__ САМОДИСЦИПЛІНА (самообмеження, стійкість щодо спокус)
- 21__ ПРАВО НА САМОТУ (право на особистий простір)
- 22__ БЕЗПЕКА СІМ'Ї (безпека для близьких)
- 23__ СОЦІАЛЬНЕ ВИЗНАННЯ (схвалення, повага інших)
- 24__ ЄДНІСТЬ ІЗ ПРИРОДОЮ (злиття із природою)
- 25__ МІНЛИВЕ ЖИТТЯ (життя, наповнене проблемами, новизною й змінами)
- 26__ МУДРІСТЬ (зріле розуміння світу)
- 27__ АВТОРИТЕТ (право бути лідером або командувати)
- 28__ СПРАВЖНЯ ДРУЖБА (близькі друзі)
- 29__ СВІТ КРАСИ (краса природи й мистецтва)
- 30__ СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ (виправлення несправедливості, турбота про слабких)

СПИСОК ЦІННОСТЕЙ 2

Тепер оцініть, наскільки важлива кожна з наступних цінностей для Вас,

яка керує принципами Вашого життя. Ці цінності виражені в способах дій, які можуть бути більш-менш важливими для Вас. Спробуйте розрізнити цінності, наскільки це можливо, використовуючи всі номери. Для початку прочитайте цінності в **Списку 2**, виберіть те, що для Вас найбільш важливо, оцініть на шкалі (оцінка 7). Потім виберіть цінність, яка суперечить вашим принципам (оцінка -1). Якщо такої цінності немає, виберіть цінність найменш важливу для Вас і оцініть її оцінками 0 або 1, відповідно до її значимості. Потім оцініть інші цінності.

Як керівний принцип мого життя, ця цінність є:

Протилежною моїм принципам	Не важли- вою	Важливою					Дуже важли- вою	Вищої значимості
		1	2	3	4	5		
- 1	0	1	2	3	4	5	6	7

- 31__ САМОСТІЙНИЙ (самодостатній, покладається лише на себе)
- 32__ СТРИМАНИЙ (уникає крайностей у почуттях і діях)
- 33__ ВІРНИЙ (відданий друзям, групі)
- 34__ ЦІЛЕСПРЯМОВАНИЙ (працьовитий, натхненний)
- 35__ ВІДКРИТИЙ ДО ЧУЖИХ ДУМОК (терпимий до різних ідей і вірувань)
- 36__ СКРОМНИЙ (простий, не прагне залучати до себе увагу)
- 37__ СМІЛИВИЙ (шукає пригод, ризику)
- 38__ ЗАХИЩАЮЧИЙ НАВКОЛИШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ (зберігає природу)
- 39__ ВПЛИВОВИЙ (має вплив на людей і події)
- 40__ ПОВАЖАЮЧИЙ БАТЬКІВ І СТАРШИХ (проявляє повагу)
- 41__ ВИБИРАЮЧИЙ ВЛАСНІ ЦІЛІ (відбирає власні наміри)
- 42__ ЗДОРОВИЙ (не хворий фізично або душевно)
- 43__ ЗДАТНИЙ (компетентний, здатний ефективно діяти)
- 44__ ПРИЙМАЮЧИЙ ЖИТТЯ (підкоряється життєвим обставинам)
- 45__ ЧЕСНИЙ (відвертий, щирий)
- 46__ ЗБЕРІГАЮЧИЙ СВІЙ ІМІДЖ (захист власної «особи»)
- 47__ СЛУХНЯНИЙ (виконувач, який підкоряється правилам)
- 48__ РОЗУМНИЙ (логічний, мислячий)
- 49__ КОРИСНИЙ (працюючий на благо інших)

50__ ОТРИМУЮЧИЙ НАСОЛОДЖЕННЯ ВІД ЖИТТЯМ (насолада їжею, сексом, розвагами та ін.)

51__ БЛАГОЧЕСТИВИЙ (дотримується релігійної віри й переконань)

52__ ВІДПОВІДАЛЬНИЙ (надійний, заслуговуючий довіри)

53__ ДОПИТЛИВИЙ (цікавиться всім, допитливий)

54__ СХИЛЬНИЙ ВИБАЧАТИ (прагнучий вибачати іншого)

55__ УСПІШНИЙ (досягаючий мети)

56__ ОХАЙНИЙ (охайний, акуратний)

57__ ПОТУРАЮЧИЙ СВОЇМ БАЖАННЯМ (досягаючий задоволення)

ПРОФІЛЬ ОСОБИСТОСТІ

ІНСТРУКЦІЯ: Нижче наведені описи деяких людей. Будь ласка, прочитайте кожний опис і подумайте, наскільки кожна людина схожа або не схожа на Вас. Поставте хрестик в одній із клітинок праворуч, яка показує, наскільки описувана людина схожа на Вас.

	Дуже схожий на мене	Схожий на мене	В деякій мірі схожий на мене	Дещо схожий на мене	Не схожий на мене	Зовсім не схожий на мене
1. Придумувати щось нове й бути винахідливим важливо для нього. Він любить надходити по-своєму, на свій лад.						
2. Для нього важливо бути багатим. Він прагне, щоб у нього було багато грошей і дорогих речей.						
3. Він вважає, що важливо, щоб з кожною людиною у світі обходилися однаково. Він вірить, що у всіх повинні бути рівні можливості в житті.						
4. Для нього дуже важливо показати свої здатності. Він прагне, щоб люди захоплювалися тим, що він робить.						

	Дуже схожий на мене	Схожий на мене	В деякій мірі схожий на мене	Дещо схожий на мене	Не схожий на мене	Зовсім не схожий на мене
5. Для нього важливо жити в безпечному оточенні. Він уникає всього, що може загрожувати його безпеці						
6. Він вважає, що важливо робити багато різних справ у житті. Він завжди прагне до новизни						
7. Він вірить, що люди повинні робити те, що їм говорять. Він вважає, що люди повинні дотримуватися правил завжди, навіть коли ніхто не бачить						
8. Для нього важливо вислухати думки людей, які відрізняються від його власних. Навіть якщо він не згодний з ними, він однаково прагне їх зрозуміти						
9. Він вважає, що важливо не просити більшого, ніж маєш. Він вірить, що люди повинні задовольнятися тим, що в них є						
10. Він завжди шукає привід для розваги. Для нього важливо робити те, що приємно						
11. Для нього важливо самому вирішувати, що робити. Йому подобається бути вільним у плануванні й виборі своєї діяльності.						
12. Для нього дуже важливо допомагати оточуючим. Він прагне опікуватися про їхнє благополуччя.						

	Дуже схожий на мене	Схожий на мене	В деякій мірі схожий на мене	Дещо схожий на мене	Не схожий на мене	Зовсім не схожий на мене
13. Для нього дуже важливо превстигнути в житті. Йому подобається здійснювати враження на інших людей.						
14. Для нього дуже важлива безпека його країни. Він вважає, що держава повинна бути готовою до захисту від зовнішньої й внутрішньої загрози.						
15. Він любить ризикувати. Він завжди шукає пригод.						
16. Для нього важливо завжди поводитися належним чином. Він прагне уникати вчинків, які люди вважали б невірними						
17. Для нього важливо бути головним і вказувати іншим, що робити. Він прагне, щоб люди робили те, що він говорить.						
18. Для нього важливо бути відданим своїм друзям. Він прагне присвятити себе своїм близьким.						
19. Він щиро вірить, що люди повинні опікуватися природою. Опікуватися навколишнім середовищем важливо для нього.						
20. Бути релігійним важливо для нього. Він дуже намагається дотримуватися своїх релігійних переконань						

	Дуже схожий на мене	Схожий на мене	В деякій мірі схожий на мене	Дещо схожий на мене	Не схожий на мене	Зовсім не схожий на мене
21. Для нього важливо, щоб речі утримувалися в порядку й у чистоті. Йому не подобається безлад.						
22. Він вважає, що важливо цікавитися багатьма речами. Йому подобається бути допитливим і намагатися зрозуміти різні речі						
23. Він вважає, що всі народи світу повинні жити в гармонії. Сприяти встановленню миру між усіма групами людей на землі важливо для нього.						
24. Він думає, що важливо бути честолюбним. Йому хочеться показати на що він здатний.						
25. Він думає, що найкраще діяти відповідно до встановлених традицій. Для нього важливо дотримуватися звичаїв, які він засвоїв.						
26. Для нього важливо одержувати задоволення від життя. Йому подобається «балувати» себе.						
27. Для нього важливо бути чуйним до потреб інших людей. Він намагається підтримувати тих, кого він знає						
28. Він вважає, що завжди повинен проявляти повагу до своїх батьків і людей старшого віку. Для нього важливо бути слухняним						

	Дуже схожий на мене	Схожий на мене	До деякої міри схожий на мене	Небагато схожий на мене	Не схожий на мене	Зовсім не схожий на мене
29. Він прагне, щоб до всіх відносилися справедливо, навіть до людей, яких він не знає. Для нього важливо захищати слабких.						
30. Він любить сюрпризи. Для нього важливо, щоб його життя було повне яскравих вражень.						
31. Він дуже намагається не захворіти. Збереження здоров'я дуже важливо для нього.						
32. Просування вперед у житті важливо для нього. Він прагне робити усе краще, чим інші.						
33. Для нього важливо вибачати людей, які скривдили його. Він намагається бачити гарне в них і не тримати образу						
34. Для нього важливо бути незалежним. Йому подобається покладатися на себе.						
35. Мати стабільний уряд важливо для нього. Він турбується про збереження громадського порядку.						
36. Для нього дуже важливо увесь час бути ввічливим з іншими людьми. Він намагається ніколи не дратувати й не турбувати інших.						
37. Він по-справжньому прагне насолоджуватися життям. Добре проводити час дуже важливо для нього.						

	Дуже схожий на мене	Схожий на мене	До деякої міри схожий на мене	Небагато схожий на мене	Не схожий на мене	Зовсім не схожий на мене
38. Для нього важливо бути скромним. Він намагається не залучати до себе увагу.						
39. Він завжди прагне бути тим, хто приймає рішення. Йому подобається бути лідером.						
40. Для нього важливо пристосовуватися до природи, бути частиною її. Він вірить, що люди не повинні змінювати природу.						

Обробка та інтерпретація результатів

Методика дає кількісне вираження значимості кожного з десяти мотиваційних типів цінностей на двох рівнях:

- на рівні нормативних ідеалів
- на рівні індивідуальних пріоритетів.

Обробка результатів проводиться шляхом співвіднесення відповідей досліджуваного із ключем. *Відповідний ключ* приводиться в таблиці 1. У ньому зазначені номери пунктів обох частин опитувальника, що відповідають кожному типу цінностей. Середній бал за даним типом цінності показує ступінь її значимості.

При обробці першого розділу опитувальника — «Огляд цінностей» (рівень нормативних ідеалів) — результати по списках 1 і 2 підсумовуються.

Перед підрахунком результатів другого розділу опитувальника — «Профіль особистості» — необхідно перевести шкалу опитувальника в бали. Ключ для переводу відповідей досліджуваних у бали приводиться нижче в таблиці 1.

Таблиця 1

**Кількість балів, приписуваних пунктам шкали «Профіль особистості»
при обробці результатів**

Пункти шкали	Дуже схожий на мене	Схожий на мене	В деякій мірі схожий на мене	Дещо схожий на мене	Несхожий на мене	Зовсім не схожий на мене
Кількість балів	4	3	2	1	0	-1

КЛЮЧ ДЛЯ ОБРОБКИ РЕЗУЛЬТАТІВ

ТИП ЦІННОСТЕЙ	НОМЕРИ ПУНКТИВ ОПИТУВАЛЬНИКА	
	ОГЛЯД ЦІННОСТЕЙ (рівень нормативних ідеалів) – список 1 і 2	ПРОФІЛЬ ОСОБИСТОСТІ (урівень індивідуальних пріоритетів)
Конформність	11, 20, 40, 47	7, 16, 28, 36
Традиції	18, 32, 36, 44, 55	9, 20, 25, 35
Доброта	33, 45, 49, 52, 54	12, 18, 27, 33
Універсалізм	4, 17, 24, 26, 29, 30, 35, 38	3, 8, 19, 23, 29, 40
Самостійність	5, 16, 31, 41, 51	1, 15, 22, 34
Стимуляція	9, 25, 37	6, 16, 30
Гедонізм	4, 50, 57	10, 24, 37
Досягнення	34, 39, 43, 55	4, 13, 24, 32
Влада	3, 12, 27, 46	2, 17, 39
Безпека	8, 13, 15, 22, 56	5, 14, 21, 31, 35

БАГАТОВИМІРНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ МЕЖІ

Замість післямови

Збурення геополітичних катаклізмів, у які занурилася Україна, з нетерпимим до диктатури Майданом, з невизнаною анексією Криму, неоголошеною війною на Донбасі з найманцями «ні до чого непричетного» вождя «дружби народів», північного сусіда, з підписанням асоційованого партнерства з Євросоюзом, зробили проблему толерантності надзвичайно актуальною.

Згідно визначенню, даному в «Декларації принципів толерантності» (підписана 16 листопада 1995 року в Парижі 185 державами членами ЮНЕСКО разом з Україною), толерантність означає «пошану, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів проявів людської індивідуальності. Їй сприяють знання, відвертість, спілкування і свобода думки, совісті і переконань. Толерантність – це свобода в різноманітті. Це не лише моральний борг, але і політична і правова потреба. Толерантність – це доброчесність, яка робить можливим досягнення світу і сприяє заміні культури війни культурою миру».

Позиція християнської терпимості ґрунтується на: концепції рівності усіх людей у їхніх гідності та свободі, як створених за образом і подобою Бога; кожен має право на свою думку, тобто на несхожість на інших; ніхто, крім Бога, не має монополії на істину і право на особливу близькість до неї; оскільки людина ушкоджена первородним гріхом, як людські спільноти, так і влада та держава також не гарантовані від помилок; порушення загальнообов'язкових норм поведінки, зафіксованих у світових релігіях (не вбивай, не кради, не зашкодь та ін.) не підлягає включенню до сфери толерантності (Новик В. Духовный смысл толерантности. Толерантность: сила или слабость? [Электронный ресурс] / Игумен Вениамин Новик. – Санкт-Петербург, 2011. – Режим доступа: <http://liberalismens.livejournal.com/354295.html>).

Толерантність (від лат. *tolerantia* – 1) стійкість, витривалість; 2) терпимість; 3) допуск, допустиме відхилення від норми) – у загальному значенні ослаблення чи відсутність можливості реакції на який-небудь несприятливий фактор у результаті зниження чутливості до його впливу. На

індивідуальному рівні – це здатність сприймати без агресії думки, які відрізняються від власних, а також – особливості поведінки та способу життя інших. Терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, ідей, вірувань є умовою стабільності та єдності суспільств, особливо тих, які не є гомогенними ні у релігійному, ні в етнічному, ні в інших соціальних вимірах (Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Толерантність>).

Тепер цей термін використовується для позначення широкого кола терпимого ставлення до способу життя та існування соціальних груп, політичних партій або ідей, які багато хто вважає неприйнятними. Серед інших найчастіше йдеться про релігійну, національну, расову, політичну толерантність, толерантність до конкретної статі (чоловічої або жіночої), до сексуальних меншин тощо. Зазвичай принцип толерантності не визнають релігійні фундаменталісти, расисти, сексуальні шовіністи, радикальні націоналісти, ксенофоби, етноцентристи. Тоталітарні та авторитарні суспільства також великою мірою нетолерантні до тих чи інших соціальних груп або поглядів.

Німецький філософ і соціолог Юрген Хабермас вважає, що толерантність залишає недоторканими властиві різним релігіям, політичним партіям та іншим соціальним групам претензії на істину і правоту. Проте, вони не повинні претендувати на моральну або владну монополію і мають обмежити їх практичну значущість. Переконавання повинні бути практично значущими тільки у межах, визначених нормою повного і пропорційного включення всіх громадян у соціум. Така вимога означає послідовну реалізацію можливостей слідувати тому способу життя, який наказує людині її релігія або етнос. Однак, вона повинна реалізовувати свій етнос у межах норм громадянського рівноправ'я, і також зобов'язана поважати у цих межах етнос інших (Хабермас Ю. Когда мы должны быть толерантными? О конкуренции видений мира, ценностей и теорий // Социологические исследования. – 2006. – № 1. – С. 45–53).

Щодо поняття толерантності й досі точаться дискусії. Позиції розділяються на дві протилежні:

перша – цей термін є попереднім та, хоч і є історично справедливим, однак має бути уточнений або замінений на більш позитивний та супроводжуватись чіткою оцінкою плюралізму та різноманіття;

друга – він є абсолютним концептом, що важливий для існування

суспільства та обмеження дискримінації.

Американський дослідник Рональд Інглхарт безпосередньо пов'язує толерантність із рівнем матеріального добробуту, економічним прогресом та типом культури. Вона, на його думку, залежить від того, чи суспільство ближче до «традиційної», чи до «секулярно (світсько. – Ред.)-раціональної» культури. Суспільствам першого типу культури властиві «цінності виживання», неповага до етнічного рівноправ'я, рівності статей, низький рівень міжособистісної довіри, нетерпимість до інакомислячих; для спільнот з культурою другого типу характерні «цінності самовираження» (Инглхарт Р. Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу // Культура и демократия / под ред. Л. Харрисона и С. Хантингтона. – М., 2002. – С. 106–128. Inglehart R. Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence, Cambridge University Press, 2005 (co-authored with Christian Welzel).

Також дискусії точаться з приводу міри толерантності – якою мірою і в яких ситуаціях толерантність має бути присутня. Проблематичною є повна (радикальна) толерантність, яка вимагає толерантності навіть до екстремістів, що потенційно становлять загрозу для дотримання прав частини громадян або стабільності соціальної системи.

Ефективна толерантність неминуче повинна бути абсолютною, і, щоб дієво виконувати свої функції – бути примусом, бути нетолерантною до нетолерантності. Австрійський і британський філософ і соціолог Карл Поппер це визначив як «парадокс терпимості»: «необмежена терпимість повинна привести до нетерпимості». У цьому плані суперечка стосується меж терпимості – наскільки суспільство і його соціальні інститути мають віднайти розумні засоби самозбереження, що певною мірою підмінює принцип толерантності (Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. – К., 1994).

Говорячи про психоекологію людини, російський психолог Ігор Смірнов розділяє її на дві сфери:

«Перша стосується особистості конкретної людини, пов'язана з інформаційним дослідженням цієї особистості, розв'язанням її проблем і хвороб, і відноситься зазвичай до галузей медицини, психоаналізу, психології.

Друга сфера переважно соціальна – вона пов'язана з впливом на людей потоків масової інформації та входить в область національної безпеки»

(Смирнов И.В. Психозкология: монография. – М.: ООО Издательский дом «Холодильное дело» при техн. содействии «Спецмонтажстрой-СТ», 2003. – С. 11).

І далі: «Сучасна людина живе в середовищі неконтрольованих інформаційних потоків, від яких майже неможливо захиститись. Некеровані засоби масової інформації за відсутності моральної цензури занадто смакують сцени насилля, супроводжуючи їх цинічними коментарями і огидними подробицями. Це призводить не тільки до появи страху і зростанню соціальної агресії, але й **допущення** злочину» (там само, с. 12).

Саме ця нав'язана толерантність до злочину і є тією межею, переступивши яку, суспільство стає на шлях незворотної деградації та самознищення. Важлива деталь, у 2003 році психолог вважає Росію жертвою інформаційної війни, але наводить пророчий, як тепер очевидно, приклад її ведення... самою Росією. Він пише:

«Для вироблення стратегії інформаційної війни коротко розглянемо умовного супротивника – Індію.

Як нам приєднати Індію?

Природно, що в рамках інформаційної війни використання силових методів фізичного впливу (закидання великого індійського народу шапками або атомними бомбами) неефективно і безглуздо. Отже, з генералами розмовляти не будемо» (там само, с. 24). Далі йде опис технології зомбіювання народів двох великих країн з метою... «добровільного» приєднання Індії до Росії (!?) (там само, с. 25-30).

Невідомо, чи знайомився з цією технологією сучасний вождь Росії, але 10 років потому він взявся доводити її ефективність на прикладі «добровільного» приєднання до Росії Криму (?!). Найприкріше те, що провладна Росія за ці роки перетворилася з жертви інформаційної війни на сумнозвісного лідера інформаційного тероризму, що може позмагатися з геббельсівсько-сталінською пропагандою середини минулого століття.

Знаменною у цьому контексті є репліка конструктора автомата Михайла Калашнікова: «Я зброю винайшов не для вбивства людей, а для захисту своєї Вітчизни. Мене часто запитують: «Як ви спите, адже стільки людей з вашого автомата убили?» А я на це говорю: сон у мене відмінний. Хай погано сплять політики, які затівають війни. А конструктор не винен».

Російські психологи Олександр Асмолов спільно з Галиною Солдатовою розробляють уявлення про толерантність як цивілізовану норму

підтримки різноманітності: «Магістральні лінії роздуму про механізми природного, соціального та індивідуального розвитку формувалися в XIX і XX століттях під сузір'ям конфлікту.

...Ч. Дарвін: боротьба за існування видів як універсальний механізм біологічної еволюції.

К. Маркс: антагонізм класів як універсальний механізм політичного, економічного і соціального розвитку історії людства.

З. Фрейд: боротьба між природним і соціальним початком в людині, між над-Я і Воно як універсальний механізм індивідуальної історії особистості.

Соціальні технологи та ідеологи конфлікту склали конфліктологічні гімни в стилі «Інтернаціоналу» – руйнування світу вщент, а поети фактично освятили конфлікт як право на соціальне знищення людей: «Мы на горе всем буржуям мировой пожар раздуем, мировой пожар в крови, Господи, благослови!...»

Але конфлікт є лиш одним з важливих механізмів розвитку природи, суспільства, держави і особи. Разом з конфліктом багато біологів, істориків, соціологів і психологів починають гостро розрізняти багаточисельні форми симбіозу, кооперації, сприяння, колективістської ідентифікації, співпереживання (співрадування і співчуття), емпатії, альтруїзму як рушійних чинників соціальної взаємодії. Пора більш різко ввести в соціальний ідеологічний дискурс безсмертну працю Петра Олексійовича Кропоткіна «Взаємна допомога в світі людей і тварин як чинник еволюції». Пора через призму ідей Володимира Івановича Вернадського про принцип солідарності як етичний імператив розвитку життя спробувати проаналізувати перспективи історико-еволюційного процесу розвитку життя. Якби не існувало толерантності як універсальної норми співіснування, кооперації, соціальної інтеракції різних форм еволюційного розвитку, то хвилі агресії, нетерпимості, ксенофобії, етнофобії, кавказофобії, геноциду як людинофобії стерли би будь-які прояви різноманітності на Землі. І загальна однорідність, тоталітарність, сірість, знеособлення запанували б у світі». (Асмолов А.Г. Толерантность: проект социокультурной модернизации общества // Асмолов А.Г. Оптика просвещения: социокультурные перспективы [худож. О. Богомолова]. – М.: Просвещение, 2012. – С. 377-378. См. также: На пути к толерантному сознанию / отв. ред. А.Г. Асмолов. – М.: Смысл, 2000. – 255 с.).

Українські психологи В.М. Павленко і М.М. Мельничук, співавтори даної дуже своєчасної монографії, в основу якої покладена кандидатська дисертація другої авторки під керівництвом першої, вважають, що: «Системний підхід до вивчення толерантності дозволяє виокремити три рівні цього інтегрального особистісного феномену: психофізіологічний, індивідуально-психологічний та соціально-психологічний» (Мельничук М.М. Особливості толерантності як системної характеристики особистості студентів. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук зі спеціальності 19.00.01 – загальна психологія, історія психології / наук. керівник В.М. Павленко. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – С. 5).

В.М. Павленко і М.М. Мельничук разом з автором рецензії, який висловлює подяку за участь в обговоренні базових понять роботи, виходять з того, що «зріла *толерантність* поєднує у собі особистісні сенси, цінності, установки на співіснування зі світом, когнітивну складність у сприйнятті суперечливого світу, емпатійну готовність до «інакшості» та поведінку, компетентну в терпимості. Системну структуру феномену толерантності складають на соціально-психологічному рівні – *прийняття*, на індивідуально-психологічному – *поблажливість* і на психофізіологічному – *витривалість*» (там само, с. 6).

Таке визнання «негомогенності» та «суперечливості» світу вимагає відповідної теорії особистості, якою є, зокрема, багатовимірною теорією, запропонована автором післяслова. Згідно з нею, *особистість* – це людина, що активно опановує і свідомо перетворює природу, суспільство і власну індивідуальність, внутрішній світ якої має унікальне динамічне співвідношення просторово-часових орієнтацій, потребо-вольових переживань, змістовних спрямувань, рівнів опанування й форм реалізації діяльності. Цим співвідношенням визначається свобода суб'єктного самовизначення особистості в її поведінці, вчинках і міра відповідальності за їхні (включаючи й підсвідомо непередбачені) наслідки перед природою, суспільством і своїм сумлінням (Моргун В.Ф. Підвищення культури екзистенціальних виборів людини засобами психодіагностики // Психологічна культура: види, інваріанти, розвиток. Колективна монографія / [Боришевський М.Й., Завацька Н.Є., Карпенко З.С., Кузікова С.Б., Моргун В.Ф., Савчин М.В. та ін.; відп. ред. Г.Є. Улунова]. – Суми: ВВП «Мрія», 2014. – С. 177-178).

Які ж аспекти толерантності несуть загрозу особистості та суспільству, виходячи з вказаних інваріантів багатовимірної структури особистості автора та особистісної, когнітивної, поведінкової й емоційної складових міжособистісної толерантності за Павленко, Мельничук (Мельничук, 2013, с. 5-6, 12)?

1. Інваріант просторово-часових орієнтацій застерігає від стійкості до суперечок між минулим і сьогоднішнім, сьогоднішнім і майбутнім, суперечок між «там і тоді» та «тут і тепер»; стійкість до суперечок між планетарними (глобальними, ноосферними – за В.І. Вернадським), державними проблемами і регіональними проблемами (за місцем проживання: ви нас кинули?, чи навіщо ви до нас прийшли?). Саме *транспективно-часова толерантність* повинна запобігати крайнощів ретроградної ностальгії за минулим або манілівсько (Гоголь)-обломовських (Гончаров) марень про утопічне майбутнє. *Просторова толерантність* дозволяє уникнути полярностей нівелювання власної унікальності глобалістами або регіональної автаркії (самодостатності до сомоізоляції) сепаратистами, за висловом: «моя хата скраю, нічого не знаю». Хтось влучно перетлумачив цей вислів на такий: «моя хата скраю, тому про все... першим знаю!».

2. Інваріант потребо-вольових переживань попереджає стійкість до суперечок між позитивними, оптимістичними (аж до ейфорії) та негативними, песимістичними (аж до депресії) емоційними переживаннями людини (слід застерегти, що і зайва ейфорія і занадта депресія призводять до зростання ризиків неадекватних дій). *Емоційно-вольова толерантність* посприє вгамуванню як деструктивної ейфорії («телячих радощів»), так і руйнівної депресії (під сумновідомим гаслом – «немає у житті щастя»).

3. Інваріант змістових спрямувань особистості профілакує стійкість до суперечок між справою (ділова спрямованість) та спілкуванням (спрямованість на інших), грою, ритуалом (спрямованість на процес) і самодіяльністю (спрямованість на себе: наприклад, любити себе в Україні чи Україну в собі?). *Змістовно-діяльнісна толерантність* допоможе знайти золоту середину балансів між роботоголізмом продуктивної праці (предметно-зряддево-результативне перетворення дикої та олюдненої природи, що за сучасними масштабами «перемоги над природою» наближає людство до екологічної катастрофи), розчиненням власної особи у спілкуванням з іншими (пригадаємо феномен абсолютного конформізму з усіма своїми чоловіками чеховської Душечки), ігровою залежністю (від

імітації праці чи спілкування у віртуальній реальності комп'ютерів чи масмедіа до виснажливо-витратних азартних ігор) і, нарешті, егоїстичною самозакоханістю ніцшеанської «надлюдини» (що сама собі дозволяє все).

О. Асмолов у згаданій «Оптиці освіти» констатує: «Нагадаємо, що всі ми зв'язані сьогодні мережею Інтернет. Колись видатний мислитель В. Вернадський писав, що Земля поруч з геосферою і біосферою опоясана ноосферою, що виникла завдяки спільній діяльності людського розуму, – сферою творення людського духу і душі. І поява Інтернету, через мережу якого спілкується понад мільярд мешканців нашої планети, – це реальне втілення ідеї В. Вернадського про ноосферу.

Відомо, що кожному людину відділяють від іншої людини на Землі сім рукостискань. Проаналізувавши біля 30 мільярдів текстових повідомлень у мережі Інтернет, дослідники переконалися в тому, що будь-які дві людини зв'язані одна з одною через ланцюжок у 6-7 чоловік. Це свідчить про те, що люди об'єднані між собою набагато тісніше, ніж ми гадаємо», (с. 396-397) на шляху від культури корисності до культури гідності (див. також праці В.В. Рибалка).

4. Інваріант рівнів опанування досвідом застерігає від стійкості до суперечок між навчанням (з учителем, наставником), відтворенням (самостійним виконанням), учінням (самостійним пізнанням нового) та творчістю (створенням нового: наприклад, чи потерпимо удосконалення світу на підставі чужих недосконалостей?). *Рівнево-діяльнісна толерантність* знаходить рівновагу між синдромом «вічного студента» (що не може відірватися від шворочки свого наставника), синдромом «бездоганного виконавця» (на кшталт героя гоголівської «Шинелі», сенсом життя якого стало... переписування паперів), синдромом всезнайки, що пхне свого носа у всі діри («допитливість не порок, але велике свинство»), і синдромом творця (що у гонитві за оригінальністю ризикує перетворитися на дурня, якого не можна посилати і Богу молитися, бо він лоба поб'є).

5. Інваріант форм реалізації діяльності розгортає толерантність як стійкість до суперечок між рухом (моторною дією, праксисом), сприйняттям (спогляданням), мовленням (висловлюванням) та думкою (у формах внутрішньої дії, уяви, внутрішнього мовного дискурсу та інтуїтивного розв'язання проблеми; наприклад, поетове: «мысль изреченная есть ложь»). *Формо-діяльнісна толерантність* уникає антиномій руху («сім раз відмір...»), споглядання (« – Чому ви не спите вночі? – Бо боюся проспати

найцікавіше!)), мовлення («болтун – це знахідка для шпигуна») та мислення (яке у відриві від решти попередніх пізнавальних процесів загрожує, за висловом видатного інженерного психолога душі В.П. Зінченка, шизофренією).

Не має сенсу переказувати цікаві результати щодо психологічних особливостей толерантності в студентському віці, які були представлені В.М. Павленко і М.М. Мельничук вище. Доповнимо їх кваліфікований аналіз двома віршами автора. Перший – ілюстрацію професійно-педагогічних проблем, толерантність до яких межує з професійною непридатністю працівника освіти, зокрема, і вищої, – присвячено ювілею колективу всеукраїнського часопису «Педагогіка толерантності», на чолі з головним редактором Ярославом Береговим, та Міжнародному дню толерантності, який згідно з «Декларацією принципів толерантності» ЮНЕСКО (1995) відмічається світовою спільнотою і Україною щороку 16 листопада.

ПАРАДОКСИ ТОЛЕРАНТНОСТІ

*15-річному ювілею
найбільш войовничого журналу України
у боротьбі за права Людини і Вчителя – «Педагогіка толерантності»
та з нагоди Всесвітнього дня толерантності
присвячується*

Священик, який говорить про розп'яття, може сказати: «Подивіться, які ви грішні і злі, бо ви розп'яли Сина Божого». Тоді він робить людей свідомими своєї вини й гріха і до певної міри принижує їх у власних очах.

Але він може також сказати: «Дивіться, які ви важливі, великі й гідні, що за вас помер Син Божий».

Отець Юзеф Тішнер

(Adam Michnik, Jozef Tiszner, Jacek Zakowski.

Miedzy Panem a Plebanem. Krakow: Znak, 2001)

П'ятнадцять років – мить у плині часу,
але ж миттєвості складають шлях життя.
«Пед. толерантності» кує свідомість нашу
й нестерпна до фальсифікації буття.

Вона висвітлює жахи голодомору,
і нашу пам'ять історичну кидає в дріж.
Із битви Кирпоноса зняла сором,
бо саме він «бліцкригу» вставив ніж!

Із сегрегацією бореться невпинно,
коли однолітків у класи всіх звели
й навчання «чешуть під одну гребінку»,
а дітям краще, коли – більші та малі.

Макаренка надбань ігнорування
вона також не може допустить.
Дитя без праці – злочин виховання,
в майбутнє нації то спалені мости.

Й Захаренка не знають в Україні,
це редколегії нестерпно теж болить.
Школу-толоку кращу для родини
весь час від забуття готова боронить.

У третю світову штовха мрак помсти,
терпимість й тут дорівнює нулю,
бо кожен згоден, як співав Висоцький:
«Цього ніколи у житті не полюблю!»

Редакція із паном Ярославом
довкіл шука терпимості доріг,
і освітянам всім весь час, по праву,
Береговий – надійний оберіг.

Не балує фінансами вас уряд,
хоч бідність вчителя – найгірше із жебрацтв,
і замість нагород поки що – дуля;
екс Ніколаєнко, спасибі, серед нас!

Маймо терпіння, і за це воздасться,
до того, чого нам вартує всім терпіти!
Й не виявляймо жодну толерантність
тому, що заважає на цьому світі жити!

Полтава-Київ, 16 листопада 2012 р.

Другий вірш – «Чи можна любити всіх?» – ілюструє толерантність у міжособистісних стосунках, у яких часто, що добре відомо, від любові до ненависті – один крок.

ЧИ МОЖНА ЛЮБИТИ ВСІХ?

Адже зовсім неважливо – від чого помреш,
адже куди важливіше – для чого живеш.

*Омар Хайям,
персидський поет, філософ*

Чому, буває, потрапляю в ситуації,
коли є другом найлютіших ворогів?
Між ними прірва, геть, в комунікації,
яку не подолати з двох стрибків.

От і летиш, неначе над безоднею,
й дивуєшся: чому порядні люди
окремо – джерело добра й гармонії,
а разом – сповнюють ненависті й люті?

...Як мандрували потягом в дитинстві,
маршрутом «Україна-Казахстан»,
біля вікна, бува, стоїш години
й вітаєш тих, хто хутко проминав.

Багато незнайомих посміхались,
у відповідь махаючи тобі,
й так легко-легко на душі ставало
за це тепло з чужими, ген, людьми.

Оця дитяча і безхитрісна довіра
закарбувалася у досвіді навік.
І скільки б доля не будила в мені звіра,
їй не вдалось примножити калік

або мене скалічити до сказу:
як не по-моєму, то треба тих ламати...
...Не жди подяк, якщо даруєш радість.
Дякуй, що є кому її подарувати!

Полтава, 8 серпня 2014 р.

Авторам оригінального інноваційного дослідження толерантності особистості та її психологічних особливостей у студентів – В.М. Павленко і М.М. Мельничук – залишається побажати продовження розробки цієї проблеми, принаймні – у віковому аспекті, адже у житті дорослого і людини поважного віку терпимість відіграє не меншу роль як для власного самопочуття, так і для психологічного мікроклімату гідності в первинних колективах, у регіонах, державі й світі в цілому.

В.Ф. Моргун,
кандидат психологічних наук,
професор кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету
імені В.Г. Короленка, заслужений працівник освіти України

ІНФОРМАЦІЯ ПРО ОРГАНІЗАЦІЇ, ЯКІ ПРЕДСТАВЛЯЮТЬ АВТОРИ

ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. КАРАЗІНА

Факультет психології створений в 2000 році, він став першим окремим факультетом психології в Україні. Наукова психологічна школа Харківського університету пов'язана з іменами видатних учених ХІХ століття, серед яких: Іоган Шад, Л. М. Любовський, П. І. Ковалевський, А. А. Потєбня, Д. М. Овсянико-Куликовський, А. А. Погодін та ін.

Важливою подією в передісторії факультету було формування на початку 1930-х років ХХ століття Харківської психологічної школи. У тодішній столиці України об'єдналися А. Н. Леонтєв, А. Р. Лурія, П. Я. Гальперін, А. В. Запорожець і П. І. Зінченко, який в 1963 році очолив кафедру психології університету. В 1972 році в університеті було відкрите відділення психології. Один з видатних учених того часу Г. К. Серєда завідував кафедрою психології до 1995 року. З 2000 по 2008 роки деканом факультету був О. М. Лактіонов, який розпочав у вітчизняній науці дослідження проблеми психології індивідуального досвіду. У цьому напрямку й сьогодні активно працюють учені факультету психології на чолі з професором Надією Петрівною Крейдун.

Поряд із цим на факультеті психології виділилися такі наукові напрямки досліджень: психологія пам'яті, психологія розвитку, гендерно-рольова психологія й онто-інвайроментальна педагогіка.

Сьогодні в складі факультету 4 кафедри: кафедра загальної психології (завідуюча – професор О. Ф. Іванова), прикладної психології (завідуюча – доцент І. В. Кряж), педагогіки (завідувач — професор Л. С. Нечепоренко) і кафедра психологічного консультування й психотерапії (завідувач — професор О. С. Кочарян); а також лабораторії розвитку особистості й психодіагностики й науково-практичний центр.

Факультет здійснює професійну підготовку студентів за фахом «Психологія» по освітньо-кваліфікаційних програмах: бакалавр, фахівець, магістр. Форми навчання: денна й заочна. На факультеті працює 9 докторів і 29 кандидатів психологічних наук. Це висококваліфіковані фахівці з досвідом практичної роботи, навчають студентів по авторських програмах. До послуг студентів – сучасно обладнані навчальні аудиторії, комп'ютерний клас і бібліотека, доступ до мережі Internet.

Наукові досягнення вчених факультету психології знаходять своє відбиття на сторінках Вісника Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна серія: «Психологія» і «Наукових записках» кафедри педагогіки, які внесені в перелік професійних видань України.

Щорічно факультет проводить Міжнародну молодіжну наукову конференцію «Вектори психології». Постійними є Харківські Міжнародні психологічні читання.

Студенти факультету беруть активну участь у громадському житті факультету й університету. Організатором заходів є Колегіум аспірантів і студентів факультету психології, співробітничав з органами студентського самоврядування факультету, а саме: Студентським науковим суспільством, Студентською радою й профбюро факультету. Щомісяця студентами видається газета «Психея», проходять засідання студентського клубу «Час і ми». Свої знання й творчі здібності студенти проявляють на щорічних факультетських олімпіадах по психології й у науково-дослідницькій роботі. Для абітурієнтів – майбутніх студентів працює профорієнтаційний клуб «Психолог».

У наш час психологія охоплює майже всі сфери життєдіяльності людей, психологічні знання використовуються в економіці, політиці, освіті, виробництві, соціальній та особистій сферах. Випускники факультету затребувані на ринку психологічних послуг. Вони працюють у різних професійних сферах: освітніх і наукових установах, установах по добору кадрів (кадрових агентствах, центрах зайнятості, центрах профорієнтації),

психологічних консультативних службах, на телефонах довіри, у правоохоронних органах, в області бізнесу (менеджмент, керування персоналом, маркетинг, реклама, PR тощо), соціальних організаціях – скрізь, де є потреба в знаннях про особистість.

Координати кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна:

Україна, 31022, м. Харків, пл. Свободи, 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, факультет психології, каб. 416, кафедра прикладної психології;

тел.: (057) 707-51-70;

e-mail: psy_applaed@karazin.ua

**КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ
ПОЛТАВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Г. КОРОЛЕНКА**

Психологічна освіта в Полтавській вищій школі має багаті традиції й глибоке коріння, яке сягає початку ХХ ст., коли 100 років тому в Полтаві було відкрито Полтавський учительський інститут – навчальний заклад університетського типу, історичним спадкоємцем якого нині є Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка. Полтавщина дала світу імена дослідників психології міжнародного рівня: Ю. Гільбух, Д. Ельконін, О. Лазурський, А. Макаренко, В. Моляко, В. Плахтійко, Л. Проколієнко та ін. На початку ХХ століття курси психології для майбутніх учителів читали такі відомі діячі освіти та психологи, як О.К. Волнін, Г.Г. Ващенко, пізніше – Л.І. Божович, Т.І. Гавакова, учениця Г.С. Костюка, та ін.

Сьогодні Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г. Короленка очолює доктор філологічних наук, професор, академік Академії наук вищої освіти України, заслужений діяч науки і техніки України *Микола Іванович Степаненко*.

У жовтні 2015 виповниться 35 років з того часу, коли за наказом колишнього ректора, академіка НАПН України *Івана Андрійовича Зязюна* кафедра психології була відокремлена від кафедри педагогіки в самостійний підрозділ. Очолив її й керував протягом 32 років *Володимир Федорович Моргун*, кандидат психологічних наук, колишній випускник і старший викладач факультету психології Московського державного університету імені М.В. Ломоносова.

Сьогодні колектив кафедри налічує 29 осіб. Серед них: доктор психологічних наук, професор К.В. Седих (завідуюча кафедрою); кандидат

психологічних наук, професор В.Ф. Моргун; кандидати психологічних наук, доценти Н.О. Гончарова, Ю.Л. Горбенко, Ю.І. Калюжна, О.Г. Коваленко, О.Г. Мирошник, М.М. Мельничук, Л.Г. Перетятко, М.М. Тесленко, І.Г. Тітов, Т.Є. Тітова, А.С. Харченко, Н.О. Чайкіна, Н.О. Юдіна, Т.А. Яновська; кандидати психологічних наук, старші викладачі Ю.О. Клименко, М.М. Рева, В.В. Шевчук; старші викладачі Т.І. Губіна, О.Д. Кравченко, Л.С. Москаленко, Н.М. Тищенко; асистенти В.А. Лавріненко, К.П. Крикля, Н.М. Мишко, Є.Г. Хоменко; завідувача лабораторією В.Г. Обловацька і старша лаборант Н.Й. Метельська.

З моменту заснування кафедра досліджує загальну наукову тему «Проблема періодизації розвитку особистості впродовж життя». За цей час науковцями кафедри захищено 21 кандидатську дисертацію.

За період автономного існування колектив психологів підготував низку *монографій, підручників і навчальних посібників*. Професор В.Ф. Моргун є автором та співавтором декількох монографій і навчальних посібників, зокрема: «Проблема периодизации развития личности в психологии» (М., 1981); «Учителям и родителям о психологии подростка» (М., 1990); «Делинквентный подросток» (Полтава, 1995); «Інтедифія (інтеграція і диференціація) освіти» (Полтава, 1996); «Обдаровані діти і школа» (Полтава, 1998); «Психологія особистості в педагогіці А.С. Макаренка» (Полтава, 2002); «Психохірургія наклепів» (Полтава, 2005); «Особистість в освіті: парадигма культури» (Полтава, 2011); «Психологічна культура: види, інваріанти, розвиток» (Суми, 2014) та ін. Його розробки ввійшли до українських підручників психології нового покоління за редакцією академіка С.Д. Максименка, члена-кореспондента НАПН України Ю.Л. Трофімова, доктора психологічних наук В.В. Рибалка, до зарубіжних довідників «Атлас по психологии», «Психологический справочник учителя», «Психология общения» та ін.

Доцент О.Г. Мирошник – співавтор підручника «Педагогічна майстерність» (К., 1997), що перекладено польською та російською мовами.

Доцент кафедри І.Г. Тітов підготував навчальні посібники «Основи психологічної діагностики» (К., 2009); «Вступ до психофізіології» (К., 2011); «Розвиток творчої уяви молодших школярів» (Полтава, 2006); «Психологія індивідуальної суб'єктності молодших школярів: теоретико-методичний аспект» (Полтава, 2007).

Підготували посібники з грифом МОНУ доценти Н.О. Гончарова

(«Основи професійної орієнтації», К., 2010) та О.Г. Коваленко («Психологія дорослості з основами геронтопсихології», К., 2013).

У 2008 році вийшло друге видання навчального посібника «Методи психодіагностики підлітків» з грифом МОН України, у підготовці якого брав участь майже весь колектив кафедри. Кожен із викладачів є також автором декількох навчальних програм та методичних матеріалів до них.

Співробітниками кафедри в галузі прикладних психологічних досліджень успішно виконано науково-дослідні проекти. У 1982-1985 рр. на базі Полтавського педагогічного інституту була виконана тема ЮНЕСКО «Профорієнтаційна робота вищих навчальних закладів з формування власних контингентів», за участь у якій Міністерство народної освіти УРСР нагородило науковців кафедри психології – В.Ф. Моргуна (керівник) і А.В. Колінька – почесною грамотою, а ВДНГ України – дипломом 1 ступеня.

У 1992-1995 рр. троє науковців кафедри, В.Ф. Моргун, Н.О. Юдіна і Т.А. Яновська, взяли участь у розробці психологічних аспектів інтеграції освіти під керівництвом академіка НАПН України В.Р. Ільченко. Результати роботи знайшли відображення у навчальному посібнику, двох кандидатських дисертаціях і низці статей.

У 1997 році за ініціативою Т.А. Устименко кафедра виборола грант Харківської філії фонду «Відродження» на комп'ютерне обладнання робочого місця психолога.

У 1998 році О.Г. Мирошник, В.Ф. Моргун, Т.А. Устименко отримали грант фонду Ф. Берта (ФРН) за темою: «Роль іноземних інституцій у формуванні сучасного економічного мислення в Україні», звіт з якої був виконаний у вигляді монографії (Київ-Полтава, 1998).

У 2002 році дослідження В.Ф. Моргуна в галузі макаренкознавства завершилися виданням збірника «Психологія особистості в педагогіці А.С. Макаренка», присвяченого 75-річчю дитячої трудової комуни «ФЕД».

В.Ф. Моргун та І.Г. Тітов є засновниками і заступниками головних редакторів наукового журналу «Психологія і особистість».

З 2012 року кафедру психології очолює Седих Кіра Валеріївна – доктор психологічних наук, професор. К.В. Седих у 1995 році захистила кандидатську дисертацію за спеціальністю 19.00.04 – медична психологія на тему: «Порушення когнітивних процесів та властивості особистості дітей з неврозподібними станами резидуально-органічного генезу» у спеціалізованій вченій раді в Київському Університеті імені Тараса

Шевченка. Досліджує проблеми взаємодії сім'ї з освітніми соціальними інституціями. Автор монографії: «Психологія взаємодії систем: «сім'я та освітні інституції» (2008).

К.В. Седих розроблені й впроваджені до навчального процесу вищих закладів освіти комплекси навчально-методичного забезпечення викладання психолого-психотерапевтичних дисциплін: «Психотерапія» (2005); «Порівняльна психологія» (2005); «Психогенетика» (2005) – для позааудиторної роботи студентів і для допомоги при написанні студентами рефератів; «Основи психології та педагогіки» для студентів-українців та «Основы психологии и педагогики» для студентів-іноземців (2002). Також, К.В. Седих розроблено цикл ділових ігор з «Основ психології та педагогіки» (2002) та плани практичних занять з курсу «Основ психології та педагогіки» для проведення занять для студентів та клінічних ординаторів на базах загальноосвітніх шкіл та дитячого відділення психоневрологічної лікарні (ПОПЛ імені В.Ф. Мальцева) (2002).

Розроблені програми курсів для підготовки лікарів-наркологів «Сімейний системний підхід в консультуванні та психотерапії сімей хімічно залежних пацієнтів», студентів-лікарів та студентів-психологів «Психологія сім'ї» та підготовки сімейних лікарів і системних психотерапевтів і психологів «Сімейна системна психотерапія».

Отримала освіту за напрямом сімейної системної психотерапії у міжнародному проекті з психотерапії «Трускавець 2000-2004», у 2010 р. внесена в реєстр психотерапевтів Української спілки психотерапевтів (УСП). З 2000 р. по 2008 р. була головою Полтавського обласного осередку УСП. З 2009 р. виконує обов'язки віце-президента Українського інституту системної та сімейної психотерапії.

Виступала з доповідями на наступних міжнародних наукових та науково-практичних конференціях: 3rd Word Congress for Psychotherapy, Відень, 14-18 липня 2002 р.; «Психотерапія – ідентичність та суперечності», 11-й конгрес Європейської асоціації психотерапії, Львів, 10-13 липня 2003 р.; «Соціально-психологічний вимір розвитку сім'ї», Київ, 14-15 травня 2008 р.; Warszawskie Sympozjum Balintowskie, Варшава, 16-17 січня 2010 р.; «The opportunities of applying of concepts and methods of systemic family therapy in the organization counseling», Больцано, 27-28 лютого, 2010 р.; «The methods of systemic family therapy for optimization of team-work», Инсбрук, 1-2 березня 2010 р.

Також, були організовані та проведені наступні конференції в Полтаві: «Залежність. Можливості психотерапії та системного підходу в наркології як варіант багатовекторного підходу до допомоги», 20-21 березня 2009 р.;

«Сім'я та психотерапія в контексті культури сучасної України», «Сучасна сім'я. Освіта. Медицина. Психологія. Психотерапія. Можливості співпраці», 2006 р.; 2007 р.; 2008 р.; «Особистісне зростання і гуманізація стосунків між поколіннями», 19-21 квітня 2007 р.; «Розвивальна освіта та багатовимірний досвід особистості», 5-7 жовтня 2008 р.

Має більше 70-ти публікацій, з яких 45 – одноосібні. Серед них 2 монографії, 12 навчальних посібників, 2 програми курсів з інструктивно-методичними матеріалами, 5 курсів лекцій для підготовки студентів різних спеціальностей, 32 статті опубліковані у фахових виданнях, затверджених ВАК України тощо.

З 2008 р. К.В. Седих є членом редакційної колегії науково-практичного журналу «Форум психіатрії і психотерапії» та виконує обов'язки головного редактора науково-практичного журналу із системної та сімейної психотерапії «Системний погляд» та наукового журналу «Психологія і особистість» (з 2013 р.), разом з академіком С.Д. Максименком.

20 березня 2012 року захистила докторську дисертацію за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія за темою: «Психологія взаємодії сім'ї з освітніми соціальними інституціями».

Кафедра психології тісно співпрацює з провідними науковими центрами Києва, Харкова, Дніпропетровська, Луцька, Львова, Одеси, Сімферополя, а також з Московським державним університетом (Росія), з лабораторією «Макаренко-реферат» Марбурзького університету (Німеччина), з Південно-Західним університетом «Неофіт Рильські» (Благоевград) і Великотирнівським університетом (Болгарія). Форми співпраці – підготовка аспірантів, захист дисертацій, стажування, участь у наукових конференціях, спільні публікації.

Усі викладачі кафедри працюють над науково-методичним забезпеченням, якого вимагає модульно-рейтингова система, над електронними версіями навчальних посібників та матеріалів тощо.

Координати кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка:

Україна, 36000, м. Полтава, вул. Остроградського, 2, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, корп. 3, психолого-педагогічний факультет, каб. 318, кафедра психології;
e-mail: ukrpsy@ukr.net

Наукове видання

Валентина Миколаївна Павленко
Майя Михайлівна Мельничук

ПСИХОЛОГІЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ
(на матеріалі дослідження студентів)

Монографія

Підписано до друку 17.10.2014 р. Формат 60x90/16
Папір офсетний. Друк – ризографія. Умовн. друк. арк. 9,0
Гарнітура Times New Roman.
Наклад 300 примірників. Зам. № 4017

Суб'єкт видавничої справи
фізична особа-підприємець Мирон Ірина Анатоліївна.
36040, Полтавська обл.,
м. Полтава, вул. Г.Сталінграду, 34/24-А, корп. 1, кв. 128.
Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ПЛ № 33 від 29.11.2010 р.

Надруковано у ФОП Гаража М.Ф.
Свідоцтво серія В01 № 414919 від 20.01.2003 р.
36014, м. Полтава, вул. Шведська, 20-Б